

**DOĞU ANADOLU'DA GEÇ KALKOLİTİK
ÇAĞDAN ERKEN DEMİR ÇAĞ SONUNA
KADAR SOSYOPOLİTİK GELİŞİM SÜRECİ**

Abdulsabur ŞİĞVA

DOKTORA TEZİ

Tarih Ana Bilim Dalı- Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2021

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ORCID: 0000-0002-1272-3973

Abdulsabur ŞİĞVA

DOĞU ANADOLU'DA GEÇ KALKOLİTİK ÇAĞDAN
ERKEN DEMİR ÇAĞ SONUNA KADAR
SOSYOPOLİTİK GELİŞİM SÜRECİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. SÜLEYMAN ÇİĞDEM

ERZURUM-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	VIII
ÖN SÖZ.....	X
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Amacı.....	4
II. Araştırmanın Önemi	5
III. Araştırmanın Kapsamı	5
IV. Araştırmanın Yöntemi	6
V. Araştırmaların Kısa Tarihi.....	7
VI. Sosyopolitik Kavramı ve Analizi.....	11
Şekil 1. Şeflik Diagramı Uruk: İlk Şehir (Liverani, 2006: 20)	13
Şekil 2. Şeflik Diyagramı Uruk, İlk Şehir (Liverani, 2006: 21).....	14
BİRİNCİ BÖLÜM.....	19
DOĞU ANADOLU’NUN COĞRAFI-BEŞERÎ YAPISI	19
1.1.Doğu Anadolu’nun Fiziki ve Beşerî Coğrafyası	19
Şekil 3. Doğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası (Buket Beşikçi Akdoğan).....	20
Şekil 4. Doğu Anadolu’nun Şehirleşme Oranı.....	21
1.2. Doğu Anadolu Sosyopolitik Yapısının Oluşumunda Coğrafyanın Yeri.....	26
1.3. Doğu Anadolu’da Feodal Toplum ve Aşiret Sistemi	28
Şekil 5. Parçalı Soy Kuram Diyagramı	32
1.4. Doğu Anadolu’nun Geç Kalkolitik Çağ Öncesi Toplumsal/Sosyopolitik Yapısı.....	38
İKİNCİ BÖLÜM	45

KALKOLİTİK ÇAĞ	45
2.1. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu	47
2.1.1. Geç Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu'sunda Görülen Kültürel Süreçler	49
2.1.1.1. Ubeyd Kültürel Süreci	50
Şekil 6. Ubeyd Dönemi Sitelerinin Genel Görünümü.....	51
(Carter, Philip 2006'dan Referansla, Buket Beşikçi Akdoğan)	51
Şekil 7. Yakındoğu Coğrafyasındaki Kültürel Alanlar	54
(Frangipane 2015'den Referansla, Buket Beşikçi Akdoğan).....	54
Şekil 8. Ubeyd Dönemi Mühür ve Çanak-Çömlek	58
2.1.1.2. Uruk Kültürel Süreci	60
Şekil 9. MÖ 4. Binyıl: Uruk Kolonilerinin Yoğunlaştığı Coğrafya.....	62
(Buket Beşikçi Akdoğan).....	62
Şekil 11. Doğu Anadolu Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 493).....	64
2.1.1.3.Arslantepe Kültürel Süreci	66
Şekil 12. Arslantepe Saray Yapısı (Arslantepe Kazı Arşivi)	67
Şekil 13. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 72)	68
Şekil 14. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 73)	70
Şekil 15. Geç Kalkolitik Çağ'da Malatya-Arslantepe'nin Sosyopolitik Görünümü.....	71
Şekil 16. Arslantepe Mühür, Çanak-Çömlek, Metal Buluntular (Arslantepe Kazı Arşivi)	73
2.2. Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'da Sosyopolitik Yapı	74
Şekil 17. Değirmen-tepe Yerleşimi ve Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	75
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	78
TUNÇ ÇAĞI	78
Şekil 18. Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağı Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 495)	79
3.1. Tunç Çağ'da Doğu Anadolu	79
3.1.1.Erken Tunç Çağı: Karaz Kültürel Süreci.....	80
Şekil 19. Karaz Kültürünün Yayılım Alanı (Akın Aras-Işıklı, 2018: 474).....	81

Şekil 20. Karaz Kültürü: At Nalı Biçimli Ocaklar (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	83
Şekil 21. Sos Höyük Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	86
Şekil 22. Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömleği (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	87
Şekil 23. Büyüktepe (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	89
Şekil 24. Karaz Dilkaya Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	91
Şekil 25. Karaz Karagündüz Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	92
Şekil 26. Karaz Ev Modeli Görseli (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	96
Şekil 27. Arslantepe: Kralî Mezar ve Mezar Buluntuları (Frangipane, 2019: 89).....	97
Şekil 28. Norşuntepe Saray Planı (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	99
3.1.2. Orta Tunç Çağı: Kurgan Halkları	102
Şekil 29. Orta Tunç Çağı Kurgan Mezarı ve Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	106
Şekil 30. Orta Tunç Çağı/Kurgan Halkları Yayılım Haritası.....	107
(Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	107
3.1.3.Geç Tunç Çağı: Beylikler ve Kent Devletleri	109
3.1.3.1. Azzi Hayaşa.....	110
3.1.3.2. İššuva Krallığı	115
3.1.3.3.Alzi Krallığı.....	116
3.1.3.4.Suppa Krallığı.....	118
3.1.3.5. Suhme Krallığı.....	118
Şekil 31. Geç Tunç Çağı Yerel Krallıklar Haritası (Mehmet Işıklı-Buket Beşikçi Akdoğan).	
121	
3.2. Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da Sosyopolitik Yapı.....	121
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	126
DEMİR ÇAĞI.....	126
4.1. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu.....	126
4.2. Beylikler ve Yerel Krallıklar.....	130
Şekil 32. Uruatri/Nairi (Çilingiroğlu, 1997).....	132

Şekil 33. Geç Tunç-Erken Demir Çağ Yerleşmeleri (Harmanşah, 2011: 60).....	144
4.3. Erken Demir Çağ'da Doğu Aandolu'da Sosyopolitik Yapı	145
Şekil 34. Erken Demir Çağ: Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömlek.....	149
(Mehmet Işıklı Kişisel Arşivinden).....	149
GENEL DEĞERLENDİRME.....	152
SONUÇ	165
KAYNAKÇA	169
EK: ASUR, HİTİT VE URARTU KAYNAKLARINDA GEÇEN YER İSİMLERİ.....	187
ÖZGEÇMİŞ	189

ÖZET**DOKTORA TEZİ****DOĞU ANADOLU'DA GEÇ KALKOLİTİK ÇAĞDAN
ERKEN DEMİR ÇAĞ SONUNA KADAR
SOSYOPOLİTİK GELİŞİM SÜRECİ****Abdulsabur ŞİĞVA**

2021, 188 Sayfa

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Jüri

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecine yönelik yapılan çalışmalar genel olarak Urartu Devleti ile sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Ancak bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yoğun bir şekilde yerleşim gördüğü ve farklı kültür dünyaların etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Topografik yapının sosyopolitik gelişim süreci üzerinde etkili olduğu Doğu Anadolu, Geç Kalkolitik Çağ'da Ubeyd, Uruk ve Arslantepe gibi kültürel süreçlerin biçimlendirdiği bir gelişim seyri izlemiştir. Erken Tunç Çağ'da Karaz kültürel sürecinde aşiret tarzı bir politik yapılanma ortaya çıkarken, Orta Tunç Çağ'da aşiret/beylik arasında bir sosyopolitik düzen oluşmuştur. Geç Tunç Çağ'da bölgesel farklar olmakla birlikte özellikle Elâzığ-Malatya bölgesinde yerel krallıklar etkili olmuştur. Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim süreci ise Uruatri/Nairi Konfederasyonu öncülüğünde oluşan sosyopolitik yapılar, Urartu Devleti'nin proto tarihini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu sosyopolitik gelişim süreci; basit örgütlü yapılar/ilk köyler, karmaşık örgütlü yapılar/merkezi köyler, aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim süreci arkeolojik veri, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklar esas alınarak analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyopolitik, Örgütlenme, Aşiret, Beylik, Doğu Anadolu.

ABSTRACT**Phd. DISSERTATION****THE SOCIOPOLITICAL DEVELOPMENT PROCESS FROM
THE LATE CHALCOLITHIC AGE TO THE EARLY IRON AGE
IN EASTERN ANATOLIA****Abdulsabur ŞİĞVA**

2021, 188 Page

Advisor

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Jury

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Assoc. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM

Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

It is observed that the studies on the sociopolitical development process of Eastern Anatolia are generally limited to the Urartian State. However, it is known that the region has been heavily inhabited since the Late Chalcolithic Age and has been under the influence of different cultural worlds. Eastern Anatolia, where the topographic structure was influential on the sociopolitical development process, followed a developmental course shaped by cultural processes such as Ubeyd, Uruk and Arslantepe in the Late Chalcolithic Age. While a tribal-style political structure emerged in the Karaz cultural process in the Early Bronze Age, a sociopolitical order was formed between the tribe/principality in the Middle Bronze Age. Although there were regional differences in the Late Bronze Age, local kingdoms were influential especially in the Elazığ-Malatya region. The sociopolitical development process of the Early Iron Age is the proto-history of the Urartu State, with the sociopolitical structures under the leadership of the Uruatri/Nairi Confederation. Eastern Anatolia sociopolitical development process actualized; simple organized structures/first villages, complex organized structures/central villages, tribes, principalities and local kingdoms. In this study, it is aimed to examine the sociopolitical development process of Eastern Anatolia on the basis of archaeological data, surveys and written sources.

Key Words: Socio politics, Organization, Tribe, Principality, Eastern Anatolia.

KISALTMALAR

ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
Bak.	: Bakınız
cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
E.T.	: Erişim Tarihi
km.	: Kilometre
m.	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
RIMA	: The Royal Inscriptions of Mesopotamia
RINAP	: Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period
SAA	: State Archives of Assyria
Trans.	: Translate (Yabancı dilden başka bir yabancı dile çeviren)
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Şeflik Diagramı Uruk: İlk Şehir (Liverani, 2006: 20).....	13
Şekil 2. Şeflik Diyagramı Uruk, İlk Şehir (Liverani, 2006: 21).....	14
Şekil 3. Doğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası (Buket Beşikçi Akdoğan)	20
Şekil 4. Doğu Anadolu'nun Şehirleşme Oranı	21
Şekil 5. Parçalı Soy Kuram Diyagramı	32
Şekil 6. Ubeyd Dönemi Sitelerinin Genel Görünümü.....	51
Şekil 7. Yakındoğu Coğrafyasındaki Kültürel Alanlar	54
Şekil 8. Ubeyd Dönemi Mühür ve Çanak-Çömlek	58
Şekil 9. MÖ 4. Binyıl: Uruk Kolonilerinin Yoğunlaştığı Coğrafya	62
Şekil 10. Uruk Dönemi Mühür ve Çanak-Çömlek	63
Şekil 11. Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 493)	64
Şekil 12. Arslantepe Saray Yapısı (Arslantepe Kazı Arşivi)	67
Şekil 13. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 72)..	68
Şekil 14. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 73)..	70
Şekil 15. Geç Kalkolitik Çağ'da Malatya-Arslantepe'nin Sosyopolitik Görünümü	71
Şekil 16. Arslantepe Buluntuları (Arslantepe Kazı Arşivi).....	73
Şekil 17. Değirmen-tepe Yerleşimi ve Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	75
Şekil 18. Erken Tunç Çağı Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 495)	79
Şekil 19. Karaz Kültürünün Yayılım Alanı (Akın Aras-Işıklı, 2018: 474).....	81
Şekil 20. Karaz Kültürü: At Nalı Biçimli Ocaklar (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	83
Şekil 21. Sos Höyük Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	86
Şekil 22. Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömleği (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	87
Şekil 23. Büyüktepe (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	89
Şekil 24. Karaz Dilkaya Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	91
Şekil 25. Karaz Karagündüz Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	92
Şekil 26. Karaz Ev Modeli Görseli (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	96
Şekil 27. Arslantepe: Kralî Mezar ve Mezar Buluntuları (Frangipane, 2019: 89)	97
Şekil 28. Norşuntepe Saray Planı (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi).....	99
Şekil 29. OTÇ Kurgan Mezarı ve Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)	106
Şekil 30. Orta Tunç Çağı/Kurgan Halkları Yayılım Haritası	107
Şekil 31. GTÇ Yerel Krallıklar Haritası (Mehmet Işıklı-Buket Beşikçi Akdoğan)...	121
Şekil 32. Uruatri/Nairi (Çilingiroğlu, 1997).....	132

Şekil 33. Geç Tunç-Erken Demir Çağ Yerleşmeleri (Harmanşah, 2011: 60).	144
Şekil 34. Erken Demir Çağ: Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömlek.....	149

ÖN SÖZ

*“Doğu Anadolu’da Geç Kalkolitik Çağdan Erken Demir Çağ Sonuna Kadar Sosyopolitik Gelişim Süreci”*ni doktora tez konusu olarak seçmemde birden çok faktör etkili oldu. Bu faktörlerden ilki bu konuyu çalışmamı öneren tez danışmanım Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM’in derin tecrübe ve birikimine güvenmiş olmamdır. İkinci neden ise önerilen konunun interdisipliner bir çalışma gerektiriyor olması ve Yüksek Lisans çalışmamın da bu yönde olmasıdır. Lisans eğitimimden itibaren sosyal bilimin farklı alanlarında okumalar yapmış olmam konuyu seçmemde etkili olan diğer bir etkidir.

Doğu Anadolu ve çevresinde yaşayan toplulukların gelişim süreçlerini anlamak ve analiz etmek oldukça önem arz etmektedir. Çalışmada da Doğu Anadolu’nun sosyopolitik gelişim sürecini inceleyerek burada yaşayan toplulukların örgütlenme aşamalarının daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonu arasındaki zaman dilimi sosyopolitik açıdan analiz edilerek bölgenin oldukça uzun sayılabilecek olan bu süreç, bütünlüklü bir şekilde incelendi.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında hocalarımla ilgisi, emeği ve katkısı çok büyüktür. Tezin yazımı, hocalarımla yaptığımız toplantılar ve birebir görüşmeler sayesinde gerçekleşti. Bu bağlamda hocalarımla çalışmada görülecek bütün görüş ve değerlendirmelerde büyük katkıları vardır. Başta saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM’e sonsuz teşekkür ederim. Tezin oluşumunda değerli zamanından feragat edip her daim yanımda olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI’ya minnettarım. Tezin oluşumunda önemli katkılar sunan Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU’na, kıymetli jüri üyeleri Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK ve Doç. Dr.ERCÜMENT YILDIRIM’a değerli katkıları için teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecinde hep yanımda olan ve birlikte doktora yaptığım arkadaşım Murat KILIÇ’a, tezin oluşumunda değerli katkılar sunan Bingöl Üniversitesi’nden Doç. Dr. Bedrettin BASUĞU’ya ve değerli arkadaşım Sinan ÇİBİK’e teşekkür ederim. Doktora sürecinde beni destekleyen, motive eden ve her daim yanımda olan sevgili eşim Fatma ve biricik oğlum Yusuf Mirza’ya sonsuz sevgilerimle teşekkür ederim.

GİRİŞ

Doğu Anadolu ya da Türkiye'nin doğusu diye tabir edilen dağlık bölge, Eski Çağ'da Yakındoğu'nun her zaman en özel kültür bölgelerinden biri olmuştur. Elâzığ-Malatya yöresinde Neolitik Çağ'dan itibaren köy tipi örnekler olmasına rağmen bölgenin geneli için köy tipi yerleşmeler ilk defa Kalkolitik Çağ'dan itibaren görülmüştür. Fırat ve Dicle nehirlerinin kaynak coğrafyasında yer alan Doğu Anadolu; korunaklı yaşam alanları, zengin maden yatakları, tarım yapılabilecek ovaları ve flora-fauna çeşitliliği nedeniyle insan yerleşimleri için uygun olanaklara sahiptir. Yüksek dağlar, derin vadiler ve engebeli arazi yapısı nedeniyle birbirinden izole bir coğrafi yapıya sahip olması nedeniyle bu coğrafyada yaşayan topluluklar tarihsel süreç içerisinde ekonomik, kültürel ve idari yapı olarak birbirinden ayrılmış bir sisteme sahip olmuşlardır.

Tarihsel süreç içerisinde farklı kültür ve medeniyetlerin kavşak noktasında yer alan Doğu Anadolu, yer altı ve yer üstünde barındırdığı zengin arkeolojik mirası sayesinde adeta geçmiş toplumların açık hava müzesi konumunda olmuştur. Bu zengin mirasın farkında olan Avrupalı arkeolog ve diplomatların bölgeye yaptığı gezi ve araştırmalar büyük devletlerin ilgisinin Anadolu ve çevresindeki coğrafyalara yönelmesine neden olmuştur. Bu durumdan dolayı da çalışmamızda “araştırmanın kısa tarihi” alt başlığında Doğu Anadolu'daki çalışmaların kısa izahatı yapıldı.

Doğu Anadolu arkeolojisine yönelik ilk çalışmalar 1800'lerden itibaren yerli ve yabancı arkeologlar tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar, çeşitli zamanlarda kesintiye uğramış olsa da bölgenin tarih öncesi hakkında ciddi bir literatür oluşmuştur. Doğu Anadolu'nun önemli kültürel gelişmelerin kavşak noktasında yer alması araştırmacıların ilgisini bu bölgeye çekmiştir. Aynı zamanda Doğu Anadolu'nun Mezopotamya, Güney Kafkasya, Suriye'nin kuzeyi ve Orta Anadolu arasında kilit bir noktada yer almış olması da dikkatlerin bu bölgeye yönelmesinde etkili olmuştur. “*Erken Devlet*” modelinin geliştiği Malatya-Arslantepe, Erzurum'un Karaz/Kura-Aras kültürünün köken yeri olma ihtimali, Uruatri/Nairi Beylikleri ve Urartu Krallığı'nın merkezi konumundaki Van Gölü Havzası gibi önemli gelişmelerin yaşandığı bölge olan Doğu Anadolu araştırma konumuzun coğrafi olarak genel çerçevesini oluşturmaktadır.

Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağ sonuna kadar olan zaman diliminin “*sosyopolitik gelişim süreci*” çalışmamızın temellini oluşturmaktadır. Çalışmamızın

kuramsal yapısını oluşturan sosyopolitik gelişim süreci bölgede yapılan çalışmalarda elde edilen materyal kültür incelemeleri, Hitit ve Asur yazılı kaynakları esas alınarak incelenmiştir. Toplumların sosyopolitik gelişim süreçlerinin materyal kültür üzerinde ele alınıp alınmayacağı konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak bu konuda yazılmış olan kaynaklar bütünlüklü bir şekilde incelendiğinde toplumların sosyopolitik gelişim süreçlerinin materyal kültür üzerinden de ele alınıp değerlendirilebileceği kanısındayız. Ancak materyal kültür yazılı verilerle desteklendiğinde daha net sonuçlara ulaşacağı bir gerçektir.

Doğu Anadolu'nun sosyopolitik yapısı disiplinler arası bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Toplumların güvenlik, barınma ve temel besinleri elde etme sürecinden itibaren bir örgütlenme süreci içerisinde oldukları bilinmektedir. Toplumların gelişim ve değişim döngülerinin sağlıklı bir şekilde incelenebilmesi için konuların bütünlüklü bir bakış açısı ile ele alınması gerektiğine inanmaktayız. Basit köy yaşantısından kasaba, kent ve devlet yapılanmasına evrilme süreçleri birbirinden bağımsız bir şekilde ele alınamayacağı kanısındayız. Çalışmamızda da toplumların ekonomik yapıları, örgütlenme şekilleri, materyal kültürleri, içinde yaşadıkları coğrafyanın olanakları ve çeperinde yer alan kültürlerin gelişim süreçleri karşılaştırmalı bir şekilde incelendi. Disiplinler arası bir çalışma yapılarak sosyopolitik gelişim süreci ele alındı.

Doğu Anadolu'nun yüksek rakımı, dağlık topoğrafyası ve sert karasal iklimi burada yaşayan toplulukların çoğunlukla hayvancılıkla bağlantılı olarak hareket halinde bir yaşam/geçim biçimi sürdürmelerine neden olmuştur. Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde gittikçe azalmış olsa da yarı göçebe yaşam biçimini yansıtan aşiret yapılanmasının halen devam ettiği bilinmektedir. Doğu Anadolu'daki feodal/aşiret yapısı ve oluşum sürecini anlamak için geçmişe bugünden bakmak bir çıkış noktası olabilir. Dolayısıyla günümüzde ki feodal/aşiret yapısını anlaşılması bölgenin geçmişteki siyasi ve kültürel yapılanması üzerinde tahminlerde bulunmasına önemli oranda katkı sağlayacağı tarihsel bir gerçekliktir.

Doğu Anadolu gibi hızlı ve kolay değişime maruz kalmayan, kendi içine kapalı bölgelerde, geçmişe bugünden bakarak feodal/aşiret yapısını kurgulamak ve buradaki sosyolojik yapıyı anlamak bölgenin sosyopolitik yapısını tahlil etmek için önemli bir çıkış noktası olabilir. Kültürel etkileşim ve gelişmelerin kavşak noktasındaki Doğu Anadolu; Ubeyd, Uruk ve Malatya-Arslantepe kültürel etkilerinin yoğun bir şekilde görülüp yaşandığı bir coğrafyadır. Bu coğrafyada görülen ilk kültürlerden biri olan Ubeyd kültürüne ait çanak-çömlekler Elâzığ-Malatya yöresindeki höyüklerde bolca bulunmuştur. Ubeyd kültürünün Doğu

Anadolu'daki yansımaları bölgede yaşanan toplumsal katmanlaşma, materyal kültürde yaşanan değişimler ve teknoloji alanında görülen değişim/dönüşümler şeklinde ele alındı. Bölgede etkili olan kültürlerden biri de Uruk kültürüdür. Uruk kültürü başlığı altında ise uzak mesafeli ticaret, bölgesel çıkar merkezlerinin oluşması ve “kent-devlet” yapısının oluşumu gibi süreçler ele alınıp incelendi. Uruk başlığı altında aynı zamanda ticari faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yapılması için uzak karakollar ve koloni merkezlerinin kurulmasının uzak coğrafyalardaki etkilerinin boyutları ele alındı. Mezopotamya kökenli Ubeyd ve Uruk kültürlerinin yanında, “Erken Devlet”in doğuşunda önemli bir rol oynayan Doğu Anadolu kökenli Malatya-Arslantepe kültürü de incelendi. Kültür, MÖ 4. binyıl gibi erken bir dönemde, “Erken Devlet” formuna sahip ekonomik temelli merkezileştirme politikaları ile bölgede önemli gelişmelerin oluşumuna zemin hazırlaması açısından analiz edildi.

İlk Tunç Çağı Karaz kültürel sürecinin bölgedeki etkileri üzerinden ele alınıp incelendi. Geniş bir coğrafyada homojen bir kültürün oluşmasını sağlayan Karaz topluluklarının sosyopolitik, ekonomik ve materyal kültürleri incelendi. Doğu Anadolu'da tarımsal üretim ve hayvan besiciliğine dayalı pastoral yaşam, materyal kültürde görülen değişimler, mimari gelenekte görülen yeni unsurlar incelendi. Aynı zamanda geniş bir coğrafyada etkili olan bir kültürün benzer unsurları ele alındı.

Orta Tunç Çağı'nda özellikle Kuzey Doğu Anadolu'daki ovalarda yerleşik yaşam silikleşmeye başlamış ve bu dönem toplulukları hayvan besiciliğine dayalı yüksek dağların zirvelerine yakın alanlara yerleşerek yayla kültürü oluşturmuşlardır. Kurgan tipi mezarlardan izleri sürülen bu dönem topluluklarının en önemli özelliği kırsal kesimin ilk elitleri/yönetici sınıfları diye adlandırılan elit bir kesimin ortaya çıkmasıdır. Aşiret düzenine sahip olan Orta Tunç Çağı toplulukları bir lider önderliğinde, şato görünümlü kalelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aşiret tipi bir yapılanmanın temellerinin atıldığı ve sonraki binyıllarda da bölgenin sosyopolitik oluşumunu sağlayan gelişmeler Orta Tunç Çağı ile başlamış ve Erken Demir Çağı'nda giderek kurumsallaşmıştır.

Erken Demir Çağı'nda, Yakındoğu coğrafyasında mühim hadiseler meydana gelmiştir. Bu dönemde meydana gelen “Deniz Kavimleri Göçü” Orta Anadolu, Kıbrıs, Suriye, Güneydoğu Akdeniz, Mısır, Yunanistan, Ege Adaları ile Girit'te varlığını sürdüren devletlerin birçoğu büyük tahribatlar sonucunda zayıflayarak yıkılma sürecine girmiştir. Aynı zamanda Doğu Anadolu ile doğrudan teması olan Hurri-Mitanni devleti yıkılmış ve bölgedeki Aşiret/Beylikler ile Asur devleti arasındaki tampon bölge ortadan kalkmıştır. Bu dönemde

Hurri kökenli olduğu düşünülen beyliklerin Van Gölü Havzasına yakın bölgelere göç ettikleri bilinmektedir. Hurri kökenli beylikler ile Uruatri/Nairi beylikleri ortak düşman olarak gördükleri Asur'a karşı güç birliği yapmışlardır. Yaklaşık 4 asır devam etmiş olan Asur-Uruatri/Nairi beylikleri mücadelesinin Yakındoğu'da meydana gelen siyasi çalkantılardan bağımsız olmadığı kanısındayız. Erken Demir Çağ'da Yakındoğu coğrafyasında yaşanan gelişmelerin ışığı altında Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalardaki ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmeler ele alınıp incelendi.

MÖ XIII. yüzyılda birer politik güç olarak tarih sahnesine çıkan ve gelecekteki Urartu Krallığı'nın temelini oluşturan Uruatri/Nairi Beylikleri'nin lokalizasyonu ve Asur devleti ile olan mücadeleleri arkeolojik materyal ile Asurca çivi yazılı belgeler esas alınarak incelendi. Kaynaklar Asur devletinin Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda yaptıkları yıkım/talan faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele alıp bölgenin yaşam/geçim kaynakları, siyasi yapısı ve tarihi coğrafyası hakkında da detaylı bilgiler vermektedir.

Uruatri/Nairi Konfederasyonları olarak da isimlendirilen politik yapıya öncülük yapan aşiretler, Asur kaynaklarında Uruatri ve Nairi olarak adlandırılmıştır. Bu ayrım hakkında net bir veri ortaya konulmamış olmasına rağmen güçlü olan aşiretin diğer aşiretlere öncülük yaparak Asur'a karşı mücadele ettiği bilinmektedir. Çalışmamızda iki aşireti bazen birlikte bazen de ayrı bir şekilde ele aldık. Çalışmada vurgulamak istediğimiz durum Asur'a karşı birleşen ve politik yapıya öncülük yapan bir siyasi gücün kaynaklarda geçmiş olmasıdır.

Uruatri/Nairi Beylikleri yaklaşık olarak 4 asır boyunca Asur saldırılarına karşı savunma stratejisi izleyerek varlığını sürdürmesinin hangi koşullar sonucunda gerçekleştiği ele alındı. Beyliklerin kuruldukları coğrafyanın kendilerine sunduğu olanaklar, Asur'un kendi içinde yaşadığı problemler ve Urartu Krallığı'na evrilen sürecin siyasi gelişmeleri ışığında Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim süreci ele alındı. Bu süreç bölgede yapılmış olan arkeolojik çalışmalar ve Asur kaynakları esas alınarak incelendi. Asurca çivi yazılı belgelerin tek taraflı olması objektiflik açısından çeşitli handikaplar barındırmaktadır. Ancak Asur metinleri ile bölgedeki materyal kültür birini destekler nitelikte olması kaygılarımızı azalmaktadır.

I. Araştırmanın Amacı

Önemli kültür ve uygarlıkları bünyesinde bulundurmuş olan Doğu Anadolu insanlık tarihi için dikkate değer bir coğrafya ve geçiş alanı olarak kabul edilmektedir. Araştırmanın amacı da bu coğrafyada yaşayan toplulukların Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağ

sonuna kadar olan sürecinin sosyopolitik gelişimini materyal kültür ve yazılı veriler ışığında ele almaktır. Amacımız sosyopolitik gelişim süreci kavramı etrafında şekillendirilecek olan Doğu Anadolu tarihinin Urartu Krallığı'na kadar olan kısmını bütünlüklü bir şekilde ele almak ve tanıtmaktır.

Doğu Anadolu'nun spesifik konularına yönelik bir hayli çalışma yapılmış olmasına rağmen bölgenin tarihsel çerçevesine dönük bütünlüklü bir çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu kanısındayız. Çalışmamızda arkeoloji, sosyoloji, antropoloji ve tarih disiplinlerini ortaklaştırarak geçmiş toplumların beslenme, barınma, savunma gibi temel ihtiyaçlarını karşılama süreçlerinden başlayarak örgütlü yapılar oluşturma aşamalarını ele almaktır. Araştırma amaçlarımızdan biri de toplumların örgütlenme süreçlerini tetikleyen nedenlerin toplumların gelişim süreçlerine olan katkıları ve farklı coğrafyalardaki yansımalarını irdelemektir.

II. Araştırmanın Önemi

Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların hatırı sayılır bir geçmişi bulunmaktadır. Kazı alanlarında ve yüzey araştırmalarında elde edilen bulgular, burada yaşayan toplumların örgütlenme ve sosyalizasyon süreçleri hakkında önemli veriler ortaya koymuştur. Çalışmamızın önemi de Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağ sonuna kadar olan sürecin ekonomik, kültürel ve politik aşamalarını arkeolojik çalışmalar, yüzey araştırmaları ve yazılı belgeler ışığında bütünlüklü bir şekilde ele alıp incelemektir. Çalışmamızın önemli yanlarından biri de farklı kültürel süreçlerin bileşkesi konumunda olan Doğu Anadolu'nun kendi iç dinamikleri sonucunda oluşturduğu potansiyeli tanıtmaktır. Çalışmamızda üzerinde durulan önemli hususlardan biri de bölgenin oldukça zor koşulları içerisinde oluşan ekonomik ve politik yapıların Urartu Krallığı'nın oluşumuna giden sürecin aşamalarını irdelemektir.

III. Araştırmanın Kapsamı

Geç Kalkolitik Çağ ile Erken Demir Çağ sonuna kadar olan 4 bin yıllık zaman dilimi çalışma kapsamımızı oluşturmaktadır. Oldukça uzun sayılacak bir süreyi kapsayan çalışma konumuz bazı sınırlamaları zorunlu hale getirmektedir. Çalışmamızı Doğu Anadolu ile sınırlandırarak coğrafi açıdan; sosyopolitik gelişim süreci ele alınarak konu sınırlandırılmasına gidildi.

Çalışmamızda zaman ve mekân kapsamı bakımından sınırlamalara gidilmiş olsa da Doğu Anadolu'nun çeperindeki coğrafyalar ile olan etkileşimi çalışma kapsamını doğal olarak genişletmektedir. Aynı zamanda çalışma alanımız disiplinler arası çalışmayı zorunlu kıldığı için geniş bir yelpazede okuma ve araştırma yapıldı.

Araştırma kapsamının oluşturduğu avantaj ve dezavantajlar birbirini dengeleyici unsurlar olarak kullanılarak konudan sapmalar engellendi. Ancak alt başlıklardaki gelişmelerin değerlendirme biçimi bölüm kapsamlarının farklılaşmasına neden oldu. Arkeolojik materyal üzerinden değerlendirilen süreçler yazılı metinlerin olduğu sürece göre daha kısa tutuldu. Bunun en önemli nedeni sosyopolitik gelişim sürecinin yazılı veriler üzerinden daha net bir şekilde ortaya konuluyor olmasıdır.

IV. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın yöntemi; arkeolojik veriler, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklar esas alınarak Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonuna kadar olan zaman diliminin kültürel etkileşimler bağlamında Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci ele alındı. Bu bağlamda kazı raporlarının sonuçları analiz edildi, konu ile ilgili yazılmış olan eserler okundu. Müze çalışması yapılarak bahsi geçen dönemle ilgili eserler hakkında bilgi edinildi. Konu ile ilgili Batı Anadolu, Mezopotamya, Suriye, İran ve Kafkaslardaki toplumsal gelişim süreçleri ile ilgili karşılaştırmalı okumalar yapıldı. Seyyahların bölge hakkındaki eserleri okundu, Asur yıllıklarının bölge hakkındaki verileri değerlendirildi ve arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan mimari yapılar yerinde incelendi. Urartu çivi yazılı belgeleriyle ilgili detaylı okumalar yapıldı.

Sosyopolitik gelişim süreci disiplinler arası okumaları zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda bugünden yola çıkarak geçmiş toplumların örgütlenme, ekonomik yapıları ve ticaret aktiviteleri gibi antropolojik öğeleri içeren William A. Haviland'ın "Kültürel Antropoloji" eseri incelendi.

Hane tipi üretim tarzı, orijinal bolluk toplumu, hediye ruhu, ilkel mübadelenin sosyolojisi üzerine gibi alt başlıklardan oluşan Marshall Sahlins'in "Taş Devri Ekonomisi" adlı eseri incelenerek ekonomik süreçlerin politik yapılara etkisi irdelendi.

İbn-i Haldun'un "Mukaddime" adlı eseri; coğrafyanın toplumların gelişimindeki başat rolü, bedevi-hadari ve asabiyet-riyaset teorileri çalışmamızın sosyopolitik gelişim süreci için önemli katkılar sundu.

R. G. Collingwood'un "Tarih Tasarımı" yapıtı tarih felsefesi niteliğinde olup, kitapta tarihin yapısı, konusu ve yöntemine ilişkin örnekler üzerinden çözümlemeler yapılmaktadır. Aynı zamanda tarihin doğasına yönelik yaklaşımları ele almaktadır.

Elman R. Service'nin "Primitive Social Organization" kitabı ilkel toplumlardan başlayarak toplumların değişim/dönüşüm süreçleri ile aile, kabile, şeflik ve devlet oluşum süreçleri ele alınmıştır.

Alaeddin Şenel'in "İlkel Topluluktan Uygar Topluma" adlı eseri ilkel toplumların ekonomik, toplumsal ve düşünsel yapılarını mercek altına alarak bu toplumların uygar topluma evrilme süreçlerini irdelemektedir.

Yukarıda kısaca bahsedilen eserler çalışmamızın kuramsal alt yapısının oluşmasında önemli katkılarda bulundu. Daha ismini zikretmediğimiz onlarca eser çalışmamızın teorik yapısının oluşmasını sağladı. Toplumların gelişim süreçlerinin analizine yönelik bu eserler Doğu Anadolu özelinde sosyopolitik gelişim sürecinin anlaşılmasında önemli katkılarda bulundu.

V. Araştırmaların Kısa Tarihi

Sahip olduğu özel coğrafi konumu nedeni ile tarih boyunca Anadolu toprakları pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlıkların bıraktığı kültürel miras Anadolu'nun adeta bir açık hava müzesine dönüşmesine neden olmuştur. Anadolu'daki uygarlıkların kültürel mirasının ortaya çıkarılması için yapılan çalışmalar 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Tarihi kalıntılara ilginin arttığı ilk dönemlerden itibaren gözler Anadolu topraklarına çevrilmiştir. İlk zamanlarda Avrupalı seyyah ve diplomatların bölgeye yaptığı gezi ve araştırmalar büyük devletlerin ilgisinin Anadolu'ya yönelmesine neden olmuştur. Doğu Anadolu'da ise özellikle Urartu merkezleri bu ilginin yoğunlaştığı önemli yerlerden biri olmuştur. Geçmişe yönelik artan ilgi ve çalışmalar zamanla bilimsel bir temele oturmaya başlamış ve bölgede bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda elde edilen materyal kültür ve yazılı veriler analiz edilerek bölge tarihinin yeniden kurgulanmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu hakkındaki ilk bilgiler Antik Çağ yazarlarına aittir.

Doğu Anadolu coğrafyası hakkında ilk yazılı kaynaklar Herodot, Strabon ve Ksenophon gibi antikçağ yazarlarının eserlerinden oluşmaktadır. Bu eserler bölgenin akarsuları, dağları ve iklimi hakkında önemli bilgiler vermiştir (Çiğdem-Topaloğlu, 2018: 416). Herodotos, "...içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki, adı Fırat'tır..." (Herodotos, 2017: 405) ifadesi

ile Doğu Anadolu’da doğup uzun mesafeler kat ettikten sonra sularını Basra Körfezine bırakan Fırat Irmağı’nı anlatmaktadır.

Strabon *Geographika* adlı eserinin muhtelif yerlerinde Doğu Anadolu’dan bahsetmektedir. Strabon;

“Melitene, Komagene’ye benzer, çünkü her tarafından meyve ağaçları vardır ve bütün Kappadokia’da böyle olan tek ülkedir... Melitene, Sophane’nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates Irmağı bununla Komagene arasında akar ve sınırı oluşturur...” (Strabon, 2015: 4).

Ksenophon *“Anabasis/On Binlerin Dönüşü”* adlı eserinin muhtelif yerlerinde Doğu Anadolu coğrafyasından bahsetmektedir.

“Taokhlar korunaklı yerleşimlerde yaşadıkları ve bütün yiyeceklerini yanlarında depoladıkları için ordunun erzakı bitmişti. Helenler için şehir ya da ev bulunmayan, sadece erkeklerle kadınların ve çok sayıda hayvanın toplandığı bir kalenin yakınlarına geldiklerinde Kheirisophos hemen saldırdı. Birinci saldırı birliği yorulunca yerine ikincisi, ondan sonra üçüncüsü geçti. Bölge sarp¹ ve cephe dar olduğundan kalenin kuşatmasında çok sayıda asker kullanılamıyordu” (Ksenophon, 2018: 127-128).

Batılı seyyahlar ve antikite meraklıları Van Gölü Havzası’nda bulunan Urartuluların başkenti Tuşpa’da çivi yazılı belgeler üzerinde çalışmalar yapmıştır (Yiğitpaşa, 2016: 15). Van’daki ilk çalışma 1828 yılında F. E. Schulz tarafından yapılmış olmasına rağmen Schulz’un talihsiz bir şekilde öldürülmesi üzerine yaptığı çalışmalar yarım kalmıştır (Salvini, 2006: 15; Yiğitpaşa, 2016: 15; Koşay-Turfan, 1959: 356). F. E. Schulz tarafından yapılan çalışmaları devam ettiren A. H. Layard 1853’te Van Kalesi’ndeki Kserkses’e ait üç dilli yazıtı yayınlamıştır. (Salvini, 2006: 16-17; Yiğitpaşa, 2016: 15).

Eski Doğu kültür ve dil araştırmalarını yürüten diğer bir bilim adamı ise İngiliz Sir A. Sayce’dir. Sayce sayıları bir hayli fazla olan Urartu yazıtlarının ilk düzenli derlemesini yaparak bu yazıtları 1877’den itibaren *Journal of Royal Asiatic Society*’de yayınlamıştır (Salvini, 2006: 17).

¹ Bazı araştırmacılar anlatılan bölgenin Erzurum-Oltu olduğunu düşünmektedirler.

19. yüzyılın sonlarına doğru Alman seyyah ve bilim adamları Urartu dili ve kültürüyle yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. Nemrut anıtlarını ilk keşfeden mühendis Sester, kimyager W. Belck ve C. F. Lehman-Haupt, Urartu merkezleri başta olmak üzere çevre coğrafyalarda önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Belck ve Lehman-Haupt'un Topzawa, Kelişin ve diğer yazıtları yayınlayarak, Urartu kültürü ve tarihi açısından oldukça önemli bilgiler vermiştir (Salvini, 2006: 18; Köroğlu, 2020: 5; Sevin, 2005: 64; Koşay-Turfan, 1959: 357).

Van kalesi seramikleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan H. H. Von Der Osten 1952 yılında Van Kalesi seramiklerini yayınlamıştır (Yiğitpaşa, 2016: 16).

Malatya-Arslantepe Doğu Anadolu'da merkezi ekonomik ve devlet sistemine sahip yerlerden biri olarak kabul görmektedir. Buradaki çalışmalar kent, devlet, merkezi ekonomi, saray yapısı gibi sosyopolitik açıdan oldukça önemli unsurlar barındırmaktadır. Arslantepe çalışmaları Doğu Anadolu arkeolojisi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Arslantepe çalışmaları ilk olarak 1931-1932 yılları arasında L. Deloporte, 1950'lilerin başında ise C. Schaeffer öncülüğündeki ekipler tarafından yürütülmüştür. Alandaki çalışmalar günümüzde de İtalyan ekipler tarafından devam ettirilmektedir. Arslantepe kazı sonuç raporları ve kazıcıları tarafından yayınlanan eserler çalışmamızın önemli saç ayaklarından birini oluşturmaktadır (Işıklı, 2011: 38)

1940'lardan sonra Erzurum Karaz'da çalışmalar yapılmış ve raporları 1960'lı yıllarda yayınlanmıştır. Yine Urartuluların önemli yapılarından biri olarak kabul edilen Erzincan-Altıntepe'de 1940'larda demiryolu çalışmaları sırasında çeşitli buluntulara rastlanmış ancak burada sistemli kazılar 1959 yılında Türk Tarih Kurumu adına Tahsin Özgüç tarafından yapılmıştır (Yiğitpaşa, 2016: 17). 1940'lardan sonra İ. Kılıç Kökten Doğu Anadolu prehistoryasına yönelik kapsamlı bir şekilde bölge genelinde hem yüzey araştırması hem de sondaj çalışması yapmıştır (Işıklı, 2011: 38).

1950'lerden sonra C. A. Burney Doğu Anadolu'nun geniş bir kesiminde gerçekleştirdiği yüzey araştırması ile bölgenin prehistoryası hakkında önemli veriler sunmuştur. Burney'in Doğu Anadolu ve çevresindeki bölgelerde yapmış olduğu geniş kapsamlı çalışmalar 1958 yılında "*Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Bronze Age*" adıyla yayınlanmıştır. (Burney, 1958: 157; Salvini, 2006: 20; Yiğitpaşa, 2016: 16).

1960'lı yıllar Doğu Anadolu arkeolojisi için bir dönüm noktası olarak kabul edilir. 1968 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi öncülüğünde "Keban Projesi" kapsamında tarihsel çevre

araştırmaları disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır. Baraj kurtarma kazıları olarak da bilinen bu proje ile Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki birçok ören yeri kazılmış ve önemli bilgilere ulaşılmıştır. Daha sonra yine Fırat Nehri üzerinde Atatürk ve Karakaya barajlarını kurtarma kazıları yapılmış, bu kazılar sonucunda bölgenin prehistoryası hakkında çok önemli arkeolojik buluntulara ulaşılmıştır (Işıklı, 2011: 39). “Keban Projesi Çalışmaları” kapsamında ODTÜ'nün yayınladığı 5 ciltlik eser ve bu çalışmalar kapsamında yayınlanan diğer eserler çalışmamızın önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Türk Tarih Kurumu adına 1940-1960 yılları arasında Hamit Zübeyir Koşay öncülüğünde Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde belli aralıklarla kısa süreli çalışmalar yapılmıştır. (Işıklı, Can, 2010: 43). Erzurum bölgesinde gerçekleştirilen bu arkeolojik çalışmalar Doğu Anadolu erken tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buradaki çalışmalar aynı zamanda Doğu Anadolu, Kafkaslar, İran ve Mezopotamya gibi büyük kültür merkezleri arasındaki etkileşimlerin boyutlarını göstermesi açısından önem taşımaktadır (Işıklı, Can, 2010: 43-44). TTK tarafından yayınlanan Karaz çalışma raporları bu kültür ile ilgili çalışmamızın şekillenmesini sağladı.

II. Dünya savaşıdan sonra Kafkaslarda Urartu merkezlerinde sınırlı sayıda da olsa arkeolojik çalışma yapılmıştır. 1960'lı yıllardan sonra Doğu Anadolu'da da Urartu kültür ve tarihine ilgi artmış ve birçok ören yerinde arkeolojik çalışma yapılmıştır. C. Burney'in Doğu Anadolu'daki yüzey araştırmaları, Tahsin Özgüç'ün Altintepe ve Van kalesindeki kazıları, Afif Erzen'in Toprakkale ve Çavuştepe'deki çalışmaları Urartu çalışmalarında yeni bir dönemin başladığının göstergesidir (Salvini, 2006: 20). Yine aynı dönemde Kef kalesi ve Kayalıdere'de çalışma yapılmış ve 1970'li yıllardan sonra Urartu çalışmaları hızlanarak devam etmiştir (Salvini, 2006: 20).

1967'de Van'da kurulan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı, “*Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi*” öncülüğünde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, Beylikler ve Urartu Krallık dönemi hakkında önemli çalışmalar yapmıştır (Yiğitpaşa, 2016). Urartu kültür ve tarihi araştırmaları hakkında M. Taner Tarhan, Veli Sevin, Oktay Belli, Altan Çilingiroğlu gibi bilim adamları önemli çalışmalar yapmıştır. Yine Orta Tunç Çağı/ Kurgan kültürü hakkında Aynur Özfirat ve Karaz kültürü hakkında Mehmet Işıklı değerli çalışmalar yapmışlardır (Yiğitpaşa, 2016:18-19). Bu çalışmaların yayınları çalışmamızın önemli kaynaklarını oluşturmaktadır.

Doğu Anadolu hakkında önemli kaynaklardan biri de şüphesiz Asur devletinin XIII. ile IX. yüzyıllar arsında Uruatri/Nairi Beylikleri ve çeperindeki coğrafyalar üzerine gerçekleştirdikleri seferler esnasında tutukları yıllık, tarihi ve kralî yazıtlarından oluşmaktadır. Çalışmamızda A Kirk Grayson tarafından hazırlanan “*The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume I, II, III*” ve Daniel David Luckenbill tarafından hazırlanan “*Ancient Records of Assyria and Babylonia Volume I, II*” kaynakları “*Urartu Arkaik Çağı*” çalışmalarımızın temelini oluşturmaktadır. Urartu metinlerinde ise Margaret Payne’nin “*Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*” çevirileri referans alınmıştır.

Toplumların örgütlenme süreçlerinin aşamaları olan aşiret, kabile, şeflik ve devlet yapılarının doğru bir şekilde anlaşılması için İbn-i Haldun’un Mukaddime adlı eseri çalışmamızın teorik yapısı için önemli bilgiler vermiştir. Mukaddime’de coğrafyanın toplumların gelişimindeki başat rolleri, bedevi-hadari ve asabiyet-riyaset teorileri çalışmamızın sosyopolitik gelişim süreci için önemli katkılar sundu. Yine bu bağlamda Elman R. Service “*Primitive Social Organization*” ve Marshall Sahlins “*Taş Devri Ekonomisi*” adlı yapıtları toplumların örgütlenme süreçleri ve ilkel ekonomiler üzerindeki çalışmamızı şekillendirdi.

Boris B. Piotrovskii “*Urartu: The Kingdom of and its Art*” ve “*The Ancient Civilization of Urartu*”, Mirjo Salvini’nin “*Urartu Tarihi ve Kültürü*” ve Maurist Nanning van Loon’un “*Urartian Art*” adlı eserleri Urartu çalışmalarımızın şekillenmesini sağladı.

Guillermo Algaze’nin “*The Uruk World System*” ve diğer çalışmaları Uruk kültürünün Doğu Anadolu’daki yansımaları, koloni yapılanması ve uzak mesafeli ticaret sisteminin boyutları açısından incelendi.

Charle Burney, Lang Marshall Lang tarafından hazırlanan “*The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*” eser Güney Kafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu’yu kapsayan geniş coğrafik alandaki kültürel etkileşim ve gelişimlerin izleri sürmektedir.

VI. Sosyopolitik Kavramı ve Analizi

Sosyopolitik kavramı ve bu kavram etrafında yapılacak olan tartışmaların disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınması gerektiğine inanılmaktadır. Tarih, arkeoloji, sosyoloji, antropoloji ve ekonomi gibi farklı disiplinlerle ilişkili olan sosyopolitik kavramı, toplumların gelişim süreçlerinin aşamalarına dair önemli veriler ortaya koymuştur. Sosyopolitik kavramı ve bu kavramın analizine yönelik çabamız da bugünden yola çıkarak geçmiş toplumların örgütlenme, tabakalaşma ve politik yapılarının hangi süreç/ihtiyaçlar sonucunda

karmaşıklıştığını açıklamak/analiz etmeye yöneliktir. Çalışmada varılmak istenilen sonuç; geçmiş toplumların üretim süreçleri, örgütlenme biçimleri ve yönetim aygıtlarının daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yöneliktir.

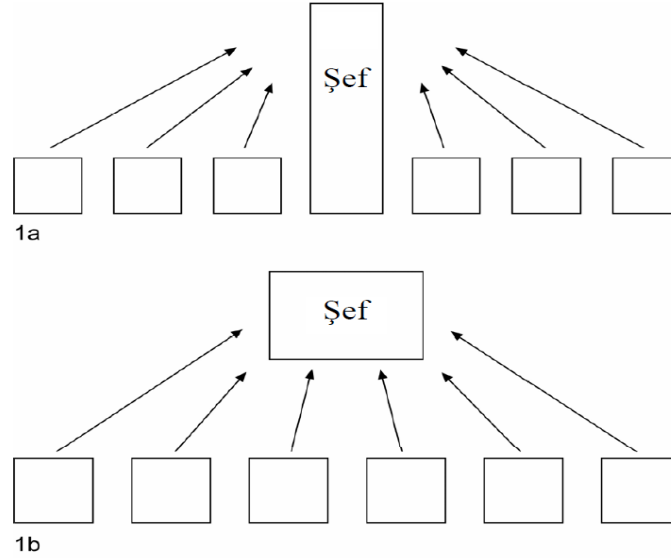
Sosyopolitik gelişim süreci, sosyal bir varlık olan insanoğlunun toplu yaşama isteğinin zaman içerisinde örgütlü bir yapıya dönüşmesi olarak düşünülebilir. Aynı zamanda ilk ve ilkel örgütlenmeler; grubun ihtiyaçlarını/besinlerini karşılamaya dönük avcılık faaliyetleri, vahşi hayvanlardan korunma, hayatta kalma gibi temel ihtiyaçları gidermeye yönelik bir çaba olarak algılanmıştır. İlkel örgütlemelerde de gruba öncülük yapan veya grup adına inisiyatif sahibi olan birileri doğal lider olarak kabul gördükleri düşünülmektedir. Çalışmamızda da Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağ sonuna kadar olan zaman diliminin sosyopolitik gelişim süreci ele alınıp analiz edilecektir. Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinin Uruatri/Nairi Beyliklerine kadar olan zaman dilimi yazılı verilerin yok denecek kadar az olmasından dolayı bölgedeki toplumların materyal kültür unsurları üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir. Sonraki kısım ise Asurca yazılı kaynaklar ile arkeolojik veriler esas alınarak incelenecektir.

Günümüzün toplumsal koşulları bağlamında sosyopolitik kavramı, örgütlü bir yapı olan bir yönetim aygıtının toplumun refah seviyesini yükseltme ve bireylere insan onuruna yaraşır bir yaşam olanağını oluşturma çabası olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifade ile devletin toplumda refah ve sosyal koruma sağlamak amacıyla uyguladığı politikalar bütününe sosyal politika denilir. Sosyal politika genel olarak sağlık, eğitim, konut, sosyal güvenlik, istihdam ve sosyal hizmetler alanlarındaki kamu hizmetlerini kapsamına alır. Sosyal politika, toplumun refahı ve sosyal barışını sağlanması için, ekonomik oluşumların sınıflar arasındaki dengesizlik ve adaletsizlikleri gidermeye yönelik çabaların bütünü olarak da ifade edilmektedir. (Bozkır Serdar, 2016: 5).

Eski Çağ toplumlarında sosyopolitik yapı ise, örgütlü bir yapının toplumun artı ürün geliri üzerinde oluşturduğu egemenlik ve bu egemenliği sağlayan ya da belirleyen yönetim aygıtlarının oluşturulma sürecidir. Diğer bir ifade ile bu aygıtları temsil eden sembollerin kullanım alanları, toplumda oluşan hiyerarşik yapı, inanç, üretim biçimleri gibi toplumun yaşamını doğrudan etkileyen uygulamaların bir örgütlü yapı/lider tarafından topluluk adına idare edilmesidir. İlkel toplumlarda sosyal örgütlenme, en basit haliyle topluluğun temel ihtiyaçların karşılanması için toplayıcılık-avcılık faaliyetlerine öncülük yapan ya da elde edilen ürünün taksimatını yapan kişinin topluluk adına karar verme süreci olarak değerlendirilmiştir

(Yıldırım, 2017: 14). Basitten karmaşık/tabakalı bir yapıya doğru evrilen toplulukların örgütlenme süreçlerini Elman R. Service “*Primitive Social Organization*” adlı yapıtında “*takım, kabile, şeflik ve devlet*” aşaması olarak ele almıştır (Service, 1971: 10-171; Maisels, 1999: 322). Basit bir yapıdan daha karmaşık bir yapıya evrilen insanoğlunun düşün, inanç ve değerler sisteminde de ciddi değişimler yaşanmıştır. Toplumsal örgütlenmenin aşamalarını ifade eden her bir süreç yaşanan çağın düşünsel yapısının bir yansıması olarak kabul edilmiştir (Şenel, 1997: 17).

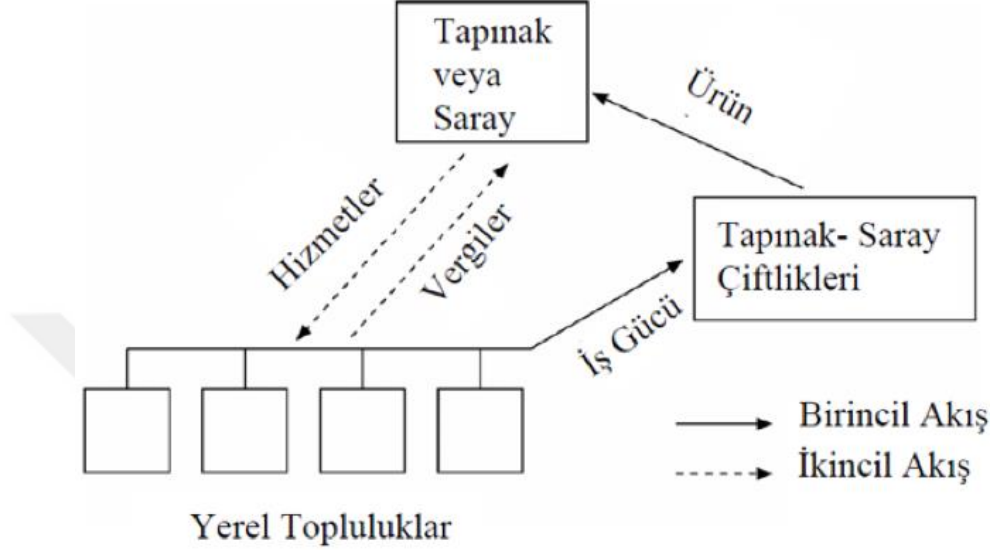
Alt düzey örgütlenme şekli olan “*takım*” en basit haliyle birkaç çekirdek ailenin akrabalık ilişkileri içerisinde bir araya gelmesi olarak tanımlanabilir. Bir üst aşama olan “*kabile*” ise, birden çok ailenin bir araya gelmesi ve dostluk ilişkilerinin takımdan daha büyük bir yapı oluşturmasıdır. Kabile tipi örgütlenmede ortak amaçlar uğruna dışarıya karşı bir mücadele ruhu oluşur ve asabiyet denilen olgu ön plana çıkar. “*Şeflik*” tipi yapılanmada ise; artı ürün, nüfus artışı ve yönetim organizasyonun oluşmasına bağlı olarak toprağa dayalı çıkar bölgeleri oluşur. Bu aşamada toplum; siyasi olarak merkezileşmiş, toplumsal olarak katmanlaşmış, ekonomik olarak karmaşık, teknoloji olarak yenilikçi bir yapıya bürünür (Maisel, 1999: 322; Çıvgın, 2014: 366; Diamond, 2002: 102).

Şekil 1. Şeflik Diagramı Uruk: İlk Şehir (Liverani, 2006: 20)

Yukarıda 1a-1b diagramında görüldüğü gibi şeflikten karmaşık şefliğe geçiş ve buradan “*Erken Devlet*”e geçiş iki kutuplu bir ilişki ağı içerisinde gerçekleşmiştir. Evrimci bilim adamlarının toplumların örgütlenme süreçleri üzerine oluşturdukları teorilerde toplumun şeflikten karmaşık şefliğe geçmesi ya da toplumun devlete geçiş aşaması üretim sürecini

yürüten alt sınıflar ile idari seçkinler arasındaki ekonomik makasın açılması ile ilgili bir durum olduğunu belirtmişlerdir. Kaynaklar ve hizmetlerle ilgili toplumdaki ekonomik transfer yapılarında yalnızca nicel değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu işlem şekil 1a ve 1b'de görüldüğü gibi süreç (a) tipi bir şemadan (b) tipi bir şemaya geçiş olarak gösterilebilir (Liverani, 2006: 20).

Şekil 2. Şeflik Diyagramı Uruk, İlk Şehir (Liverani, 2006: 21).

Şeflik ile krallık yapılanmaları arasındaki temel fark; şeflikten krallığa geçişte üretim biçimindeki artı ürün gelirinin düşülmesinde ve bunun idari düzenlemesinde bir artış olacağı ile ilgili bir durumdur. Bu durum metinlerde belgelenmeyen üretici birimin (aile, klan, köy vb.) vergilendirilmesi anlamına gelir. Burada önerilen radikal dönüşüm, artı ürün gelirinin çıkarılması, emeğin bir kesinti biçiminde ortaya çıkmasıdır. Erken Devletin doğuşu şeflik yapılanmasından oldukça farklı olduğu, yenilikçi ve şeflikle bağdaşmayan bir şey olduğunu belirtmek önemlidir (Liverani, 2006: 21). Şeflik ile krallık yapılanmaları arasındaki önemli bir fark da şeflik tek bir yöneticinin, bir şefin iki veya daha fazla yerel grup üzerinde yetkiye sahip olduğu ve gücünün aşağı doğru bir astlar hiyerarşisi şeklinde dağıldığı siyasal sistemdir. Krallık ise, iktidarın ekonomik, askeri, yasal ve ideolojik kurumların bileşimi olan ve merkezi bir yapının olduğu daha gelişmiş bir sistemdir. Krallık, işlerini kişi dışı yollardan düzenleyebilir ve kararlarını desteklemek adına güç kullanıp ceza dağıtabilir. Krallık ve şeflik tipi yapılanmaların en tipik özelliklerinin biri de toplumsal tabakalaşmanın olmasıdır (Gates, 2015: 65).

Evrimsel antropologların sınıf, katmanlaşma, statü ile aile, kabile, şeflik ve krallığa geçiş aşamaları ele alındı. Toplumsal örgütlenme ve gelişmelerin birer aşaması olarak ele alınan bu süreçler toplumların ekonomik ve idari yapılanmalarında etkili olmuştur. Aşağıda ise, tarihçi

ve sosyolog İbn-i Haldun'un görüşleri bağlamında toplumsal katmanlaşma ve örgütlenme süreçleri ele alınacaktır.

Toplumların sosyopolitik gelişim süreçleri insan fitratının toplu yaşama ve sosyal bir varlık olması ile ilgili olan bir durumdur. Alet yapan ve doğadaki zenginlikleri kendi yaşamı için kullanma yetisine sahip olan insanoğlu doğadaki zorlu yaşam koşullarına ancak örgütlü bir yapı oluşturarak başa çıkabilmiştir. Bu örgütlü yapı çok ilkel de olsa toplu yaşamın ve sosyalizasyonun ilk adımları olarak kabul görmüştür. Meşhur tarihçi ve sosyolog İbn-i Haldun Mukaddime adlı eserinde toplumsal yaşamın olanakları ve zorlukları hakkında önemli görüşler ortaya koymuştur. Haldun toplu yaşamı bir zorunluluk olarak kabul ederek medeniliğin bu sosyal yaşam sonucunda oluşup geliştiğini açıklamıştır. Sanayi devriminden sonra medeniyet kavramı batıda yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Medeniyet kavramı batıda *Civilization* olarak ifade edilir ve bu kavram Latince'deki "*civitas*'dan gelen *civil* ve *civilité* ile bağlantılı bir ifadedir. Bu kavram; kanun, düzen, hükümet, yönetim anlamına gelen ve günümüzde de kullanımda olan poli veya polite / policé anlamına gelmektedir (Aydın, 2018: 27).

"Toplumsal yaşam kaçınılmaz bir gerekliliktir. Filozoflar bu gerçeği şu şekilde ifade ediyorlar: İnsan, doğası gereği sosyal bir varlıktır. Yani topluluk halinde ve toplum içinde yaşaması kaçınılmazdır. Bu durumun onların terminolojisindeki ifadesi medeniliktir. Bizim sosyal yaşam ile (umran) kastettiğimiz de budur." (İbn-i Haldun, 2004: 79)

İbn-i Haldun insanoğlunun beslenme ihtiyacını karşılamada tek başına yeterli olamayacağını ve toplu yaşamın bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Haldun, insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamak için iş birliği içinde bir çalışma yapması gerektiği ve bu iş birliğinin ilkel de olsa bir iş bölümünü oluşturduğunu vurgulamıştır. İlkel bir iş birliği-iş bölümü örgütlü bir yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

"Bunun açıklaması şöyledir: Allah insanı, ancak beslenerek yaşamını sürdürebilecek bir tabiatla yaratmış, fitri olarak onu beslenmeye yönlendirmiş ve kendisine beslenmek için gerekenleri yapacak bir donanım vermiştir. Ancak birey olarak tek bir insanın gücü beslenme, ihtiyacını karşılama ve yaşamını devam ettirecek maddeleri bulma işinde yetersiz kalır. Örneğin insanın günde sadece bir miktar buğday ile yaşamını sürdürebileceğini kabul etsek bile, yine de o buğdayın öğütülüp un haline getirilmesi, hamur yapılması ve pişirilmesi gibi aşamalardan geçmesi gerekiyor. Bu üç işi yapabilmek için ise birçok eşya

ve alete; bu eşya ve aletler için de demircilik ve çömlekçilik gibi ustalara ihtiyaç vardır.” (İbn-i Haldun, 2004: 79)

İnsanoğlu hayatta kalmak ve yaşamını sürdürmek için yeryüzündeki diğer canlılarla uzun soluklu bir mücadele içerisinde olmuştur. Bu mücadele sürecinde, insanlar alet yapma ve toplu yaşama becerisini kazanmıştır. Yaptıkları aletleri kullanan ve toplu yaşama becerisine sahip olan insanoğlu doğadaki çeşitli sorun ve tehlikelerin de üstesinden gelme başarısını göstermiştir. İlk dönem insanları için temel gereksinimlerini karşılama ve hayatta kalma mücadelesi toplumsal yaşamın oluşmasında itici bir güç olmuştur. Hayata kalma mücadelesinin oluşturduğu zorunluluk insanoğlunun hayat tecrübesini artırmış ve bu süreç günümüz medeniyetinin oluşumunda önemli bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur. Tecrübenin oluşturduğu bu yüksek motivasyon günümüz medeniyetinin dayandığı temel ilkeler açısından oldukça önemlidir.

“Öyleyse insanın böyle bir toplumsal yaşam modeline yönelmesi kaçınılmaz bir zarurettir. Aksi takdirde varlıkları devam edemez ve Allah’ın yeryüzündeki halifeleri olarak yaşadıkları toprakları uygarlığın ürünleriyle donatıp mamur kılmaları mümkün olamaz. İşte bütün bunlar, bu ilmin konusu olarak ele aldığımız sosyal yaşamın içeriğidir.” (İbn-i Haldun, 2004: 79).

Toplumsal bir yaşam tesis eden insanoğlu kendi aralarındaki çatışma ve düşmanlıklarla baş edebilecek bir üst akla ihtiyaç duyacaktır. Bu da onları yönetecek, onlar arasında bir düzen tesis edecek bir yönetici olacaktır. Bu yönetici toplumsal gelişim aşamasına göre farklı yetki ve donanıma sahip olacaktır. Ancak toplumun ihtiyaçları doğrultusunda onları sevk ve idare edecek bir kahramana ihtiyaç vardır. Toplumsal örgütlenme ve yönetim aygıtlarının oluşumu bu ilk ve ilkel gelişimlerin sonucunda oluşacaktır.

“İnsanlar için zorunlu olan bu toplumsal yaşam tesis edilip, dünya onlarla mamur olunca, insanların hayvani tabiatlarındaki düşmanlık ve zulüm özelliklerinden dolayı, onlar arasındaki düzeni tesis edip koruyacak bir yönetici de kaçınılmaz olacaktır. Vahşi hayvanların saldırılarına karşı kendilerini savunmak için kullandıkları silahlar, insanlardan gelecek düşmanlık ve saldırılar karşısında yeterli olmaz. Çünkü silah bütün kavimlerde vardır. O halde, başlarında onları birbirlerinin düşmanlıklarına karşı koruyacak daha başka bir şey, gözetici bir varlık olmalıdır. Bu ise onların dışında başka bir canlı

türü olamaz. Akıl ve düşüncesinin yetersizliği dikkate alındığında, hiçbir hayvan böylesine karmaşık bir görevi üstlenemez.” (İbn-i Haldun, 2004: 79).

Toplumların sosyopolitik, sosyoekonomik refahlarını ve sosyokültürel etkilerini belirleyen en önemli faktörlerden biri sahip oldukları coğrafyadır. Tarih boyunca toplumların siyasi ve kültürel özelliklerini sahip oldukları coğrafyadan aldıkları görülmektedir. Coğrafya toplumların geçim kaynaklarını, mimarilerini, savunma sistemlerini ve nüfuslarını olumlu veya olumsuz olarak belirlemekte ve böylelikle siyasi güçlerini de oluşturmaktadır. İnsanoğlu, tabiatı ve doğadaki zorlu yaşam koşullarının bir gereği olarak toplu yaşama ve örgütlü bir yapı oluşturma gereğini hissetmiştir. Bu örgütlü yapı toplumların gelişim süreçleri için hayati bir öneme sahiptir.

Toplumsal ilerleme ve gelişim süreçleri Doğu Anadolu coğrafyası için düşünüldüğünde birtakım zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu zorlukların en önemli sebebi Doğu Anadolu coğrafyasının oldukça yüksek, engebeli, parçalı ve karasal bir yapıya sahip olmasıdır. Ancak bu olumsuz koşullara rağmen Doğu Anadolu farklı coğrafyaları birbirine bağlayan jeopolitik konumu, insan yaşamı için gerekli olan besin kaynakları, barınma ihtiyacını karşılayacak malzeme, alet yapacak maden ve su kaynaklarına sahip bir coğrafyadır.

Yukarıda sıralanan avantajlar, Doğu Anadolu’da prehistorik dönemden itibaren insan yerleşmeleri için uygun bir ortam sunmuştur. Bütün bu olanaklara rağmen ancak Kalkolitik dönemden itibaren insanlar organize bir şekilde Doğu Anadolu bölgesine yerleşmişlerdir. Toplumun geçim biçimi onun örgütlenme ve sosyal yaşamı üzerine doğrudan bir etkiye sahiptir. Uygun iklim koşullarına sahip olan Elâzığ-Malatya ovalarında toplumlar tarımsal faaliyetlerde bulunurken daha dağlık olan Kuzeydoğu Anadolu, Van ve Hakkâri bölgelerinde “Yaylacılık Kültürü” gelişmiş, toplumlar konargöçer bir yaşantı sürdürerek hayvancılık yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Doğu Anadolu’daki sosyopolitik gelişim süreci kurgulanırken şeflik, beylik/aşiret ve kent-devlet kavramlarının açıklanması gerektiği düşünülmektedir.

Belli coğrafi, ekolojik ve toplumsal koşulların ürünü olan **beylik/aşiret**, karmaşık bir tarihe, stratejik konumlanmalara ve büyük bir üretim ekonomisine hükmeden cemaat yapısı olarak tanımlanmıştır (Aydın-Çiftçi, 2021: 16). Oldukça uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan beylik/aşiret yapılanması, birbirinden farklı yaşam/geçim ekonomilerine sahip özel bir topluluktur. “Doğu Anadolu’da Feodal Toplum ve Aşiret Sistemi” başlığı altında uzunca bir şekilde incelenmiştir.

Şeflik ise sosyopolitik açıdan krallık ya da devletin bir alt aşaması olarak kabul edilir. Şeflik, gücünü sahip olduğu yeteneklere ve ilahi bir güce dayandıran sistemdir. Üretim-yeniden dağıtım sistemini kontrol eden ve kanun koyma gücü bulunmayan bir yapıdır (Classen-Skalnik, 1993: 31).

Toplumsal gelişimin en yüksek sosyopolitik örgütlenme biçimi olan *krallık/devlet*; daha basit toplumları karakterize eden akrabalık bağlarından büyük ölçüde kopmuş, profesyonel bir yönetici sınıfa sahip, güçlü merkezileşmiş bir hükümet türü olarak kabul edilir. Yerleşim kalıpları genellikle kan veya akrabalık ilişkisinden ziyade mesleki uzmanlaşmaya dayalıdır. Devlet, bir güç tekelini sürdürmeye çalışır ve gerçek yasa ile karakterize edilir; hemen hemen her suç devlete karşı suç olarak kabul edilebilir, bu durumda ceza, daha basit toplumlarda olduğu gibi, kusurlu tarafın veya onun akrabasının sorumluluğu olmak yerine, devlet tarafından kodlanmış prosedürlere göre verilir. Bireysel vatandaşlar şiddetten vazgeçmek zorundayken, devlet savaş açabilir; ayrıca asker çekebilir, vergi toplayabilir ve tam haraç alabilir (Flannery, 1972: 403-404).

Sonuç olarak çalışmamıza konu olan Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim süreci, çevre kültürler ile bölgede yaşamış toplulukların maddi kültür unsurlarının bu coğrafyadaki yansımalarının incelenmesidir. Arkeolojik veri ve yazılı kaynaklar esas alınarak yapılan çalışma, bölgenin sosyopolitik gelişim sürecinin çeşitli dönemlerde kesintiye uğramış olsa da Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Doğu Anadolu'da basit örgütlü yapılar/ilk köyler, tabakalaşmış yapılar/merkezi köyler, aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme yapısının olduğu tespit edilmiştir. Örgütlü yapıların oluşmasını sağlayan sürecin parametreleri çevre kültürlerden bağımsız olmadığı kanısındayız. Bundan ötürü de karşılaştırmalı çalışmalar yapılarak bölgenin sosyopolitik gelişim süreci ele alındı. Sosyoloji, Antropoloji gibi örgütlenme süreçlerini doğrudan inceleyen farklı disiplinlere ait okumalar, Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecini yapılandırmamızda önemli katkı sağladı.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU’NUN COĞRAFI-BEŞERİ YAPISI

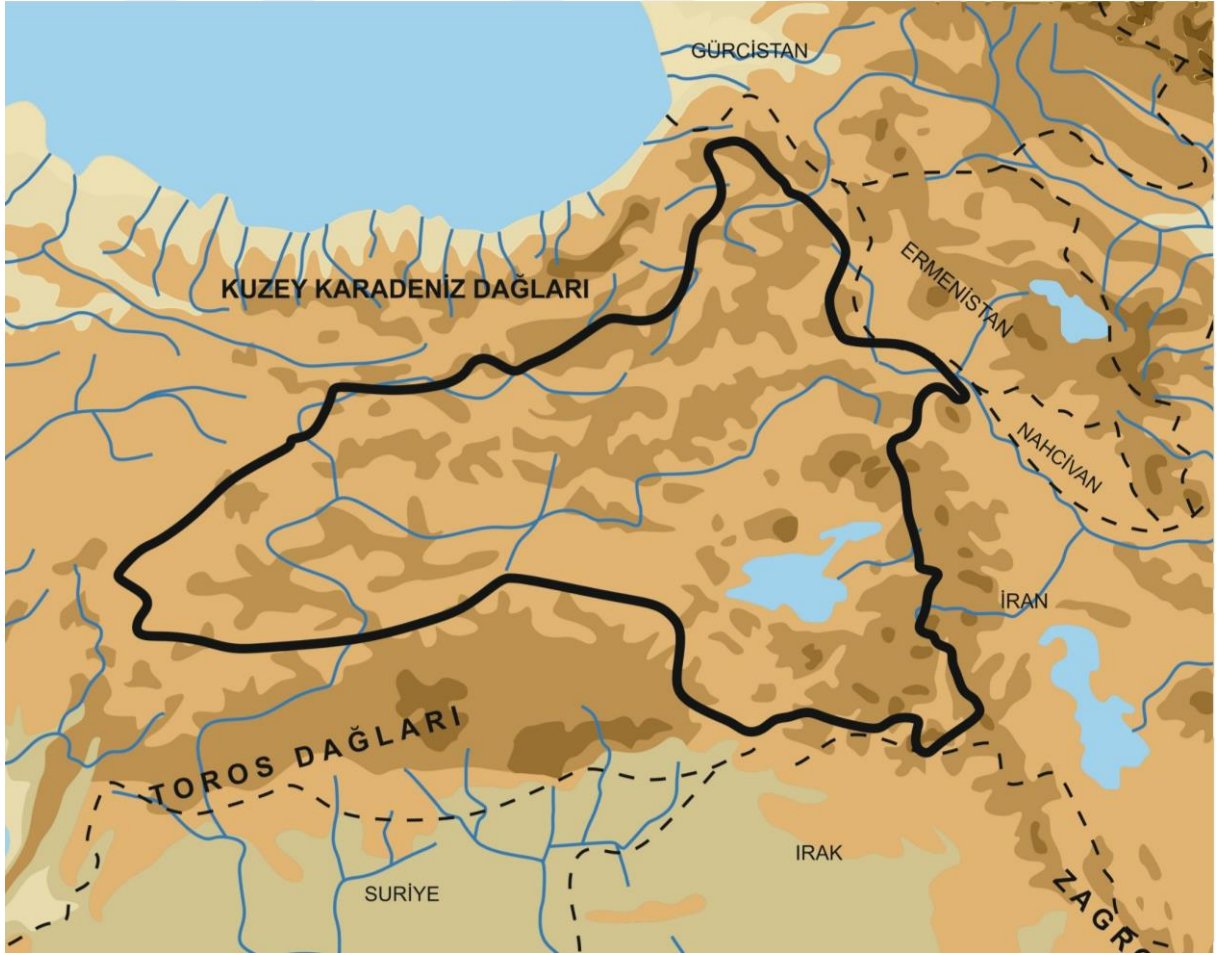
1.1.Doğu Anadolu’nun Fiziki ve Beşerî Coğrafyası

Anadolu, coğrafik olarak bir tarafı Asya toprakları ile bütünleşmiş, diğer üç tarafı ise denizlerle çevrili bir dörtgeni andırmaktadır. Bu dörtgenin batıdan doğuya doğru yükseltisi artar ve doğuda dağların başları birbirine değecek kadar yaklaşır (Erinç, 1953: 1). Kendisine has özelliklere sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi yüksek dağlar ve platolardan oluşmaktadır. Doğu Anadolu’nun dağlık bir coğrafyaya sahip olması bölgenin iklimi, bitki örtüsü, akarsuların akış yönü, hızı, nüfus dağılışı, tarımsal faaliyetleri ve ulaşımı üzerinde etkili olmuştur. Çalışma sahamızı oluşturan Doğu Anadolu coğrafyası ve özellikleri de bu bağlamda ele alınıp değerlendirilecektir.

Birinci Türk Coğrafya Kongresi’nde Anadolu toprakları yedi farklı bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler içerisinde yüzölçümü en büyük olanı Doğu Anadolu Bölgesi’dir (Erinç, 1953: 2). Bu kongrede Doğu Anadolu’nun sınırları; güneyde Maraş meridyeni ve Toros Dağları, batıda yaklaşık olarak Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölüm çizgisi, kuzeyde yaklaşık olarak Karadeniz hidrografi havzasının güney sınırı, doğu da ise Türkiye Cumhuriyeti tabii sınırları olarak belirlenmiştir (Erinç, 1953: 2; Işıklı, 2011: 15). Doğu sınırları gerçekte morfolojik bakımdan bir yandan Rion-Kura, diğer yandan Urmiye Gölü platosunun doğu kenarına kadar uzanır. Böylece bugünkü sınırları dışında, daha geniş bir Doğu Anadolu Bölgesini kabul etmek lazımdır (Erzen, 1984: 1). Oldukça geniş bir coğrafik alana sahip olan Doğu Anadolu; yüksek platoluk alanlar, ortalama yüksekliği 3000 metreye ulaşan dağ sıraları ile bu dağ sıraları arasında uzanan alçak ve düz yapısıyla yerleşime uygun, çökelti alanlarından oluşmaktadır.

Doğu Anadolu’ya çok farklı bir özellik veren ve onu diğer bölgelerden ayıran temel dinamik oldukça yüksek bir coğrafya olmasıdır. Türkiye’nin çatısı olarak da kabul edilen Doğu Anadolu bölgesi 2000 metrenin üstünde uzanan geniş düzlüklere sahiptir (Erinç, 1953: 4). Doğu Anadolu yüksek yaylası yüzey şekillerinin ana çizgileri, doğu-batı doğrultusunda uzanan yay biçimindeki sıra dağlardan oluşmaktadır. Bu dağlar kuzeyde, Doğu Anadolu’yu Karadeniz’den ayıran Doğu Karadeniz dağlarının güney etekleri ile sınırdır. Kızılırmak’ın kaynaklarından başlayan bu silsile Gürcistan’ın içine kadar uzanır. Güneydoğu Toroslarla Doğu Karadeniz dağlarının arasında ise sıradağlarıyla, volkanik büyük dağlarıyla, yüksek yayla ve ovalarıyla bütün ihtişamıyla Doğu Anadolu yaylası ya da platosu yer almaktadır. Ortasında, batıda Munzur dağlarıyla başlayarak, doğuya doğru Mercan ve Palandöken gibi dağlarla devam eden

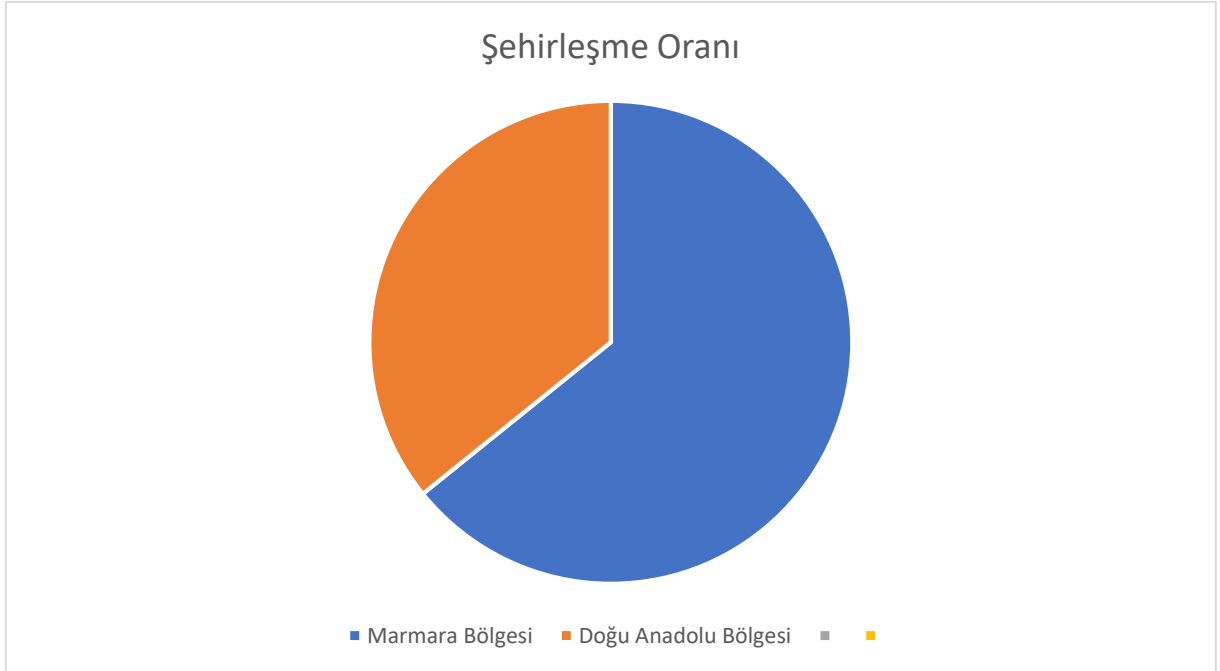
Karasu-Aras sıradağları yükselir. Bu silsilenin doğu ucu üzerinde 5165 metre yüksekliğe sahip Büyük Ağrı volkanı bulunmaktadır. Batı sınırı, Erzincan'dan Muş'a çekilecek bir hatla belirlenen Doğu Anadolu yaylası üzerinde Bingöl dağlarıyla başlayan Nemrut, Süphan gibi volkanlarla Ağrı dağına değin uzanan geniş bir volkanik arazi yer almaktadır (Erinç, 1953: 6-7). Oldukça yüksek olan bu dağlar, alçak ve dalgalı çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Bu çöküntü alanları içinde de dağlar yükselir ve aralarına çöküntü ovaları girer. Prehistorik çağlardan beri insan yaşamı için oldukça uygun koşullara sahip olan Muş, Van, Yüksekova, Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars ve Elâzığ-Malatya yöresindeki bu ovalar bahsi geçen yüksek dağlar arasında yer almaktadır. Bu yüksek dağlar arasında önemli su kaynakları yer almaktadır. Doğu Anadolu'daki yerleşim alanları yoğunluklu olarak bu su kaynakları etrafında kümelenmiştir.

Şekil 3. Doğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası (Buket Beşikçi Akdoğan)

Doğu Anadolu bölgesi yüksek dağ yapısı nedeniyle Akdeniz ve Karadeniz'den gelebilecek yumuşak hava akımlarına karşı kapalı bir yapıya sahiptir. Dağlık ve engebeli yapı Doğu Anadolu'da genel olarak karasal bir iklim yapısının oluşmasına neden olmuştur. Arazi yapısının engebeli olması iklim üzerinde bir çeşitlilik oluşturmuş, ancak bölgenin dağlık olması karasal bir iklimin oluşmasına neden olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak Doğu Anadolu'da yıllık sıcaklık farkları genellikle 25 dereceden fazladır. Doğu Anadolu'da görülen iklimin genel karakteri yazları sıcak, kurak ve kısa kışları ise kar yağışlı, soğuk ve uzun olmasıdır (Erinç, 1953: 20). Doğu Anadolu'da yağışlar genelde ilkbahar sonu ve yaz başlarında yağmur olarak düşer, kışın ise kar olarak yağmaktadır. Kışların uzun sürmesi, kar örtüsünün aylarca yerde kalması ve yazların kısalığı bu bölgede tarım yapılabilecek süreyi kısıtlamaktadır (Erinç, Öngör, 1976: 95).

Doğu Anadolu Bölgesi, karasal iklimin hâkim olduğu uzun kış aylarında yer yer şiddetli karasal iklimin belirginleştiği, sıcaklıkların oldukça düşük ortalamalar gösterdiği bir bölgedir. Yükselti faktörü de eklenince, bölgede iklim koşulları insan hayatını olumsuz etkilemektedir. Bu durum Doğu Anadolu Bölgesinin şehirleşme bakımından yurdun diğer bölgelerine nazaran daha geri kalmasına neden olmuştur. TÜİK 2012 ADNKS sonuçlarına göre kentleşme açısından Marmara Bölgesi nüfusunun %91, 3 ile birinci sırada yer alırken, Doğu Anadolu Bölgesi %50, 9 ile son sırada yer almaktadır (Coşkun, 2013: 236).

Şekil 4. Doğu Anadolu'nun Şehirleşme Oranı

Doğu Anadolu topraklarının büyük bir kısmı bitki çeşitliliği açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Önemli bir kısmını ise ormanlık alanlar oluşturmakta ve bunun dışında kalan topraklar ise verimsiz arazilerden oluşmaktadır. İran yaylası ve İç Anadolu coğrafyalarının aksine daha nemli bir karaktere sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde orman üst sınırı diğer bölgelere nazaran daha yüksektir (Erinç, 1953: 20). Bitki çeşitliliğinin fazla olması hayvancılığa dayalı bir yaşam/geçim ekonomisinin oluşmasına neden olmuştur. Politik olarak da bölgede yaşayan topluluklar aşiret tipi bir örgütlenme modeline sahip olmuşlardır. Coğrafya-insan ilişkisinin oluşturduğu zorunlu nedenler Kuzey Doğu Anadolu'da merkezi bir yapının oluşmasını engellemiştir. Ancak Elâzığ-Malatya yöresinde merkezi bir yapıyı andıran toprağa dayalı erken devlet modeli oluşmuştur.

Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı tabii orman sahasının içinde yer almaktadır. Bu ormanlar; genellikle şiddetli ve uzun kışlara, fazla olmayan yağış miktarına uyum sağlamış olup soğuğa dayanıklı; seyrek ve orman altı çok zayıf kuru ormanlar halindedir. (Erinç, 1953: 30). Bahsi geçen durumun Doğu Anadolu'nun tamamı için geçerli olmayabileceği ve bölgesel farkların olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekir. Zira Doğu Anadolu'nun engebeli coğrafyası kısa mesafelerde farklı bitki çeşitliliğinin oluşmasını sağlamıştır. Kuzeyde, özellikle soğuğa dayanıklı iğne yapraklılar ormanlar, güneyde ise soğuğa karşı daha hassas olan meşe ormanları hâkimdir (Erinç, 1953: 32). Doğu Anadolu'da ormanlık alanlar geniş yer tutmasına rağmen doğunun çukurda kalan daha alçak yerlerde stepler mevcuttur. Steplerin geniş bir yer tutmuş olmasının birçok sebebi olmakla beraber insan faktörünün en önemli sebep olduğu bilinen bir gerçektir.

Dağlık Doğu Anadolu'nun önemli özelliklerinden birisi de çok zengin su kaynaklarına sahip olmasıdır. Su kaynaklarının önemli bir bölümünü nehirler oluşturmaktadır. Bu nehirler; Erzurum-Kars bölgesinden doğarak Kafkaslar içinden akıp ve sonra Hazar denizine dökülen Kura-Aras ırmakları ile Keban baraj gölüne dökülen ve Fırat'ın kollarını oluşturan Karasu-Murat nehirleridir. Bu nehirler dışında yüksek dağlar ve çöküntü ovaları içinde birçok büyük göl bulunmaktadır. Bunlar Türkiye'nin en büyük gölü olarak kabul edilen ve suları sodalı olan Van Gölü ile hemen kuzeydoğusunda yer alan Erçek Gölü, Van Gölü'nün batısındaki Nazik ve Haçlı gölleri, kuzeydeki Balık ve Çıldır gölleri ile volkanlar üzerinde bulunan kaldera gölleridir (Erzen, 1984: 3-4)

Toplam uzunluğu 2800 km. olan Fırat Nehri Türkiye'nin akımı ve yağış havzası en büyük, uzunluk bakımından Kızılırmak Nehri'nden sonra ikinci büyük akarsudur (Özdemir-

Tonbul, 1996: 2). Fırat Nehri Türkiye, Suriye ve Irak topraklarını aştıktan sonra sularını Hint Okyanusu havzasındaki Basra körfezine göndermektedir. Fırat Nehri, Türkiye'deki kesiminde dağlık kuşakları enine-boyuna yarmış, dar, derin çok sayıda vadiler ve boğazlar meydana getirerek çöküntü ovalarını birbirine bağlamıştır (Özdemir-Tonbul, 1996: 2). Kuzeyden Karasu, doğudan Murat Nehri tarafından beslenen Fırat Nehri, Keban Baraj gölünden çıktıktan sonra Fırat adını alır (Ünsal, 2012: 219).

Erzurum'un kuzeydoğusundaki Kargapazarı Dağları'nın batı yamaçlarında doğan Karasu, Erzurum Ovasında batı-doğu doğrultulu akışını sürdürerek Erzincan il sınırlarına girdikten sonra keskin bir dirsekle güneye döner. Bir süre bu yönde akışını sürdürüp batıya doğru yönelir. Munzur Dağlarının dar ve derin vadilerinden geçen Karasu bünyesine aldığı sularla akışını sürdürüp Tecer Dağlarından gelen Çaltık Suyu ile birleşip Keban Baraj gölüne dökülür ve baraj suyunun en üst seviyeye çıkmasını sağlar. (Ünsal, 2012: 219; Güney, 2004: 141).

Van Gölünün kuzeyindeki Aladağların kuzey yamaçlarından doğan Murat, önce kuzeydoğu yönüne akar ve sonra batıya yönelerek Ağrı il sınırlarına girer. Murat, Ağrı ve Malazgirt ovaları arasında güneybatı doğrultulu akar. Malazgirt Ovasından sonra ise batıya yönelir. Murat Suyu, Muş Ovası ile Bingöl-Genç Ovaları arasında dar ve derin vadilerden geçerek bölgedeki birçok su ile birleşir. Murat, Genç ve Palu'yu aştıktan sonra sularını Keban Baraj Gölü'ne boşaltır (Ünsal, 2012: 219; Güney, 2004: 143).

Uzunluğu 1059 km. olan Aras nehrinin 548 kilometresi Türkiye toprakları üzerinde bulunmaktadır (Atalay, 1992: 145; Ünsal, 2012: 216). Aras Nehri Bingöl Dağlarının kuzeybatı yamaçları zirvesine yakın bir yerde birçok kaynak suyunun birleşmesi sonucu oluşur. Aras, önce güney-kuzey istikametinde akarken sonra kuzeydoğuya, daha sonra da doğuya yönelir. Nehir doğuya doğru akarken batı-doğu doğrultusunda uzanan Tekman havzasından geçer. Bu havzada Aras'a birtakım küçük kollar da dökülür. Bunlar: Palandöken dağı, Şahvelet dağı, Nalbant dağı, Sakaltutan dağı ile Bingöl dağlarının kuzeydoğu yamaçlarında kaynağını alan derelerdir. Bu dereler toplandıktan sonra Tekman'ın 20 km. doğusunda güney kuzey doğrultusunu alır. Aras kuzeye doğru akarken doğuda Karayazı tarafından gelen Çıkılğan deresi kendisine kavuşur. Aras doğudaki Topçu dağı ile batıdaki Sakaltutan dağı arasındaki dar vadiyi aştıktan sonra Pasinler ovasına açılır. Burada Pasin adı verilen akarsu ile birleşir. Aras Irmağı, çöküntü havzaları içinden geçerek Horasan'ı da geçtikten sonra Zivin çayı ile birleşir. Zivin çayı, tarihsel açıdan önemli bir konuma sahiptir. 1878 Berlin antlaşmasından sonra kırk yıl

Türkiye ile Rusya arasında sınır işlevi görmüştür. Aras Zivin çayını aldığı yerden Kağızman'a kadar dar boğazlardan akışını sürdürür ve Kağızman önlerinde ırmak yatağı biraz genişler. Aras nehri, Arpaçay'ı kavşağından sonra daha da büyür ve buradan itibaren Türkiye ile Rusya arasında uzunca bir sınır oluşturur. Aras, Sürmeli Çukurunu ikiye bölerek akışını sürdürür. Aras, Sürmeli Çukuru adını verdiğimiz bölgenin iklimi üzerinde etkili olup pamuk dâhil çeşitli ürünlerin yetişmesini sağlar. Aras ırmağı Iğdır'dan sonra Alagöz dağından gelen Abaran ile Revandan geçen Zengi suyunu alarak akışını sürdürür (Ünsal, 2012: 216; Güney, 2004: 157-158). Aras, Türkiye'den sonra birçok akarsu ile birleşerek sularını Hazar denizinin Kızılağaç körfezine boşaltmaktadır (Ünsal, 2012: 216; Atalay, 1978: 59; Atalay, 1992: 143).

Toplam uzunluğu 1900 km. olan Dicle ırmağının sadece 523 km. olan kısmı Türkiye sınırları içerisinde akmaktadır (Atalay, 1992: 145; Ünsal, 2012: 217). Dicle ırmağı, kaynağını Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar gölünün ayağı ile bu gölün güneyindeki Hazarbaba dağından çıkan suların birleşmesiyle oluşur. Dicle, başlangıç kısmından Eğil'in yaklaşık 10 km. doğusunda Dibni dil çayı ile birleştiği noktaya kadar genellikle dar ve derin vadilerden geçer ve bu yörede daha çok Maden suyu adıyla anılır. Dibni çayı kavşağından sonra ise güneye döner ve Diyarbakır'a varmadan önce Devegeçidi deresini alır. Diyarbakır önlerinde geniş bir yatak içinde akan Dicle, bölgedeki birçok küçük su ile Batman, Garzan ve Botan gibi büyük suları bünyesine katarak doğuya daha sonra Botan kavşağından sonra güneydoğu yönüne akışını sürdürür. Hasankeyf'i aştıktan sonra tekrar dar vadiler içinde Mardin eşiğini yarıp Cizre düzlüğüne iner. Cizre'nin hemen güneyinden Habur'la birleştiği noktaya kadar Türkiye ile Suriye arasında sınır oluşturan Dicle, Habur kavşağından sonra Irak topraklarına girerek Musul ile Bağdat'tan geçer (Ünsal, 2012: 218; Güney, 2004: 135-136). Dicle; Basra körfezine ulaşmadan önce Kurna civarında Fırat Nehri ile birleşerek Şattülarap'ı meydana getirir. Nehre Türkiye sınırları dışında karışan en önemli kollar, Hakkâri yöresinde sularını toplayan Büyük Zap ile İran'dan gelen Diyale'dir (Ünsal, 2012: 218; Atalay, 1992: 143).

Doğu Anadolu oldukça yüksek bir bölge olup dağlar doğu-batı şeklinde uzanmaktadır. Doğu-batı şeklinde uzanan dağlar arasında irili, ufaklı birçok nehir ve akarsu bulunmaktadır. Yollar ise, bu yüksek dağlar arasında nehirler, akarsular, vadiler boyunca doğu-batı istikametinde enine ve boyuna uzanmaktadır. Bu yollar Anadolu ile Mezopotamya, Kafkasya, İran Azerbaycan'ı ve Suriye'nin Kuzeyini birbirine bağlayan yollardır (Erinç, 1953: 43).

Toplumlar Neolitik dönemden de önce uzun mesafeler kat ederek ihtiyaç duyduğu ürünü elde etmek istemiştir. İlk başlarda obsidyen ticareti olarak başlayan bu süreç zamanla

muhtelif güzergâhlardan devam etmiştir. Bu tali yollardan biri Erzincan-Erzurum-Pasinler'den devam ederek Hasankale-Sarıkamış ve Kars'tan Kafkaslara uzanmaktadır. Diğer tarafta bu yol Eleşkirt ve Doğu Beyazıt istikametine uzanmaktadır. Önemli güzergâhlardan biri de Diyarbakır-Malatya-Samsun yoludur. Bu güzergâh, Mezopotamya'dan başlayarak Diyarbakır'dan gelerek Toroslar üzerinden Ergani'ye, buradan da Malatya üzerinden geçerek, Sivas ve Samsun'a uzanır (Erinç, 1953: 43). Daha doğuda ise doğu-batı istikametli bir güzergâh olan Trabzon'dan gelen Zigana yolu Aşkale üzerinden devam eder. Güneyde ise Diyarbakır-Bitlis ve Rahva düzlüğü üzerinden devam eder (Erinç, 1953: 43-44).

Doğu Anadolu, beşerî coğrafya bakımından incelendiğinde dikkat edilmesi gereken husus bu coğrafyanın yüksek ve engebeli bir yer olmasıdır. Yükseklik ve engebeli yapı Doğu Anadolu'da iklimin sert olmasını ve bölgede hayat şartlarının zorlaşmasına neden olmaktadır. Bölgenin morfolojik yapısı insanın yaşam sahasını daraltmış ve onu nispeten daha elverişli, fakat dağınık ve sınırlı yerlerde toplamaya sevk etmiştir (Erzen, 1984: 5). Düzlük ve çukur alanlarda buğday ziraatı yapan topluluklar geçimlerini hayvancılık yaparak sağlamışlardır.

Doğu Anadolu'daki yerleşme şekilleri incelendiğinde nüfusun çukur/depresyon sahalarda toplandığı görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi bu alanların insan yaşamı için uygun yerler olması ve tarımsal faaliyetlerin bu alanlarda daha yoğun bir şekilde yapılmasıdır. Doğu Anadolu'da hâkim kır yerleşme şekli toplu köyler teşkil eder. Köyler dışında mezra ve komlar diye adlandırılan yerleşim birimleri de bulunmaktadır. Mezralar genelde toplu yerleşmelerin civarında ziraat sahaları üzerinde kurulmuşlardır. Komlar ise şahıslara ait olup hayvancılık yapmak maksadıyla kurulan münferit küçük yerleşim alanlarıdır (Erinç, 1953: 34).

Türkiye yüzölçümünün %21'ine sahip olan Doğu Anadolu yüksek ve engelli yapısı nedeniyle nüfus yoğunluğu en az olan bölgedir. Coğrafyanın oluşturduğu şartlar neticesinde nüfus belirli alanlarda toplanmıştır. Doğu Anadolu'da coğrafi koşulların oluşturduğu olumsuzluklar bölgede Eski Çağ'dan beri nüfusun daha çok çukur alanlarda ve bir akarsuyun kenarında toplanmasına neden olmuştur (Erinç, 1953: 34). Coğrafyanın belirlediği koşullar bölgede yaşayan toplulukların hareket halinde yarı göçebe bir yaşam biçimine sahip olmalarına neden olmuştur.

1.2. Doğu Anadolu Sosyopolitik Yapısının Oluşumunda Coğrafyanın Yeri

İbn-i Haldun'a atfedilen "*Coğrafya kaderdir*"² özdeyişi, coğrafyanın Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların sosyopolitik gelişim süreçlerinin oluşumundaki rolünü açık bir şekilde belirtmektedir. Coğrafya, insanların üretim biçiminin temel belirleyicisi olduğu için insanın yaşam tarzını ve buna bağlı olan kültürün seyrini de belirlemiştir. İnsanın üzerinde yaşadığı coğrafya ve birebir etkileşim içerisinde olduğu toprak/arazi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan iklim ve bitki örtüsüyle insanın yaşam biçimi, ekonomik/geçim şekli, politik durumu ve kültürel gelişimini belirleyen birincil etkenin coğrafya olduğu kabul görmektedir (Erdem, 2009: 16).

Doğu Anadolu'da aşiret yapısına dayalı siyasi/idari yapı ve ekonomik olarak da hayvan beslemeye dayalı yayla kültürünün oluşmasında coğrafyanın bu bölgede yaşayan insanlara sunduğu imkânların bir neticesi olarak düşünülebilir. İnsanlık tarihinin uygarlık gelişiminde başat rol oynayan Mezopotamya, Mısır, İndus ve Anadolu'da ortaya çıkan; kültürel ve askeri açıdan yüksek seviyeye ulaşmış uygarlıkların gelişiminde birçok faktörün etkili olduğu düşünülebilir. Ancak bu faktörler içerisinde belki de en belirleyici olanın bu toplulukların yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sunduğu olanaklar olduğu kabul edilir. Bu uygarlıkların gelişiminde yaşadıkları coğrafyaların sahip oldukları doğal zenginlikler, uygun iklim koşulları, tarım ve hayvancılığa dayalı uygun şartların bulunması, sulanabilen yeterli arazilerin varlığı veya komşu kültür bölgeleri ile bağlantıyı engellemeyen arazi yapısı bu coğrafyalarda siyasi oluşumların ve bunun sonucunda gelişmiş kültürlerin yaratılmasında etkili olmuştur. En erken çağlardan beri yukarıda bahsi geçen coğrafyalarda kurulan uygarlıkların, farklı zaman ve mekânlarda gelişen Anadolu kültürleri, coğrafi şartların sunduğu olanaklar ile şekillenebilmiştir. Uygun coğrafi koşulların var olduğu bölgelerdeki yaratıcı insanlar kendi yeteneklerinin ve kültürel birikimlerinin yanında bu coğrafi olanakları da kullanarak arzuladıkları başarıyı yakalama şansına sahip olmuşlardır. Doğu Anadolu iklim ve topografik açıdan olumsuz bir tablo yansıtıyor olmasına rağmen insan yaşamı için uygun olanaklara sahip olması sosyopolitik oluşumların gelişmesini sağlamıştır (Salvini, 2006: 9).

Coğrafya-insan ilişkisi bağlamında Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların gelişim süreçleri üzerinde coğrafya nasıl bir etki oluşturmuştur? Coğrafya-insan ilişkisi bağlamında

² İbn-i Haldun'a atfedilen "*Coğrafya kaderdir*" ifadesi Mukadime'de doğrudan geçmiyor olsa da bu ifadeyi karşılayacak ifadeler kullanılmıştır. "*Siyahilerin ahlaklarının genel olarak hafif, yeğni, tasasız, eğlenceye düşkün ve çok neşeli oldukları görülür. Yine her vesile ile dans edip oynamaya düşkün olduklarına ve her yerde ahmaklıkla nitelendirildiklerine şahit oluyoruz. Bunun sebebi; sevinç ve mutluluğun kaynağı, insanın ruhundaki canlılığın gevşeyip yayılmasıdır. Üzüntünün sebebi de bunun tersi, yani kasılma ve büzülmedir...Deniz kenarındaki bölgelerde yaşayanlar da belli bir ölçüde siyahiler gibidirler...Çünkü buralarda denizin güneş ışınlarını yansıtması sonucu hareket katlanarak artar ve bu harekete bağlı olarak oralarda yaşayanların sevinç ve yeğnilikteki payları da artar, tepkiler de günlük bölgelerde yaşayanlara göre daha çok olur* (İbn-i Haldun, 2004: 121).

Doğu Anadolu’da yaşayan toplulukların gelişim süreçlerini katı bir determinist yaklaşımla ele alıp değerlendirmek yerine, insanın doğa ile kurduğu etkileşim üzerinden ele alınıp değerlendirilmesi gerektiği kanısındayız. Bu bağlamda düşünüldüğünde, tabiat şartlarının oluşturduğu olanaklarla sürekli bir mücadele içerisinde olan insanın tabiat şartlarını kendi lehine değiştirme çabası ilkel zamanlardan günümüze kadar devam ettirdiği görülmüştür (Arı, 2017: 20). İnsan-tabiat ilişkisi ya da toplum-doğa etkileşimi süreçleri incelenirken; insanın tabiat üzerindeki etkin rolü ve coğrafi şartların oluşturduğu etkenler birlikte düşünülüp değerlendirilmelidir (Doğanay, 2010: 15).

Toplumlari, belli bir toprak parçası üzerinde organize olmuş insan grupları olarak görmek yerine onları doğa ile kurmuş olduğu etkileşimin boyutları üzerinden ele alınması gerektiği kanısındayız. Yaşanılan coğrafyadaki toprağın bileşenleri, mineral zenginliği, flora ve faunası burada yaşayan toplumların gelişimini ciddi bir biçimde etkilemektedir (Maus, 2005: 440-441). Toplumsal gelişmeler sadece basit ilkelerle sınırlı olmayıp, pek çok bileşenden meydana gelen karmaşık bir süreçtir. Bundan dolayı da yaşanılan coğrafyanın topoğrafik yapısı ve toprağın insana sunduklarının etkileri oldukça önem arz etmektedir. Toplumsal gelişimin ilkeleri olarak kabul edilen ekonomik gelişmişlik seviyesi, siyasi organizasyonunun boyutları ve kültürel ilerlemenin ölçütünü belirleyen önemli unsurlarından biri yaşanılan coğrafya olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla farklı coğrafyalarda yaşayan toplumların sahip oldukları olanaklar ve gelişmeler de farklılaşmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak tarihsel eşitsizlikler oluşmuş, farklı coğrafyalarda farklı toplumsal formasyonlar oluşmuştur (Eren, Özdemir, 2020: 101). Metal aletlere sahip toplumlar demiri etkin bir biçimde kullanarak diğer toplumlar üzerinde üstünlük kurması, Fenike, İyonya ve Ege Denizi etrafında yaşayan toplulukların denizcilikle uğraşarak zenginleşmesi ya da Mezopotamya toplumların sulu tarıma geçerek artı ürün oluşturması coğrafyanın sunduğu olanaklarla ilişkilidir (Eren, Özdemir, 2020: 101). Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu’daki toplulukların uzun bir süre merkezîyetçi bir yapı oluşturamayıp aşiret/beylik düzeninde örgütlenmiş olması coğrafi koşulların bir sonucu olarak görülebilir.

Doğu Anadolu Neolitik Çağ’dan itibaren toplumların geçiş ve yerleşim alanlarına sahip olmuştur. Tüm jeolojik zamanlara ait arazilerin görüldüğü, doğu-batı doğrultulu yüksek dağlar ve bu dağlar arasında kalan ovalardan oluşan bu bölge, Anadolu’nun diğer bölgelerinin aksine insan yaşamına çok uygun bir jeomorfolojik yapıya sahip olmasa da dağlık yapısı nedeniyle insan yerleşimleri için korunaklı bir alan oluşturmuştur. Doğu Anadolu, yüksek, engebeli,

dağlık ve sert iklime sahip olmasına rağmen Fırat, Dicle, Aras, Çoruh ve Kura gibi büyük akarsuların beslediği ovalar insan yaşamına uygun olanaklar oluşturmuştur. Doğu Anadolu’da zengin bitki çeşitliliğin bulunması hayvan besiciliğine dayalı yaylacılık kültürünün oluşmasına ve yer altı kaynakları açısından bölgenin zengin olması komşu coğrafyalarla yoğun bir ticari faaliyetin yürütülmesine neden olmuştur. (Erinç, 1953: 4-6; Atalay-Mortan, 2011: 447-463)

Doğu Anadolu yüksek ve engebeli bir yapıya sahiptir (Erinç, 1953: 4). Bu yüksek ve engebeli coğrafyanın Elâzığ-Malatya yöresi politik açıdan daha avantajlı bir konumda olup Mezopotamya kültür dünyasının etkisi altında kalmıştır. Bu bölgedeki topluluklar coğrafyanın kendilerine sunduğu avantajlardan yararlanarak erken sayılabilecek bir dönemde saray temelli kent devletin temellerini atmışlardır (Frangipane, 2018: 93; Frangipane, 1996: 65). Dağlık Doğu Anadolu olarak ifade edilen Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi ise daha çok Güney Kafkasya kültür dünyası ile etkileşim içerisinde olmuştur. Bu bölgede yaşanan politik dönüşüm ve gelişmeler Karaz kültürel süreci, Kurgan Halkları ve Beylikler Dönemi ile Urartu Krallık dönemi olarak değerlendirilebilir. (Işıklı, Akın Aras, 2018: 460; Aktüre, 2003: 83).

Sonuç olarak coğrafya-insan etkileşimi bağlamında Doğu Anadolu’nun sosyopolitik yapısının oluşumunda coğrafi koşulların avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Bölgenin dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olması toplumsal gelişmeler açısından olumsuz bir durum oluşturmuştur. Ancak bölgenin maden ve bitki çeşitliliği açısından zengin olması bu coğrafyada yaşayan topluluklar açısından önemli avantajlar oluşturmuştur. Doğu Anadolu’nun farklı kültür dünyalarının etkisi altında kalması, aşiret tipi bir siyasi örgütlenmeye sahip olması, hayvan besiciliğine dayalı bir yaşam/geçim ekonomisine sahip olması ve kültürel gelişmelerin bir arada görülmesi coğrafi koşulların oluşturduğu durumun bir sonucu olarak düşünülebilir.

1.3. Doğu Anadolu’da Feodal Toplum ve Aşiret Sistemi

Doğu Anadolu’da hâkim olan sosyopolitik, sosyoekonomik ve kültürel yapı; bölgenin topoğrafyası, iklimi ve bitki örtüsüyle yakından ilişkilidir. Bölgenin yüksek rakımı, dağlık topoğrafyası ve sert karasal iklimi burada yaşayan toplulukların çoğunlukla hayvancılıkla bağlantılı olarak yerleşik, yarı göçebe ve göçebe yaşam/geçim biçimi sürdürmelerine neden olmuştur. Bugün, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında, gittikçe azalan bir eğilime sahip olsa da yarı göçebe yaşam biçimini yansıtan aşiret yapılanmasının halen devam ettiği bilinmektedir. Doğu Anadolu gibi hızlı ve kolay değişime maruz kalmayan, kendi içine kapalı bölgelerde, geçmişe bugünden bakarak feodal/aşiret yapısını kurgulamak ve buradaki

sosyolojik yapıyı anlamak önemli bir çıkış noktası olabilir. Dolayısıyla günümüzde Doğu Anadolu’da görülen aşiret sistemi, bölgenin geçmişteki siyasi ve kültürel yapılanmasının anlaşılmasına da önemli oranda katkı sağlayacağına inanılmaktadır (Ümit Erdem, 2011: 60; Sevin, 2004: 104; Yakar, 2007: 378-387; Köroğlu, 2009, 2011).

“*Aşiret*” kavramı, Arapçadaki “*Aşira*” sözcüğünden türemiş olup birçok aileden oluşan ve aileler arasında köken, din, dil, ekonomi, kan ve evlilik bağı olan yerleşik, yarı göçebe/ yaylacı ya da göçebe topluluklar anlamında kullanılır. (Ülken 1969: 50; Özer 1990: 23; Beşikçi 1992: 196-197; Marshall 1999: 372; Bruinessen 2003: 82; Türkdoğan, 2005: 39). Aşiret; gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir içyapıya sahip sosyopolitik bir birimdir. Doğal olarak aşiretler de kendi içlerinde alt-aşiretlere bölünmüşlerdir (Bruinessen, 2008; 82).

Kamus-ı Türki’de aşiret kavramı; bir asıldan çıkmış, birlikte yaşayan ve konup göçen topluluk, oymak biçiminde tanımlanmıştır. Kabile ile aşiret arasında bir ayrım yapmayıp ikisini eş anlamlı olarak da kullanmıştır. Meydan Larousse aşiret kavramını; aynı bölgeden ortak bir toplumsal düzen içinde yaşayan ve aynı soydan gelen aileler bütünü, boy, uruğ tarzında ele almıştır. İslam Ansiklopedisi ise, kabile kavramına yer vermez ve doğrudan aşiret kavramını kullanmaktadır. Aşiret, göçebe, yarı göçebe hayatı yaşayan oymak veya boy manasında kullanılmaktadır. (Türkdoğan, 2010: 260-261; Halaçoğlu, TDV 4, 1991: 9). Bruinessen’in aktardığına göre P. Randot, aşireti içsel olarak kendi geleneklerine bağlı ve dışarıya karşı savunma halinde bulunan bir topluluk olarak tanımlamıştır (Bruinessen, 2004: 167). Ziya Gökalp aşiret kavramını sosyolojik olarak ele alarak aşağıdaki gibi tanımlamaktadır.

“Aşiri cemiyetler iptidai topluluklarda site toplulukları arasında bulunan bir içtimai teşekküldür. Aşiret aynı zamanda kabilelerin bir araya gelmesinden hâsıl olan ilk siyasi zümre bütünüdür” (Beysanoğlu, 1991: 43).

Aşiret kavramı genel anlamda göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzı sürdüren hayvancılıkla uğraşan toplulukları tanımlamak için kullanılan sosyolojik bir terimdir (Türkdoğan, 1998: 21-23; Halaçoğlu, TDV 4, 1991: 9). Daha geniş bir anlamda ise aşiret; belirli bir alana, toprağa bağlı kalmadan daha çok küçükbaş hayvancılıkla uğraşan, yılın belirli zamanlarında yaylalarda kurdukları çadırlarda yaşayan, birbirleriyle kan bağı ile bağlı olan ve başlarında bir yönetici bulunan topluluklardır. Aşiretler, kabilelerin bir araya gelmesiyle oluşur. Kabile üyeleri birbirleriyle kan bağı ile bağlı olan hanelerden oluşan bir gruptur. Aşiretin büyüklüğünü belirleyen husus kabile sayısının çokluğudur. Kabile ise obaların bir araya gelmesiyle oluşur. Oba yerleşme düzenidir ve aşireti oluşturan kabilelerin yerleştikleri alanlar ve bu alanlardaki

çadırların oluşturduğu birliktir. Aşiret düzeni içerisinde bir alt birim olan oba içinde aşirete mensup olmayan unsurlar da bulunabilir (Türkdoğan, 1998: 21-23; Gündüz, TDV 26, 2002: 161-162). Bu unsurlar, geleneksel aşiret düzeninin maddi ve manevi unsurları olan mertlik, yiğitlik, adet, gelenek, töre gibi topluluğun asabiyetini³ diri tutan değerleri içselleştirmişlerdir.

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde hayvancılıkla uğraşan yerleşik, yarı göçebe/yaylacı veya göçebe toplulukları ifade eden aşiret; kendi içinde kabile, zoma, boy, çadır, hane ve aile olmak üzere çeşitli alt birimlerden oluşmaktadır. Bu sınıflamaya göre her kabilenin bir reisi/beyi vardır ve beylerin tümü en üstteki aşiret beyine bağlıdır (Beşikçi 1969: 224; Bruinessen 2003: 103). Aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmalarda üstün gelebilmek ve kendilerini koruyabilmek için iyi anlaştıkları aşiretlerle birleşerek ya da daha güçlü bir aşiretin koruması altına girerek oluşturdukları “aşiret organizasyonu/konfederasyonu” ise aşiretler içinde seçilen “ulu kişi” tarafından idare edilir. Aşiret yapısında aşiret beyi ile kabile beyleri arasında akrabalık bağı olmasına rağmen, “ulu kişiye” bağlı olan aşiret organizasyonu akrabalık temeline dayanmaz (Beşikçi 1969: 225; Berktaş 1983: 70, 79). Çoban göçebe toplumlar arasındaki en büyük bölgesel örgütlenme, birkaç boy ya da aşiretin bir araya gelmesinden oluşan ve “İl” adı verilen aşiret konfederasyonudur. Bu bölgesel ya da politik konfederasyonlardan oluşan aşiretlerin hepsinin aynı etno-kültürel kökenden gelmesi şart değildir (Yakar, 2007: 176).

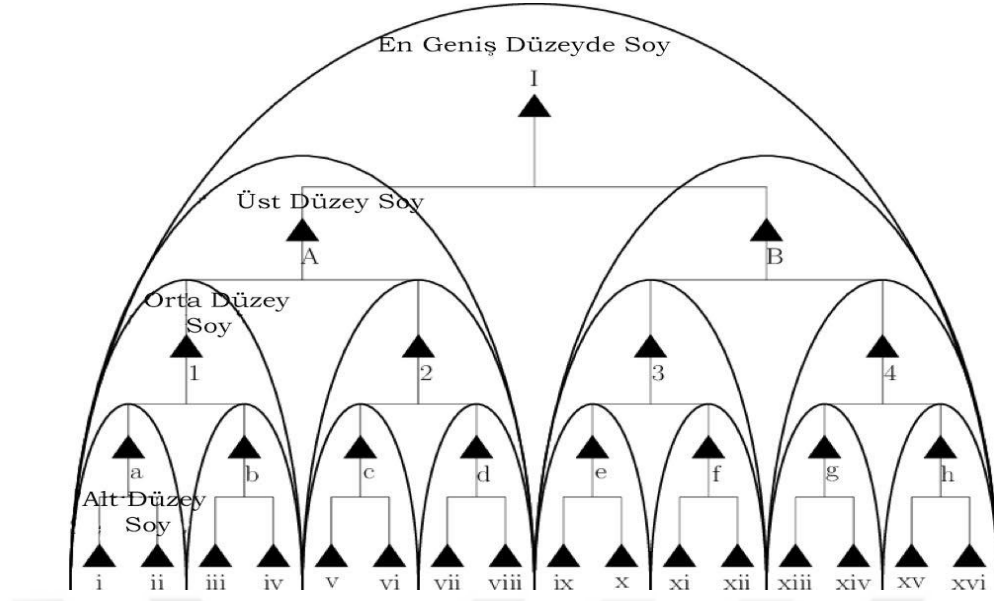
Aşiret topluluklarına yönelik kuramsal çalışmalarda antropolojik bakış açısı oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Kuramsal açıdan aşiret toplulukları, iki temel sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bunlardan ilki işlevselci, ikincisi ise Marksist yaklaşımdır (Ebinç, 2008: 16). İşlevselci antropologlar aşiret kavramını İngilizcede “*primitive society*” yani “*ilkel toplum*” olarak ele almışlardır. Bu kavram, sosyal antropolojide Batı’nın sömürgeci bir anlayışla gittiği coğrafyalardaki geleneksel toplum yapılarını tanımlamak ve incelemek için kullandığı bir terimdir. İlkel toplumu ifade etmek için kullanılan “*primitive society*” terimi, bu toplumların diğer toplumlara göre daha aşağı bir seviyede olmadığı ancak nitelediği toplumun zaman

³ Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu (TDV İslam Ansiklopedisi). İbn-i Haldun Mukaddime’nin “On Üçüncü Fasil” başlığı altında “*Asil ve Şanı Yüce Olmanın Asaletli Bir Soydan Gelmele Olacağı ve Bu Sıfatların, Asabiyet (Güç Nüfuz, Reislik) Sahipleri İçin Gerçek, Diğerleri İçin Mecaz Benzetme Anlamında Kullanılacağı Hakkında*” başlığı altında asabiyet kavramını işlemiştir (Mukaddime I, 180-181). Asabiyet kavramını ilk defa ilmi ve objektif bir metotla inceleyen İslâm mütefekkirî tarih ve devlet felsefesini açıklarken bu kavramını açıklayan İbn-i Haldun’dur. Mukaddime’den hareketle çeşitli araştırmacılar asabiyet terimini; aynı soydan olanlar arasında organik yakınlık, dayanışma ruhu, grup duygusu, kabilecilik, kan bağı, sosyal dayanışma gibi kavramlarla açıklamışlardır (Çağrı, 1991: 453). <https://islamansiklopedisi.org.tr/asabiyet>

bakımından ilk olmalarından kaynaklanan bir durumu vurgulamak için kullanılmıştır. Antropologlar “*primitive society*” terimini topluluğun sayısı, yaşadıkları toprak parçası ve sosyal ilişki düzeyi olarak küçük ölçekli yapılara vurgu yapmak için kullanmışlardır. İlkel toplum terimi; teknolojik, ekonomik, iş bölümü ve uzmanlaşma açısından gelişmiş toplumlara göre daha geri olduklarını vurgulanmak için kullanılmıştır. İlkel toplum ile ileri toplum arasındaki önemli farklardan biri de ilkel toplumun yazılı kültür, sanat, bilim ve teknoloji alanında oldukça geri kalmış olmasıdır (Pritchard, 2005: 14-15; Ebinç, 2008: 16).

Antropolojik bakış açısıyla aşiret kavramını ele alan bir diğer bilim insanı Cohen’dir. Yazar, aşireti üyelerinin bir atadan geldiğine inandığı, gelenekleri, inançları ve liderleri olan bir toplumu ya da toplumun alt bölümü olarak tanımlamıştır. Cohen, aşiretin ortak bir coğrafya, ortak bir dil, ortak inanç, ortak kültür, ortak etnik köken, ortak bir tarih anlayışına sahip olduğunu belirtmiştir (Cohen, 2011: 374). Eickelman, aşiret kavramını sosyal bir kimlik olarak açıklamıştır. Ona göre sosyal bir kimlik olarak inşa edilmiş olan aşiret, akrabalık bağı ve grubun birbirleriyle yakın ilişkilerinden oluşmaktadır. Yazar, diğer kimlikler gibi aşiret kimliğinin de sosyal yaşamda bir karşılığının olmadığı ancak bu kimliğin daha çok antropolog ve etnologlar tarafından yaratılmış olan sosyal ve kültürel tipolojiler olduğunu ifade etmiştir (Eickelman, 1981: 87).

İşlevselci yaklaşımın aşiret yapılarına ait temel sorunsalı, aşiretlerin egemen güç ve kurumsal bir yapıdan yoksun olmalarına karşın zaman içerisinde devlet yapısına dönüşme süreci sorusuna yanıt bulmaya çalışmasıdır. İşlevselci antropologlara göre aşiretler, evrim sürecinde bulunan özel bir topluluktur. Dönüşüm/değişim sürecinde kabileler, ilkel üretim teknikleriyle, eşitlik ve kandaşlık esasına dayanan siyasi örgütlenmeleriyle, basit avcı topluluklarıyla, daha karmaşık beylikler ve devletlerarasında bir yerde konumlandırılmıştır (Ebinç, 2008: 17). İşlevselci yaklaşım içerisinde, aşiret kavramını yaygın bir şekilde kullanan antropologlardan biri de E. Pritchard’dır. Pritchard, aşiret toplulukları ile aşiret dışı toplulukları ayırmak için antropologlar arasında yaygın bir şekilde kullanılan “*parçalı soy*” kuramını kullanmıştır. Bu kurama göre belli bir topluluğun başında bulunan aşiret şefi ya da reisi meşru güç kullanma konusunda alt düzeyde bir yetkiye sahiptir. Aşiret yapıları egemen soy-klan ya da büyük kandaşlık gruplarının küçük soy gruplarına dönüşmesiyle birlikte kendi varlıklarını bu parçalı yapıların birbirini dengelediği ancak hiçbirinin tek başına egemen bir güç haline dönüşmediği yapılar sayesinde sürdürmüşlerdir (Ebinç, 2008: 17-18).

Şekil 5. Parçalı Soy Kuram Diyagramı

(<http://www.afro.who.int/news/community-engagement-contributes-control-acute-watery-diarrhea-ethiopias-somali-region>) E. T.: 25.12.2021

Marksist kuram ise, aşiret-kabile-klan gibi akraba grupları üzerinden inşa edilen sosyal organizasyonları kapitalizm öncesi üretim biçimi olarak ele almıştır. Üretim biçiminden kaynaklanan üretim ilişkilerini de bu üretim tarzının ön koşulu olarak görmüştür. Marx, “doğal topluluk” olarak değerlendirdiği kabile ve klanları toprağın ortaklaşa mülk edinilmesinin ve kullanılmasının bir sonucu değil, ön koşulu olarak görmüştür (Marx, 2009: 68; Biçim, 2018: 16). Üretim biçimi ve üretim ilişkileri üzerinden toplumları ele alan Marksist kuram, kabile ve klan topluluklarını göçebe ve yarı göçebe yaşam formunun bir aşaması olarak görmüştür. (Biçim, 2018: 17).

Aşiret sistemi, yerleşik ve hareketli yaşam Doğu Anadolu’nun sosyal yapısının temel özelliklerinden birisi olarak kabul edilir. Bu durumun bir sonucu olarak da bölgedeki birçok iktisadi, sosyal ve kültürel müessesenin temelinde aşiret sistemi ve hareketli yaşamın izleri bulunmaktadır (Beşikçi, 2014: 37). Doğu Anadolu Bölgesi’nin dağlık arazileri ve komşu bölgelerinde tarih boyunca aşiretler ve kabileler hüküm sürmüştür. Bu bölge; Akhamenid, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları gibi devlet düzeyindeki büyük toplumların idare sistemleriyle bütünleştğinde bile, bu durum çok da değişmemiştir. Osmanlı devletinde, 1800’lerin başlarında bile, büyük göçebe aşiretler ve kabileler devlet düzeni içinde dikkate değer derecede politik ve ekonomik güce sahip olmuş ve kırsal kesime büyük ölçüde

hâkim olmuşlardır. Osmanlı Dönemi'nde Doğu Anadolu'nun bu tür yarı bağımsız aşiret varlıklarına ait sosyopolitik düzenin kanıtları dağlık arazide yaşamış Son Tunç- Erken Demir Çağı aşiretlerinin politik ve ekonomik yapılarıyla ilgili bilgi sahibi olmamızı sağlayabilir (Yakar, 2007; 378)

Akkoyunlu tarihinin yazarı Ebû Bekrî Tihranî “Kitab-ı Diyarbekriyye” adlı eserinde Doğu Anadolu'nun idari yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Sümer, 2002 TDV 26: 75). Kitap, XV. yüzyılda Doğu Anadolu'nun idari açıdan aşiret yapılanmasına sahip olduğunu belirtmektedir. Yazar, Doğu Anadolu'da bulunan aşiret isimlerini tek tek sayarak bölgenin tarihi coğrafyasının çizilmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin aşiret yapısını sosyolojik bir gerçek olarak kabul ettiğini kanunnamelerde yer alan maddelerde açık bir şekilde görülmektedir (Türkdoğan, 2013: 47).

Aşiretler aynı zamanda birer siyasi ve idari birliktirler. Her aşiretin başında bir aşiret reisi bulunur. Aşiret reisi aşiret ile bütünleşmiş bir görevdir ve aşiretin bir yansımasıdır. Aşiret reisliği babadan oğula geçen bir sistem ve gelenek olmasına rağmen bazı durumlarda aşiret içerisinde başka biri aşiretin reisi olabilir (Türkdoğan, 1998: 37). Aşiret reisi feodal ilişki mantığı içerisinde aşiret üyelerinin evlenme-boşanma işlerinde, arazi-mera anlaşmazlıklarında ve aşiret içerisindeki husumetlerin çözülmesinde etkili olan biridir. Ağa, aşireti oluşturan bireyler üzerindeki en büyük güçtür. Aşiret içerisindeki kan bağı ve manevi güç ağanın gücünü pekiştirmiştir. Aşiretin gelenek ve adabı gereği aşiret mensubu yaşlıların ve manevi liderlerin çeşitli meselelerde söz hakkının bulunduğu bilinmektedir. (Türkdoğan, 2010: 260; Bruinessen, 2008: 107; Özer, 2000: 8).

Yaşadıkları coğrafya ile sıkı bir ilişki içerisinde olan aşiretler, yerleşik, göçebe ve yarı göçebe bir yaşam şekline sahiptirler. Ekonomik yapıları hayvan besiciliğine, tarım ve ticarete dayalı olan aşiretler, yaşadıkları coğrafyanın koşullarına uygun bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Biçim, 2018: 32). İçinde bulundukları coğrafi koşulların şartlarına uygun bir örgütlenme modeline de sahip olan aşiretler, zaman içerisinde maddi kültürel unsurlarında değişimler yaşamışlardır. Genelde kırsalda yaşayan aşiretler, zaman içerisinde kasaba ve kentlerde de yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aşiret yapısının önemli bir unsuru olan çadır, zaman içerisinde yerini daha işlevsel mimari yapılara bırakmıştır.

Günümüzde azalmış olsa da Doğu Anadolu'da varlık gösteren aşiret yapısının MÖ II binyıl başlarında ortaya çıkmış olabileceği ifade edilse de (Sevin 2004: 104), kanaatimizce bu

döneme tarihlenen arkeolojik veriler, gerçek anlamda aşiret yapısını yansıtabilecek nitelikte değildir. Sosyopolitik açıdan da aşiret yapısı incelendiğinde kan bağı ve soy üzerine dayalı olan kabile ya da boy topluluklarında siyasi ve askeri bir yapılanma söz konusu değildir. Ancak aşiret düzenine sahip topluluklar sosyopolitik açıdan incelendiğinde siyasi ve askeri bir oluşuma sahip oldukları görülmüştür (Beşikçi 1969: 138, 225). MÖ II. binyıl başlarında aşireti temsil eden bu tür siyasi ve askeri yapılanmanın ortaya çıktığını gösterecek herhangi bir arkeolojik veri söz konusu değildir. Kurgan tipi mezarlar ve bunların içinde bulunan statü eşyaları her ne kadar bu dönem göçebe topluluklarında sosyal tabakalaşmanın var olduğunu ortaya koysa da bunun aşiret yapısının varlığını kanıtlamak için tek başına yeterli olmadığı ve dolayısıyla Orta Tunç Çağı başlarına tarihlenen toplulukların daha çok kabile ya da boy niteliğine sahip olabileceği düşünülmektedir (Ümit Erdem, 2011: 60).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yarı göçebe ve hayvan besiciliğine dayalı bir yaşam/geçim biçimi hâkim olmuştur. Dağların zirvelerine yakın noktalarda korunaklı kalelerde yaşayan, beylik ya da krallık olarak da tanımlanan bu yarı göçebe topluluklar için aşiret terimi kullanılmaktadır (Belli-Konyar, 2003: 92). Dönem hakkındaki arkeolojik veri ve yazılı kaynaklar incelendiğinde aşiret teriminin kullanılmış olmasının doğru bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi toplumsal yapısı incelendiğinde de bölgedeki yapının aşiret tipi bir yapılanma olduğu açık bir şekilde görülmektedir (Ümit Erdem, 2011: 63). Son dönemlerde yapılan çalışmalarda bilim insanları, Doğu Anadolu'nun söz konusu dönemlerine tarihlenen topluluklar için aşiret terimini tercih ettikleri dikkat çekmektedir (Sevin, 2004: 104; Yakar, 2007: 378-387; Köroğlu, 2009, 2011; Çilingiroğlu 2011). Toplamların örgütlenme modelleri üzerine yapılan çalışmalarda, geleneksel toplumların en büyük sosyal, ekonomik ve politik yapısının aşiret tipi bir örgütlenme olduğu görülmüştür (Yakar, 2007: 176). Doğu Anadolu açısından da bakıldığında Orta Tunç Çağı'nda Kurgan halkları süreci ile başlayan ekonomi, kültürel ve politik değişimin/dönüşümün Erken Demir Çağ'da, bölgede aşiret tipi bir yapının oluşmasına neden olduğu görülmüştür.

Kuzey Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı ile başlayan değişim/dönüşüm süreci, burada yaşayan toplulukların ekonomik ve kültürel yapılarında köklü değişimlere neden olmuştur. Kurgan halkları dönemi olarak da ifade edilen süreç bölgede yaşayan toplulukların hayvan besiciliğine dayalı bir yaşam/geçim ekonomisine geçtikleri görülür. Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Doğu Anadolu'daki toplumların izleri höyüklerden ziyade mezar ve kale gibi alanlardan takip edilmiştir (Ümit Erdem, 2020: 161; Sevin, 2005: 71). Kurgan halkları süreci,

olarak da ifade edilen bu dönemin kalıntıları özellikle Transkafkasya’da ortaya çıkıp yayıldığı düşünülen ve yeni bir mezar geleneği olan kurgan kalıntıları üzerinden değerlendirilmiştir. Kurgan tipi mezarlarda bulunan zengin metal objeler, boya bezemeli çanak-çömleklerin bölgenin ilk elitleri/yönetici sınıfı olarak kabul edilen kesime ait olduğu düşünülmektedir. Orta Tunç Çağı’nda hayvan besiciliğine dayalı olarak gelişen “*Erken Kurgan Kültürü*” Erken Demir Çağ sonuna kadar devam etmiştir. Bölgede yeni sayılabilecek bir yaşam/geçim biçimi olan Kurgan halkları süreci, burada yaşayan toplulukların sosyoekonomik ve sosyopolitik yapılarında köklü değişimlere neden olmuştur (Ümit Erdem, 2020: 161; Kushnavera, 1997: 230; Puturidze, 2003: 111; Palumbi, 2016: 22-27).

Orta Tunç Çağı’ndan itibaren Doğu Anadolu’da hayvan besiciliğine bağlı olarak yaylacılık faaliyetlerine dayalı bir yaşam/geçim ekonomisi oluşmuştur (Ümit Erdem, 2020: 162; Özfirat, 2001: 16; Sevin, 2004: 105). Doğu Anadolu’daki toplulukların ekonomik, politik ve kültürel yaşantılarında köklü değişime neden olan temel faktörün bu dönemde yaşanan köklü iklim değişikliği olduğu düşünülür (Ümit Erdem, 2020: 162; Özfirat, 2001: 16; Sevin, 2004: 106). Besiciliğe dayalı yarı göçebe yaşam tarzı Doğu Anadolu’da yeni bir örgütlenme modeli olan aşiret tipi bir yapılanmanın gelişmesini sağlamıştır. Orta Tunç Çağı’nda temelleri atılan, Erken Demir Çağı’nda ise Doğu Anadolu’nun sosyopolitik yapısını oluşturan aşiret, beylik tipi örgütlenme modeli oluşmuştur.

Arkeolojik veri ve Asur yazılı kaynakları esas alındığında Erken Demir Çağ’ın hemen başında, Doğu Anadolu’da, özellikle de Kuzey Doğu Anadolu’da, aşiret tipi bir politik örgütlenmenin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu dönem hakkında en kapsamlı bilgiler, Asur krallarına ait yıllıklar ile tarihi, krali yazıtlar ve mektuplardan elde edilmektedir (Ümit Erdem, 2011: 60; Köroğlu, 1996: 53; Sevin, 2004: 105; Sevin, 2005: 69-70). Asur krallarının XIII. ile IX. yüzyıl arasında Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalara düzenledikleri seferlerin ilki Asur kralı I. Salmanassar’ın (MÖ 1274-1244/1263-1234) dönemine tarihlenmektedir. Yaklaşık olarak IX. yüzyıla kadar Asur metinleri, Van Gölü ve çevresinde varlıklarını sürdüren beyliklerden bahsetmektedir. IX. yüzyıldan sonra ise, metinler Van Gölü ve çevresinde merkezi bir devlet sistemi kuran Urartu Krallığı’ndan bahsetmektedir (Salvini, 2015: 29; Ümit Erdem, 2011: 60; Pınarcık, 2012: 459; Çilingiroğlu, 1997: 16; van Loon, 1966: 6; Tarhan, 1980: 71; Zimansky, 1985: 49).

“Onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun/ Margun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri/ Sallipahri ve Zingun ülkelerini fethettim, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim, 51 kentini yakıp yıktım, tüm mal varlıklarını ellerinden aldım...” (Salvini, 2015: 29; Zimansky, 1985: 49; Sivas, 1991: 3; Grayson, 2002: 183; ARAB, 1926: 183).

I. Salmanassar’ın “*Uruatri*” olarak nitelendirdiği ve görkemli dağlarda/dağ kalelerinde yaşadıklarını söylediği ülkeler/kentler MÖ XIII-IX. yüzyıl arasında Doğu Anadolu’da yaşayan aşiretler/beylikler olduğu düşünülmektedir. Doğu Anadolu’daki bu aşiretler/beylikler “*Uruatri/Nairi Konfederasyonları*” dönemi “*Urartu’nun Proto Tarihi*” ya da “*Urartu Arkaik Çağı*” olarak da değerlendirilmektedir. Özellikle Doğu Anadolu’nun Van Gölü ve çevresine konumlanan bu “*Feodal Beylikler*” yaklaşık olarak 4 asır boyunca aşiret/beylik şeklinde varlıklarını sürdürdükten sonra MÖ IX. asırda Urartu devletine dönüşmüştür (Tarhan, 1980: 70; Çilingiroğlu, 1997: 21; von Loon, 1966: 6-7; Sevin, 2005: 69; Ümit Erdem, 2011: 60-61; Pınarcık, 2012: 460;).

Erken Demir Çağ’da, Doğu Anadolu’nun aşiret/beylik tarzı politik bir örgütlenme yapısına sahip olduğu Asur yazılı kaynaklarında açık bir şekilde görülmektedir. Asur Devleti’nin iktisadi amaçlarla gerçekleştirdiği askeri faaliyetlerinin önemli bir kısmı, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi üzerine yapılmıştır. Orta Asur Dönemi’nde geleneksel hale gelen yıllık yazma uygulaması ile Asur krallarının bu askeri faaliyetleri esnasında izledikleri yol güzergâhları, konaklama noktaları ve bölgede yürüttükleri talan/yıkım faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler elde etmekteyiz (Pekşen, 2018: 309-310). I. Salmanassar’ın (MÖ 1274-1245) Uruatri/Nairi toplulukları üzerine yaptığı sefer yazıtı ile haberdar olduğumuz bu yıllık yazma uygulaması sonraki süreçte de devam etmiştir. Asur Devleti’nin bölgedeki faaliyetlerini kalıcı hale getirmek amacıyla II. Asur-nasirpal Diyarbakır-Tuşhan’da⁴ bir saray inşa ederek burada merkezi bir garnizon kurmuştur. II. Asur-nasirpal MÖ 879 ve MÖ 886 yıllarında söz konusu bölgeye iki sefer düzenlemiştir. “*Kurkh Monoliti*”⁵ Asur-nasirpal’in askeri seferler esnasında izlediği yol güzergâhları hakkında önemli bilgiler vermiştir (Pekşen, 2018: 314). Asurca çivi yazılı belgeler dışında bölgede bulunan höyükler ile Ernis, Karagündüz, Yoncatepe, Dilkaya

⁴ Tuşhan kenti lokalizasyonu hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genel kanı Tuşhan’ın Diyarbakır-Bismil ilçesinde bulunan Ziyaret Tepe Höyüğü’ne konumlandırılmaktadır (Pekşen, 2018: 314; Bryce, 2009: 722).

⁵ Kurkh Monoliti; Asur kralı II. Asur-nasirpal’in Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi’ne yaptığı sefer sonucunda Kurkh olarak adlandırılan eski Kerh ya da Kerh-i Diele Köyü batısında bulunan Üçtepe Höyüğü’nden bulunmuş olmasından dolayı bu ismi almıştır (Pekşen, 2018: 314).

gibi mezarlardan elde edilen arkeolojik verilerden Erken Demir Çağ aşiret/beylik yaşamına dair önemli bulgular saptanmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda ise, Meydantepe, Aşikhüseyin, Aliler, Şorik, Yürek, Papaz, Kasımıntığı, Siyah Taş ve Harabe Kale gibi kalelerin varlığı, Erken Demir Çağ'da, Doğu Anadolu'da aşiret/beylik yapılanması olduğunu kanıtlamıştır (Belli, Konyar, 2003: 6-89; Marro, Özfirat, 2003: 2004: 18; Sevin, 2005: 69-71; Özfirat, 2007: 115; Ümit Erdem, 2011: 61).

Erken Demir Çağ'ın başlangıcında, ortaya çıkmaya başlayan kale-kent tipi yerleşme düzeni dönemin politik yapısını göstermektedir. Daha önce Asur yazılı kaynaklarının güçlü dağ kalelerinden bahsettiğini belirtmiştik. III. Salmanassar dönemine tarihlenen “*Balavat Kapısı*” kabartmalarından da Doğu Anadolu'nun dağlık topoğrafyası ve dağlar üzerinde yükselen kaleler tasvir edilmiştir (Ümit Erdem, 2011: 61; Piotrovskii, 1967: 2; Salvini, 2015: 36; Burney, Lang, 1988: 130). Dağların zirvesine yakın bir konumda yer alan bu dağ kaleleri, hayvan besiciliği açısından oldukça önemli olanaklar sunmuştur. Düşman saldırılarına karşı savunulması kolay su kaynakları, dağ çayırıları ve otlaklar bakımından oldukça zengin olan bu dağ kaleleri dönemin elit/yönetici sınıfı olan beyler tarafından hayvan besiciliği temelli ekonomik örgütlenmenin merkezi olarak kullanılmıştır (Ümit Erdem, 2011: 61; Belli, Konyar, 2003: 92).

Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı ile başlayan transformasyon süreci, bölgenin ekonomik ve idari yapısında köklü değişimlere neden olmuştur. Transformasyon süreci Geç Tunç, Erken Demir Çağ ve Urartu Krallığı döneminde de devam etmiştir. Urartu Krallığı, merkezi bir devlet yapısı oluşturmaya rağmen bölgenin yüksek topoğrafyası ve hayvancılığa dayalı yaşam/geçim ekonomisi aşiret/beylik tipi bir idari yapılanmanın devam etmesine neden olmuştur (Sağlamtimur, 2017: 2; Ümit Erdem, 2011: 62-63). Urartu devletinin aşiret/beylik tarzı bir yapılanmaya sahip olduğu kraliçe metinlerde de ifade edilmektedir. Urartu kralı I. Argişti'nin askeri seferlerin birinde “*Bana ait olan Dada boyundan komutan*” ifadesi, bölgede aşiret/beylik tarzı yapıların olduğunu ve devletin bu yapılarla iş birliği yaptığını göstermektedir (Ümit Erdem, 2011: 63; Payne, 2006: 164).

Doğu Anadolu'da yaşayan topluluklar, uzunca bir süre Asur Devleti'nin yıkım/talan faaliyetlerine maruz kalmasına rağmen Asur'a karşı birlik oluşturamamıştır. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlar; Doğu Anadolu'nun oldukça dağlık olması, bölgenin

kurumsallaşmış siyasi ve askeri gelenekten uzak olması, artı ürün geliri oluşturmak için tarım yapabilecek yeterli verimli toprağa sahip olmamasıdır.

Sonuç olarak Doğu Anadolu'daki iklim ve coğrafik yapı, en erken dönemlerden itibaren bölgede kan bağına dayalı aşiret sistemini gelişmesine neden olmuştur. Bölgeye göç yolu ile gelen topluluklar dahi bu sistemin dışına pek çıkamamışlardır. Bölgede oluşan aşiret sistemi ve fedal yapı çeşitli zamanlarda form değiştirmesine rağmen etkisini devam ettirmiştir. Karaz kültürel süreciyle yapılanan aşiret sistemi Orta Tunç Çağ'da daha organize hale gelmiştir. Orta Tunç Çağ'da bölgedeki toplulukların yaşam/geçim biçimlerinde yaşanan radikal değişim/dönüşüm sonraki binyıllarda bölgenin sosyopolitik yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bölgenin dağlık ve engebeli topoğrafyası, uzun ve sert geçen kış şartları, tarım yapılabilecek arazilerin az olması gibi durumlar; Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların hayvan besiciliğine dayalı bir ekonomik model ile aşiret/beylik tipi bir siyasi örgütlenme modeli oluşturmasına neden olmuştur. Urartu öncesinden başlayıp Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiş olan aşiret yapılanması, günümüzde azalan bir eğilime sahip olsa da hala varlığını sürdürmektedir.

1.4. Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağ Öncesi Toplumsal/Sosyopolitik Yapısı

Doğu Anadolu'nun Prehistoryası hakkındaki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte dönem hakkında yapılmış olan az sayıdaki bilimsel çalışma da bölge tarihini aydınlatacak derecede veri sunamamaktadır. (Topaloğlu, Çiğdem, 2018: 417; Şenyürek, 1944: 351-352; Kökten, 1947: 23; Kökten, 1952: 3-4; Koşay, 1965: 154-155; Koşay, 1984: 12). Paleolitik Çağ'da insanlar değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak geniş coğrafik alanlarda dağınık bir şekilde yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Dönem insanı, mesken olarak önceleri doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını kullanmışlardır. Daha sonraları ise açık havada dal, çalı, çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları ilkel barınakları kullanmışlardır. Bu barınaklar daimî olmayıp toplulukların besin kaynak arayışına bağlı olarak zaman zaman yer değiştirmiştir (Sevin, 2003: 8; Arslantaş, 2013: 15). Toplayıcılık ve avcılık seviyesinde bulunan Paleolitik Çağ toplulukları günlük besinlerini karşılamak için günü dolaşarak geçirdiği ve geceleri ise bir ağaç kovuğu ya da mağaraya sığındıkları kaydedilmiştir (Arslantaş, 2013: 15). Paleolitik Çağ'da Doğu Anadolu bölgesinde bulunan mağara ve kaya altı sığınak resimleri; bölgede yaşayan toplulukların yerleşim yerleri, beslenme alışkanlıkları, gündelik yaşantıları ve ekonomik uğraşları hakkında önemli bilgiler edinilmesini sağlamıştır (Erzen, 1984: 8-9).

Doğu Anadolu’da; Adıyaman-Malatya Bölgesi’ndeki Palanlı (Sevin,2003: 11), Kars Bölgesi’ndeki; Camuşlu, Yazlıkaya, Kurbanaga, Akçil, Kenardere, Övündü, Ağzıaçık, Ani, Borluk, Cilavuz, Tombultepe Yazlıkaya (Kökten, 1943_a: 602-608; Kökten, 1943_b, 119; Kökten, 1945: 472; Kökten, 1948: 197; Kökten 1953:196; Yalçinkaya, 1985: 428; Sevin, 2003: 11), Erzurum Bölgesi’nde; Hamamderesi, Hasankale (Kökten 1943: 601 vd; Şenyürek 1944: 348 vd; Kökten 1947: 431 vd; Koşay 1984: 12; Harmankaya-Tanıdı 1996:), Tunceli-Elazığ Bölgesi’nde; Aktaş, Arapkir Çayı, Çıldırın Hüyleri, Çiftlik Yamaçları, Eğribük Çakıllığı, Enerli Mevkii, Eşkinisefine, Karapınar Mevkii, Karataş Kaya Sığınağı, Küllünün İni, Pağnik/Kaşpınar, Yeniköy Pertek, Yıkılğan Sığınağı (Kökten, 1971: 13; Kökten, 1973: 125-131; Kökten, 1971: 1-2; Kökten, 1972: 2; Yalçinkaya, 1985: 428; Arslantaş, 2008: 367-377), Van Bölgesi’ndeki Yeşilalıç, Yedisalkım, Çapanuk, Bihri ve Hakkâri Bölgesi’ndeki Gevaruk ve Tırşın yaylasındaki kaya altı ve mağaralarda dönem topluluklarının yaşantılarını yansıtan betimlemeler bulunmuştur (Erzen, 1984: 12-13). Bir sanat ve kültür merkezini andıran bu resimler Paleolitik Çağda Doğu Anadolu’nun flora ve faunası hakkında da önemli bilgiler vermektedir (Erzen, 1984:12-13).

İ. Kılıç Kökten öncülüğünde “*Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları*” adı altında yapılan çalışmalarda; Yıkılğan kaya altı sığınağı, Kalecik, Viranşehir düz yerleşme yerleri, Pulur ve Kalecik höyükleri, Aktaş tortul alanları gibi yerlerde yapılan çalışmalarda bölgenin Prehistoryası hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır (Kökten, 1974: 1). Proje kapsamında yapılan çalışmalarda Doğu Anadolu bölgesinin sahip olduğu olanaklar insan topluluklarının bu bölgeleri bir geçiş ve yaşam alanı olarak seçmesinde etkili olduğu görülmektedir.

Taş devri adamları kaynakların başlarında bulunan mağaralarda oturuyorlar, bölgenin yüksek yerlerinde dolaşıp avlanıyorlardı. Alt Paleolitik’te yahut Alt Pleistosen’de insanların yer yer ve genel olarak daha yüksek yerlerde yaşamış oldukları yalnız bu bölge için değil, Anadolu için de bir gerçektir. Vadi boylarına ve ovalara sarkış, bölgelere göre Orta Paleolitik’te başlamış ve Üst Paleolitik’te günümüzün göl ve deniz kıyılarına ve düzeylerine inebilmiştir. Neolitik’ten sonra bu sarkış artmış, yaşama koşulları elverişli düzlüklerde yerleşimler gelişerek höyükleşmişlerdir. Tarıma geçiş sınırlarında bu doğal yerleşim olayı ve gelişimi Anadolu’nun birçok yerlerinde görülebilmektedir (Kökten, 1971: 14).

Yukarıdaki metinde ifade edildiği gibi insan toplulukları coğrafyanın kendilerine sunduğu olanakları kullanarak yaşam standartlarını daha ileri taşımak için doğanın zorlu koşulları ile sürekli bir mücadele içerisinde olmuşlardır. Doğu Anadolu’da da insan toplulukları besin elde etmek ve yaşam alanı oluşturmak için mücadele ettiğine dair birçok kalıntı tespit edilmiştir. Pulur (Sakyol) kazısında ele geçen hayvan kemikleri Paleolitik Çağ’da Doğu Anadolu’da insanların yaşadığı ve besin ihtiyaçlarını karşılamak için avcılık yaptıklarına dair önemli kalıntılar bulunmuştur (Koşay, 1972: 128).

Doğu Anadolu’nun uygun iklim koşullarına sahip olması, bölgede doğal barınma alanlarının bulunması, çeşitli hayvan popülasyonlarının burada bulunmuş olması ve avcılıkta kullanılan aletlerin üretilmesi gibi faktörler; toplulukların göç hareketleri sırasında bu bölgeyi yaşam alanı olarak seçmesi kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi konumu itibarıyla Doğu Anadolu Bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda Orta Anadolu bozkırları arasında yer almaktadır. Bu konumunda dolayı Doğu Anadolu yüksek yaylası, medeniyetlerin kavşak noktasında yer almakta ve prehistorik çağlardan beri insan yerleşimlerine ev sahipliği yapmış olmalıdır (Erzen, 1984: 12-13).

Zorlu coğrafya ve buna bağlı olarak gelişen araştırma eksiklikleri Doğu Anadolu’nun prehistoryası hakkında bilgilerimizi sınırlamıştır. Son dönemlerde bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar ve elde edilen veriler birlikte değerlendirildiğinde Doğu Anadolu hakkında varsayımlar üzerinden yapılan çıkarımlar netlik kazanmaya başlamıştır. İnsanoğlunun dünyaya yayılım sürecinde, geçiş güzergâhında yer alan Doğu Anadolu’da da insan izlerine rastlanmıştır. Kendilerine uygun yaşam alanları seçen bu toplulukların, sosyal yaşamında değişimlerin yaşanmadığı toplayıcılık ve avcılıkla geçimlerini sağladıkları gözlenmiştir. Neolitik süreçte de çok büyük farklılıklar yaşanmamış, sadece obsidyen ticaretine dayalı bir hammadde ilişki ağını gösteren kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. Neolitik Çağ ile başladığını düşündüğümüz bu ilişki ağı ya da ticaretin, Tunç Çağları boyunca devam ettiği, nehirler ve bağlantı yolları aracılığıyla hammadde aktarımının sağlandığı gözlenmiştir. Hayvan besiciliğinin kader olduğu bir besin ekonomisinin yanında obsidyen ticaretinin de bu bölgede gelişmesi, bölgenin ekonomik tabanında belirleyici unsurlardan biri olmuştur (Işıklı- Akın Aras: 2018: 460-461).

Tarıma dayalı yerleşik yaşamın başladığı dönem olarak kabul edilen Neolitik Çağ’ın Doğu Anadolu coğrafyasındaki varlığı uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. Bölgede yapılan az sayıda arkeolojik çalışmada Doğu Anadolu’nun Neolitik Çağı’na dair önemli verilere ulaşılmıştır. Bu veriler ovalık alan olarak kabul edilen Elâzığ-Malatya yöresindeki yerleşim alanlarından elde edilmiştir. Baraj kurtarma çalışmaları kapsamında sınırlı sürede yapılan

yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları sonucunda Elâzığ Altınova'daki Boytepe ve Çınaz Höyük III ile Malatya'daki Cafer Höyük yerleşim alanlarında Neolitik Çağa ait buluntulara rastlanmıştır (Bahar, 1988: 501-527; Çoksolmaz, 2011: 28; Arslantaş, 2013: 28-29).

Kalkolitik Çağda insanoğlu devrim niteliğinde adımlar atmıştır. Bu dönemde tüm dünyada olduğu gibi Anadolu'da da ciddi değişim ve gelişimler yaşanmıştır. Tarımcı köy yaşantısından kentleşme sürecine doğru giden bu süreçte yönetimle birlikte, hiyerarşik düzende sınıflaşma, kurumsallaşan ticaret ve farklı ekonomik modellerin ortaya çıktığı yeni bir dönemle karşılaşmıştır. Diğer dönemlere oranla daha net verilerin izlenebildiği Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu coğrafyasında ortaya çıkarılan yerleşimlerin artışıyla orantılı olarak nüfusun da arttığı görülmektedir. Elde edilen veriler ışığında Doğu Anadolu coğrafyasında hem dönemsel hem de bölgesel farklılıkların olduğu görülmektedir. Bu dönemde Ovalık Doğu Anadolu olarak kabul edilen Elâzığ-Malatya yöresi ekonomik ve kültürel olarak ciddi bir şekilde Mezopotamya dünyasının etkisi altında kalmıştır. Öte taraftan Dağlık Doğu Anadolu olarak kabul edilen Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasındaki yerel kültürler ekonomik ve kültürel olarak Güney Kafkasya ile etkileşim içerisinde olmuştur (Sagona-Sagona, 2000: 55-127; Işıklı, 2011: 230-233; Işıklı-Erkmen, vd., 2014: 69; Erkmen-Altunkaynak, 2017: 237-262; Çiğdem- Topaloğlu, 2018: 420)

Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'nun dağlık ve ovalık olarak beliren alanlarındaki toplulukların politik, ekonomik ve kültürel yaşantılarında belirgin farklılıklar görülmüştür. Mezopotamyalı kültürlerle iç içe olan ovalık kesimde, yaşanan ilk siyasi ve hiyerarşik oluşumların akabinde gelişen güçlü ekonominin yansımaları görülmektedir. Coğrafi zorluklara yenilen dağlık kesimde ise işler yavaş ilerlemiş ekonomi daha çok hayvancılık ekseninde gelişmiştir. Kalkolitik Çağ'dan itibaren Anadolu ile Mezopotamyalı toplumlar arasında maden ticareti yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Madencilik beşiği olarak kabul edilen Anadolu metal işleme sanatının en eski örneklerine ev sahipliği yapmıştır (Yalçın, 2016: 4). Arslantepe VIa yapı katına ait toplu metal buluntuları Doğu Anadolu'nun madencilik açısından oldukça önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Toplu olarak bulunan kılıç ve mızrak uçları çift ve tek kalıp tekniklerinde dökülmüşler, kılıçların kabzası oyma yoluyla kaplama tekniğinde gümüşle süslenmiştir. Aynı dönemden kalma bir elit mezarı bol miktarda altın, gümüş, bakır ve bakır-gümüş alaşımından oluşan buluntu içermektedir (Frangipane, 2001: 6-7; Yalçın, 2016: 9).

Elâzığ-Malatya Bölgesi'nin Mezopotamya dünyası ile olan etkileşimi bölge kültürlerini güçlendirmiş ve bu bölge MÖ IV. binyılda Doğu Anadolu'nun kuzeyinden farklı bir gelişim göstermiştir. Özellikle Malatya Arslantepe kazısı verileri bu bölgede hiyerarşik bir toplum yapısı ve merkezileşmenin başladığı, dinin etkisini korumasına rağmen tapınak temelli Mezopotamya inanç sistemine karşın Malatya-Arslantepe'de saray temelli ve dine dayalı olmayan bir yönetim sisteminin oluştuğu görülmüştür (Frangipane, 2001: 307-348; Frangipane, 2017: 27-44). Mezopotamya şehir devletlerinin oluşumunda ruhban sınıfın görünür bir etkisi olmuştur. Dolayısıyla Mezopotamya'da üretim tapınak adına gerçekleşmiştir (Yıldırım, 2017: 15-16). Ancak ruhban sınıfının baskın olmadığı Doğu Anadolu'da, üretim ve ticaret Malatya-Arslantepe'de gelişkin bir bürokrasi sitemine sahip olan saray öncülüğünde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, yeniden dağıtım sisteminin hâkim olduğu ve erken devlet formasyonunun bir göstergesi olan üretim ilişki ağının yürütücüleri olan görevliler tarafından gerçekleştirilen; üretim ve toplama işlemleri, seri üretim seramikleri, depolama sistemi ve dağıtım ağını gerçekleştiren memurlar olmasına rağmen kişisel mülkiyeti gösteren kil mühürlerin çokluğu bireysel ticaretin de sisteme bağlandığını ve bir kontrol mekanizmasının oluştuğunu göstermektedir (Yakar, 2014: 335; Frangipane, 2016: 30. Frangipane, 2017: 27-32)

Doğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ ile başlayıp Erken Demir Çağ'a kadar süregelen arkeolojik geçmişinde sürekli dönüşümlerin yaşandığı gözlenmektedir. Bunlardan ilki Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçişte yaşanır. Bu dönüşüm oldukça geniş bir alanda uzun bir süre devam etmiştir. Bu sürecin kültürel özellikleri bu toplumların materyal kültüründe ve yaşam/geçim biçiminde izlenebilmiştir. Kültürün yaratıcıları olan yarı göçebe çoban topluluklarının tarım destekli hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları görülür. Kültür, Sukenik ve Albright tarafından; "Khirbet Kerak" (Sukenik, 1922: 101-108; Albright, 1926: 27-31), Koşay tarafından; "Karaz" (Koşay, 1943: 165-169; Koşay-Turfan, 1959: 359), Kuftin tarafından; "Kura-Aras" (Kuftin, 1943: 92-123), Burney tarafından; "Eski Transkafkasya Kültürü" (Burney 1958: 165, 173; Burney- Lang, 2001: 43-44), gibi birbirinden farklı isimlerle adlandırılmıştır. Geniş bir coğrafyada etkili olan bu kültürde, Kalkolitik Çağ'ın merkezi yönetiminin aksine Erken Tunç Çağı'nın göçer toplulukları, ova ve otlaklara kurdukları köylerle hayvan besiciliğine dayalı pastoral bir yaşamı benimsemişlerdir (Koşay, 1943: 167 vd; Koşay-Turfan, 1959: 395-396; Koşay-Vary, 1964: 25 vd; Burney-Lang, 2001: 57; Koşay, 1984: 42; Pehlivan, 1984: 35; Sagona, 1999: 153-159; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2000: 56-127; Işıklı, 2005: 299-312; Yaylalı, 2007: 165-187; Frangipane, 2009: 24-41)

İkinci dönüşümün yaşandığı Orta Tunç Çağı, sosyopolitik anlamda da büyük değişimlere sahne olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan anıtsal mezarlar ile hiyerarşinin oluştuğunu gösteren verilere rastlanmıştır. Yerleşim düzeninde de değişimlerin gözlemlendiği bu dönemde tarımsal faaliyetlerin önemi azalmış ve bu dönemde hayvan besiciliğine dayalı ekonomik yapı daha da önem kazanmıştır (Yakar, 2007: 361-362) Üçüncü dönüşüm ise, Geç Tunç Çağ'dan Erken Demir Çağa geçiş sürecinde yerleşim modellerinde kalelerin görülmüş olmasıdır. Bu dönemde kalelerin organize ettiği tarımsal faaliyetlerin hayvancılıkla birlikte sürdürüldüğü görülmüştür. Bu dönemin toplumları hayvan besiciliğine dayalı olarak yarı göçebe yaşam biçimi sürdürmüştür. Zengin su kaynakları, dağ çayırları ve otlakların bol olduğu yüksek yaylaların yakınlarında kurulan kalelerin beyleri hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçimini başarılı bir şekilde sürdürmüştür. (Belli, Konyar, 2003: 92) Son dönemde yaşanan tüm bu gelişmelerde kurumsallaşma sürecinin yaşanacağı Urartu Krallığı'nın ekonomik temellerini oluşturacak adımlar olarak nitelendirilmektedir.

Sonuç olarak Paleolitik Çağ'dan itibaren insan izlerine rastlanılan Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla uygarlıkların gelişiminde bir köprü işlevi görmüştür. Doğu Anadolu dağlık ve ovalık olarak siyasi ve kültürel açıdan iki farklı dünyayı temsil etmektedir. Ovalık Doğu Anadolu diye tabir edilen Yukarı Fırat Havzası'ndaki Elâzığ-Malatya Bölgesi siyasi ve kültürel açıdan Mezopotamya'daki uygarlıkların etkisi altında kalırken, dağlık Doğu Anadolu diye tabir edilen Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi ise Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki kültürel gelişmelerin etkisi altında kalmıştır. Farklı kültürel etkileşimlerin kavşak noktasında yer alan Doğu Anadolu bölgesi maden kaynakları açısından da oldukça zengindir. Dağlık yapısı, karasal iklimi, akarsu çeşitliliği ve uzun dağ çayırlarına sahip olması hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşamın sürdürülmesine neden olmuştur. Madencilik açısından da oldukça zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi tarih öncesi çağlardan itibaren maden ticaretinde önemli rol oynamıştır.

Farklı kültür ve uygarlıkların kavşak noktasında yer alan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşim alanlarında elde edilen arkeolojik veriler buradaki toplumların sosyoekonomik ve sosyopolitik gelişimleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu'daki mağara, kaya altı sığınağı ve höyüklerden elde edilen materyal kültür Paleolitik Çağ'dan itibaren insan topluluklarının bu bölgeyi geçiş ve yaşam alanı olarak seçtiğine dair kalıntılar bulunmuştur. Neolitik Çağ'da ise Elâzığ-Malatya yöresi dışında herhangi bir yerleşim alanının bulunmadığı Doğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ'dan itibaren yoğun bir şekilde insan topluluklarına ev sahipliği yaptığı görülmüştür. Kalkolitik Çağ'dan itibaren Doğu Anadolu'daki toplulukların örgütlü bir yapı oluşturarak yaşamlarını sürdürdüklerine dair birçok

yerleşim alanı tespit edilmiştir. Örgütlü bir yapı oluşturan Doğu Anadolu'daki topluluklar organize bir şekilde hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe bir yaşantı oluşturmuş, ticaret yapmış ve yerleşik yaşam sürdürmüştür. Bütün bu gelişmeler örgütlü bir yapının oluşumuna işaret etmektedir. Özellikle Geç Kalkolitik Çağdan itibaren Doğu Anadolu'da sosyopolitik gelişim sürecinin izlerine rastlanmıştır. Malatya/ Arslantepe'deki saray temelli yönetim anlayışı, Elâzığ/Norşuntepe'deki örgütlenmiş metal üretim faaliyetleri ile uzmanlaşmış zanaatkârların varlığı ve Erzurum/ Sos Höyük'te, savunma amaçlı olduğu düşünülen taş duvarın tespit edilmiş olması gibi veriler; Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren sosyopolitik gelişmelerin olduğunu kanıtladığı düşünülmektedir (Frangipane, 2011: 134; Aktüre, 2004: 104; Sagona, 2011: 164).

İKİNCİ BÖLÜM

KALKOLİTİK ÇAĞ

Kalkolitik Çağ, “ekonomik çıkar bölgesi oluşturmak” olarak ifade edilmiştir. Bu dönem toplulukları, Neolitik Çağ topluluklarının birikimleri üzerinde yeni bir dönüşüm geçirerek daha sonra görülecek olan kent-devlet-imparatorluk gibi sosyopolitik ve ekonomik sistemin temellerini atmışlardır. Kalkolitik Çağ’da sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan bölgesel bazda farklılıklar da belirgin bir şekilde görülmüştür (Özdoğan, 2011: 102). Bu dönem kronolojik olarak MÖ 6. binin ilk yarısı ile MÖ 4. binin sonları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Dönemin en belirgin özellikleri taşın yanı sıra bakır aletler ve boya bezemeli çanak çömleklerin yaygın bir şekilde kullanılmış olmasıdır. Metal buluntular MÖ 8. binyılda Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ buluntu yerlerinde biliniyor olmasına rağmen maden kullanımı eritme teknolojisinin geliştiği Kalkolitik Çağ’da yaygınlaşmıştır (Sevin, 2003: 78; Dı Nocera, Palmieri, 2011: 150; Miyake, 2011: 120).

İnsan-metal ilişkisi toplumların gelişim sürecinin en önemli aşamalarından biri olarak kabul edilir. Toplumsal ilerlemenin lokomotifi olarak kabul edilen maden kullanımı çok eski olmasına rağmen döküm tekniği ile maden filizinin eritilerek kullanılması Kalkolitik Çağda olmuştur (Tekin, 2015: 16, Arslantaş, 2013: 37) Maden kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal gelişmede hızlı değişimler yaşanmış ve basit köy topluluklarından daha komplike olan kent toplumuna doğru hızlı bir evrilme yaşanmıştır (Arslantaş, 2013: 37). Bu dönemde kurumsallaşan ticaret ve ekonomik çıkar bölgeleri, Kalkolitik Çağ’da oluşan kent devletlerinin simgesi olarak kabul edilmiştir (Özdoğan, 2011: 102).

Kalkolitik Çağ değişim ve dönüşümlerin çok hızlı olduğu ve günümüz uygarlığının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu dönem; basit köy topluluklarından kentleşmeye, bürokrasiye ve uzak mesafeli ticarete yönelik önemli adımların atıldığı bir süreç olarak kabul edilir. “Tarım devrimi” ile “kent devrimi” (Sagona-Zimansky, 2015: 115) arasındaki zaman dilimini ifade eden Kalkolitik Çağ sosyopolitik açıdan oldukça karmaşık olan bir süreci de ifade etmektedir. Bu sürecin önemli özelliklerinden birisi de Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile Erken Kalkolitik Çağ arasındaki geçiş döneminin özelliklerinin iç içe geçmiş olmasıdır.

Mezopotamya’da Kalkolitik Çağ kronolojik olarak; İlk, Orta ve Son Kalkolitik olarak üç aşamada ele alınıp değerlendirilmiştir (Özdoğan, 2011: 1005). Bu aşamaların her biri önemli birer kültürel evreyi temsil etmektedir. Kalkolitik Çağ’ın başlangıç aşaması Halaf, Orta aşaması

Ubeyd ve Son aşaması ise Uruk kültürel süreci olarak değerlendirilmiştir. Halaf kültürel süreci zengin boya bezemeli çanak çömleği ile ön plana çıkmıştır. Bu kültürel sürecin etkileri ülkemizde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz bölgesinin belirli yerleşim alanlarında görülmüştür. Orta Kalkolitik Çağı temsil eden Ubeyd kültürel sürecinin etkileri, Güneydoğu Anadolu’da Ubeyd III. dönemi ile başlar. Halaf kültürünün etkili olduğu yerleşim alanları zamanla yerini Ubeyd kültürel sürecine bırakmıştır. Halaf döneminin küçük yerleşme birimlerinin Ubeyd döneminde büyüyerek kent hüviyetine kavuştuğu görülmüştür. Elâzığ-Tülentepe ve Malatya-Değirmentepe gibi yerleşim alanları Ubeyd döneminde büyüyerek gelişen yerleşim alanlarıdır. Bu dönemde Fırat Vadisi yoluyla kurulan ticaret ağı, Anadolu’da mimari, kültürel, teknolojik politik ve ekonomik alanda önemli değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır (Özdoğan, 2011: 105).

Kalkolitik Çağ, kent ve devlet ekonomisinin tohumlarının atıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönem; yönetici sınıfı, bürokrasi, organize ticaret ve olasılıkla “organize kavga” olarak adlandırılan savaşların ortaya çıktığı bir süreçtir (Özdoğan, 2011: 106). Kalkolitik Çağ’da Anadolu’nun farklı bölgelerinde farklı kültürel gelişmelerin etkileri görülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz Bölgesi’ndeki bazı yerleşim alanlarında Mezopotamyalı kültürlerin ciddi etkileri görülürken İç Anadolu, Ege ve Marmara Bölgesi’nde farklı kültürel gelişmeler görülmüştür. İç ve Batı Anadolu Kalkolitik Çağı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Yakınoğu’nun diğer bölgelerinden farklı bir gelişim göstermiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da İlk Kalkolitik Çağ’dan Tunç Çağı’na kadar kültürde belirgin bir süreklilik, gelişim gözlemlenirken İç Anadolu’da Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte ortaya çıkan yeni gelişmelerle beraber İlk Kalkolitik Çağ’dan itibaren kültürel süreç, birtakım aksaklıklara maruz kalmıştır/uğramıştır (Özdoğan, 2011: 109). Kalkolitik Çağ’da Marmara ve Trakya Bölgesi Balkan kültür bölgesi ile iç içe olmuştur.

Sonuç olarak Kalkolitik Çağ’da, Anadolu’da birbirinden farklı yaşam biçimleri ve ekonomik modeller görülmüştür. Bu dönemde Anadolu’nun bazı bölgelerinde çiftçiliğe dayalı besin ekonomisi, bazı bölgelerde ise köy yaşantısını yansıtan ekonomik modelden Kent-Devlet ekonomik temelli bir anlayışa geçilmiştir. Kalkolitik Çağ’da maden kullanımının artması, uzun mesafeli ticaretin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Uzun mesafeli ticaretle birlikte toplumların materyal kültüründe türdeşleşme görülmüştür. Kent ve devlet ekonomisinin koşullarının oluştuğu Kalkolitik Çağ’da yönetici sınıfı, bürokrasi, mühür sistemi, gelişkin mimari yapılar ve maden eritme teknolojisinde önemli adımlar atılmıştır. Kalkolitik Çağ’da, Anadolu’da bölgesel

farklar olmakla birlikte sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan günümüz uygarlığının temellerinin atıldığı bir dönem olarak kabul edilir.

2.1. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu

Fırat ve Dicle nehirlerinin etkileşim alanında yer alan bölgelerin büyük bir kısmında MÖ 5. bin yıldan itibaren ortak kültürel unsurların yaygınlaştığı görülmüştür. Bu dönemde Doğu Anadolu'da Elâzığ-Malatya yöresindeki yerleşim alanları; üretim yeteneği ve artı değere bağlı ekonomik gelişmelerle birlikte, uzmanlaşmış zanaatın geliştiği bir ortamda, sahip olduğu hammadde zenginliği sayesinde ayrıca bir önem kazanmıştır. MÖ 4. binyıl başlarında gruplar, kendilerini etnik ve kültürel kimliklerinden daha çok politik ya da dinsel-politik kurumlar ile özdeşleştirmeye başlamışlardır (Burney, 1958: 157-209, Frangipane, 2003: 10). Neolitik Çağ'ın ardından Kalkolitik Çağ'da insanoğlu devrim niteliğinde adımlar atarak tüm dünyada olduğu gibi Anadolu'da da değişim ve dönüşümler meydana getirmiştir. Tarımcı köy yaşantısından kentleşme sürecine evrilen Kalkolitik Çağ toplumları; yönetimle birlikte hiyerarşik düzende sınıflaşmayı, kurumsallaşan ticareti ve farklı ekonomik modelleri geliştirerek yeni bir düzenin temellerini atmışlardır (Özdoğan, 2011: 102).

Geç Kalkolitik Çağ'ın en belirgin özelliği, hammadde arayışını hızlandıran zenginliğin ve konumunu sergilemek için doyumsuz bir isteğe sahip insanların kontrolündeki yeni sosyoekonomik yapıların ortaya çıkmasıdır. Elit grupların otoritelerinin en önemli göstergesi olan yeni teknolojilere ve lüks eşyalara olan gereksinim, kültürel sınırların genişlemesine neden olmuştur. Bu durum özellikle Yakındoğu ve Anadolu kültür bölgelerinin çakıştığı Fırat Vadisi'nde belirgin bir hale gelmiştir. Doğulu toplumlar; Kalkolitik Çağ boyunca, Toroslara ve sonunda Orta Anadolu Bölgesi'nin eşiğine dek ticaret faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ticaret sayesinde ivme kazanan kültürler arası ilişkiler, daha sonraki çağlarda artmış ve Erken Tunç Çağı'nın sonunda Anadolu'nun büyük bir kısmı, Ege'den Kuzey Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir kültürel ilişki ağının parçası haline gelmiştir (Sagona, 2015: 131).

Geç Kalkolitik Çağda yaşanan bu dönüşüm ve gelişmelerin etkisiyle Doğu Anadolu'da yerleşim sayısında ve nüfus popülasyonunda artış olmuştur. Nüfus popülasyonunda ve yerleşim sayısında yaşanan artışlar bölgenin tarih öncesi yaşantısı hakkında daha net verilerin ortaya konulmasını sağlamıştır. Bu verilerde Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağ'da, ekonomik ve kültürel olarak iki farklı medeniyetin tesiri altında kaldığı görülmüştür. Bu dönemde Mezopotamya etkisi Güneydoğu Torosların kuzeyinde kalan ovalık alana kadar yayılım göstermiştir. Zira Malatya'daki Arslantepe ve Elazığ'daki Norşuntepe yerleşimlerinde

Mezopotamya etkileri açık bir şekilde görülmüştür. Ancak Malatya-Elâzığ ovalarından kuzeye doğru çıkıldıkça bu etki azalmakta ve toplumsal yapı taşralı bir hal almaktadır. Kısacası bu dönemde Torosların güneyinde kalan bölgenin Mezopotamya ile kuzeyde kalan dağlık bölgenin ise Güney Kafkasya ile etkileşim içerisinde olduğu açık bir şekilde görülmüştür (Özdoğan, 2011: 105; Işıklı, Akın Aras, 2018: 466).

Dağlık kuzey kesimin yoğun bir şekilde ilişki içerisinde olduğu en yakın bölge olan Güney Kafkasya, bu süreçte yerel kültürlerin etkin olduğu bir Kalkolitik Çağ yaşamıştır. Son dönemde yapılan çalışmalar ile dağlık kesimin en erken yerleşim evresinin Erken Kalkolitik Çağ (MÖ 4721-4553) evresi olduğu tespit edilmiştir (Işıklı, 2011: 220; Erkmen, Altunkaynak, 2017: 237-262). Pulur Höyük ve Tanap Projesi kapsamında yapılan Alaybeyi Höyük Kurtarma Kazı Çalışmaları bölgenin Kalkolitiği hakkında önemli bilgiler sağlamış olsa da kısa bir zaman dilimi içerisinde yapılan bu çalışmalar bölgenin sosyopolitik ve sosyoekonomik yapısı hakkında yeterli veri sağlayamamıştır. Doğu Anadolu'nun sosyopolitik/ekonomik ve kültürel yapısı hakkında en net verilere, Güney Kafkasya'nın tarımcı-hayvancı ve avcı topluluklarının özellikle Kuzeydoğu Anadolu ile ilişki içerisinde olduğu, Sos Höyük kazıları sayesinde sahip olmaktadır. Sos Höyük VA tabakalaması (Geç Kalkolitik Çağ), bölgede güçlü bir mimari geleneğe ve surlara sahip tarım destekli hayvancılığa dayalı karma besin ekonomisi ile basit köy kültürünün varlığını ortaya koymuştur (Sagona, 2000: 55-127)

Daha önce de değinildiği gibi Doğu Anadolu'nun güneyine bakıldığı zaman, özellikle Elâzığ-Malatya yöresi olmak üzere bu kesimin Mezopotamya kökenli kültürlerle yakın ilişkiler sergiledikleri görülmüştür. Erken Kalkolitik Çağ'a denk gelen Halaf kültürü ile başlayıp Uruk kültürü ile sona eren süreçte ovalık kesimin demografik, kültürel ve sosyoekonomik yapısının bu kültürlerle ilişkileri çerçevesinde geliştiği ve bu kültürlerden etkilendiği görülmüştür. Bu kültürel ve ticari etkileşimler sonucunda yerel özellikler gösteren dağlık kesimin aksine ovalık kesimde yerel bir kültürün varlığı ne yazık ki ortaya konulamamıştır.

Mezopotamyalı kültürlerin seçkin sınıfların taleplerini karşılayabilmek, inşaat ve eşya üretimi için gerekli olan hammadde ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla kaynaklar açısından oldukça zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne yöneldiği bilinmektedir (Sagona-Zimansky, 2015: 136). Kültürlerin yayılım sürecinde geçmiş dönemlerde de bölgelerarası iletişimi sağladığı bilinen Fırat ve Dicle Nehri'nin etkisi büyüktür. Anadolu'nun Mezopotamya ile olan bağlantısında önemli bir aracı olan Fırat ve Dicle Nehri bu dönemde de kullanım görmüş

hammadde akışını sağlamıştır. Bundan dolayı; bu kültürlerle ait verilerin en iyi belgelendiği yerleşimler Fırat ve Dicle Havzası içerisinde yer almaktadır. Keban Barajı yapımı sırasında keşfedilen bu yerleşimlerde yapılan kurtarma kazıları sonucunda Doğu Anadolu'nun, özellikle güney kesiminin, Kalkolitik Çağ ile belirginleşen gelişim sürecinin Mezopotamyalı kültürlerle paralellik gösterdiği ortaya konulmuştur (Frangipane, 2003: 12).

Sonuç olarak Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu'daki topluluklar sahip oldukları potansiyeller neticesinde kültürel etkileşimlerin yaşandığı bir yer olmasını sağlamıştır. Özellikle bu dönemde Elâzığ-Malatya yöresi, Mezopotamyalı kültürlerle kurmuş olduğu ticaret sayesinde materyal kültürde ve toplumsal tabakalaşma açısından önemli gelişmelere öncülük yapmıştır. Saray temelli yönetim anlayışı, bürokrasi, madencilik alanında yaşanan gelişmeler, inanç ve örgütlenme açısından devrim niteliğindeki adımlar bu dönemde atılmıştır.

2.1.1. Geç Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu'sunda Görülen Kültürel Süreçler

MÖ 5. binyıldan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi, Fırat ve Dicle nehirleri tarafından sulanan ve Basra Körfezinden Toros Dağları'na kadar uzanan bölgeler arasında oluşmuş geniş ilişkiler ağına bir parçası haline gelmiştir. Çeşitli ortak kültürlerin paylaşımı yoluyla desteklenen bu iletişim ağı, bu bölgelerde yaşayan insan topluluklarının maddesel kültürlerinde ortak unsurların oluşmasını sağlamıştır. Bu dönem toplumlarının materyal kültürlerinde gözlemlenen değişimlerin yanı sıra özellikle kuzeyde, toplumların genel düzeninde, hiyerarşik ve istikrarlı bir yapılaşma eğilimi görülmüştür (Frangipane, 2011: 126).

Kalkolitik Çağ'da, sulu tarımla birlikte artı ürüne sahip olan Mezopotamya toplulukları ihtiyaç duydukları yapı malzemesi ve maden kaynaklarını çeperindeki coğrafyalardan karşılamışlardır. Maden ve doğal kaynaklar açısından oldukça zengin olan Güneydoğu Toroslar Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya toplumların ticaret ağı içerisinde yer almıştır (Özdoğan, 2011: 103-104). Erken bir dönemde gelişen ticaret ağı; toplumların politik, ekonomik ve kültürel yapılarında ortak unsurların oluşmasını sağlamıştır.

Doğu Anadolu'da kültürel süreç başlığı altında Ubeyd, Uruk ve Arslantepe kültürü ele alınacaktır. Bahsi geçen kültürler; kent ve devlet gibi merkezi yapıların temellerinin atılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda mimari yapıda ortak unsurların oluşması, çanak-çömlek motiflerinde benzerliklerin görülmesi, bürokrasi alanında yaşanan gelişmeler, mühür yapımı ve kullanımının yaygınlaşması gibi unsurların bölgede yaşanan kültürel sürecin etkisiyle oluştuğuna inanılmaktadır. Mezopotamya ile Doğu Anadolu'daki topluluklar arasında

gerçekleşen çok yönlü gelişmeler toplumsal değişim/dönüşüm açısından sonraki bin yıllarda bölgenin sosyopolitik yapısının da şekillenmesinde etkili olmuştur. Bölgede yaşanan değişim/dönüşümler kültürel süreç başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.1.1.1. Ubeyd Kültürel Süreci

Ubeyd kültürel sürecinden önce, Neolitik Çağ'da, yerleşik yaşama geçen göçebe topluluklar yeni bir düzenin temellerini atmışlardır. Yeni süreçle birlikte başlayan toplumsal değişim/dönüşüm Yakındoğu'nun büyük bir kısmında hiyerarşik yapıların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Neolitik Çağ'da Mezopotamya'nın tarımcı köy toplumları eşitlikçi bir örgütlenme modeline sahiptirler. Kalkolitik Çağ'da ise eşitlikçi toplumsal model yerini hiyerarşik yapı bir sisteme bırakmıştır. Ubeyd döneminde yaşanan sosyopolitik ve sosyoekonomik dönüşüm, merkezileşmiş toplumların hiyerarşik ve politik yapılarını tamamen kurmalarını sağlamıştır. Bu dönemde beylik/şeflik şeklinde bir örgütlenme modeli oluşmuştur. Buna göre, tapınak/saray gibi bir kamu yönetimi, tarımsal faaliyet yapan köyler ve tarım mahsulünü depolayıp yeniden dağıtan tapınak görevlileri şeklinde bir organizasyon oluşturulmuştur (Kalkan, 2015: 28). Bu dönemde Mezopotamyalı toplumlar tapınak sisteminin biçimlendirdiği din ideolojisi etrafında bir örgütlenme modeli oluşturarak toplumsal yapının kurumsallaşmasını sağlamışlardır.

Yakındoğu'da, Ubeyd kültürel yayılımından önce Mezopotamya ve çevresindeki coğrafyalarda dört önemli kültür ortaya çıkmıştır. Bunlar; kuzeyde Hassuna, Samarra ve Halaf ile güneyde ortaya çıkan Ubeyd kültürleridir. Bu kültürler, Neolitik köy toplumundan kentli topluma geçişin önemli duraklarını oluşturmaktadır. Kuru tarıma mahkûm olan kuzeyli çiftçi - otlatıcıların ekim ve hasat arasındaki zaman diliminde vakit bulduklarında toplayıcı-avcı pratikleri de devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık güneyde doğan Ubeyd kültürü, balıkçılık hariç bu pratiklerden kesin bir kopuş yaşamıştır (Çıvgın, 2014: 361). Yukarıda bahsi geçen dört kültür de uzak bölgeler arasında yayılarak komşu köylerin ortak bir maddi kültür etrafında, ekonomik yapıda ve türdeş bir yaşam biçiminde buluşmalarını sağlamıştır. Bu kültürler içerisinde en geniş coğrafik alana yayılan ve kentli toplumun ortaya çıkmasını sağlayan Ubeyd kültürel sürecidir. Sumer medeniyetinin temeli olarak da kabul edilen Ubeyd kültürü, Mezopotamya çevresinin ilk birleşik kültürü olarak kabul edilir (Sevin, 2003: 95; Arslantaş, 2013: 46).

Tabakalı toplum ve hiyerarşik düzenin ortaya çıkışı devlet oluşumundan çok daha eskiye dayanmaktadır. Burada irdelenmesi gereken husus MÖ 6. binyıl yılın sonlarında

Mezopotamya’da eşitlikçi bir toplumsal düzenden hangi şartlar sonucunda eşitsiz-hiyerarşik ve tabakalı bir toplumsal düzene geçildiğidir. Devlet öncesi hiyerarşik toplum yapısını anlamak için Ubeyd kültürel gelişim süreci etrafıca irdelenmelidir. Ubeyd döneminin önemli özelliği, topluma öncülük yapan seçkin kişilerin toplumun geri kalanından ayrılmaya başlaması ve eşit paydaşlar arasında yürütülen yönetimin yerini bir şefin öncülüğünde oluşturulan yönetim erkine bırakmış olmasıdır (Çıvgın, 2014: 361).

Ubeyd döneminin bir diğer önemli özelliği de MÖ 6. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan bir kültürün çeşitli yollarla kuzeye ulaşması ve Ubeyd olarak isimlendirilen sürecin sonunda güneye özgü maddi kültür unsurlarının yaklaşık olarak 1000 km uzaklıktaki başka yerleşimlerde de görülmüş olmasıdır. Henüz devlet ve uygarlık mefhumlarının ortaya çıkmadığı bir dönemde Güney Mezopotamya’daki tabakalı toplumun ürettiği kültür, maddi unsurlarıyla olduğu kadar siyasal ideolojisi ve toplumsal örgütlenme mantığıyla da bölge aşırı bir yaygınlık kazanmıştır (Çıvgın, 2014: 361). Tabakalı toplumun doğumu ve uzak diyarlara yayılımını anlayabilmek için Ubeyd kültürel sürecinin doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir.

Şekil 6. Ubeyd Dönemi Sitelerinin Genel Görünümü

(Carter, Philip 2006’dan Referansla, Buket Beşikçi Akdoğan)

Haritada da gösterildiği gibi henüz devlet olgusu ortaya çıkmadan önce “*Ubeyd Ufku*” denilen dönemde Mezopotamya toplumlarının materyal kültürünün ulaştığı alanlar gösterilmektedir. Bu alanlar; Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Hürmüz Boğazı’na ve Basra Körfezi’ni de içerecek şekilde en az 8 farklı bölgede etkili olmuştur. Bu bölgeler aşağıda detaylı bir şekilde belirtilmiştir.⁶

Erken bir dönemde “*Ubeyd Ufku*” diye nitelendirilen sürecin sonunda geniş bir coğrafyada etkili olan ortak kültürün oluşumunu sağlayan araçların neler olduğu konusunda sosyal bilimin sunduğu olanaklar ve arkeolojik veriler her ne kadar bize yeterli bilgi sunmamış olsa da araştırmacılar bazı varsayımlar üzerinde durmuşlardır. Bu varsayımlar; *Teknoloji transferi, kültürel öykünme ve kolonileşme* şeklinde ifade edilmiştir (Stein, 1999: 13).

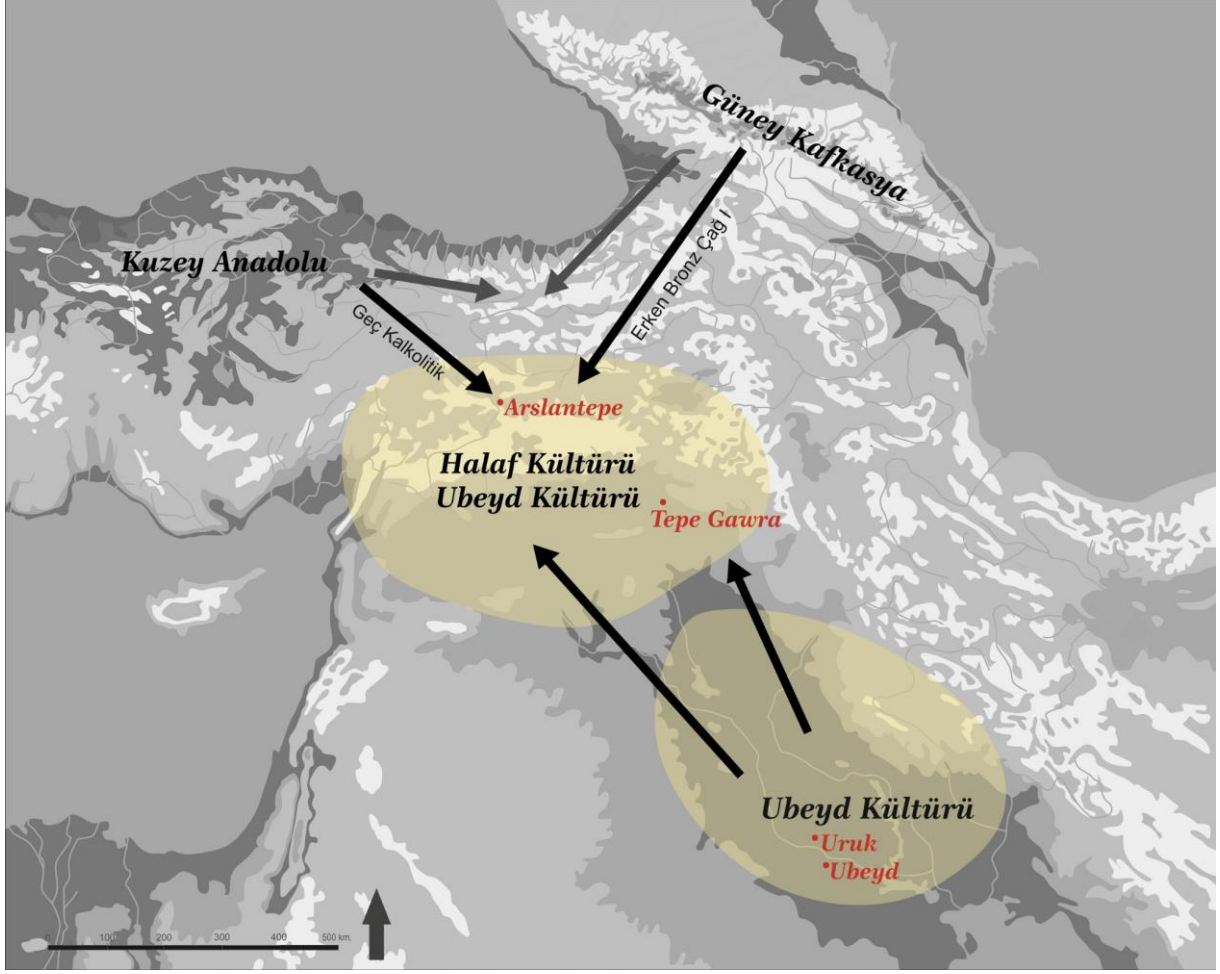
MÖ 6. binlerin sonu ile 5. binlerin başında Dicle-Fırat nehirleri arasında ve bu ırmakların çeperindeki topraklarda çok önemli bir kültürel türdeşleşme görülmüştür. Bölgeye “*Büyük Mezopotamya*” adını hak ettirecek yoğun ve sürekli etkileşim ilk kez bu zaman diliminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Burada kastedilen şey etnik ya da politik bir bütünlük değildir. Burada oluşan durum kuzey ve güney arasında yaşanan etkileşimlerin Ubeyd döneminde yaşanan yoğun temasların ortak bir kültürel sürecin yaşanmasına neden olmasıdır. Güneyden türeyen sosyoekonomik sistemler kuzeyde tutunarak Halaf topluluklarının örgütsel modelleri üzerine eklenmiş ve bir yandan onları etkilerken öte taraftan da onların bazı önemli özelliklerini ileri bir aşamaya taşımıştır. Böyle bir karışım, ortak öğelerden bir alt katman yaratmış, o alt katmanın bölgesel ayrımları aşarak yaptığı etki de bu geniş yeryüzü parçasının tarihini ortak bir tarihe, orada yaşanan süreçleri birbirine bağlı olaylar dizisi haline gelmesini sağlamıştır (Frangipane, 2002: 127).

Ubeyd kültürü, kent toplumlarına özgü birçok yapısal özelliğin oluşmaya başladığı ve kentleşmenin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı için kentleşmeye giden süreçte önemli bir yere sahiptir. Ubeyd dönemi; sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan kurumsallaşma, dolayısıyla merkezileşme, ürünün ve iş gücünün üzerindeki denetim, sosyal ve ekonomik eşitsizlik, yüksek dereceli uzmanlaşma, organize olmuş dış ticaret ve teknolojik gelişme gibi

⁶ Güney Mezopotamya’da: Ubeyd’in kalbi olarak bilinen Ur, Eridu, Kueili ve Uruk, Orta Mezopotamya (Merkez): Tell Ukair ve Ras el Amiya, Hamrin Bölgesi’nde: en iyi bilinen Tell Abada ve Tell Madhur, Kuzey Mezopotamya, Kuzeydoğu Suriye ve Cezire: Tell Arpaciya, Tepe Gavra ve Yarım Tepe III, Kuzeybatı Suriye: Tell Kurdu, Hama, Maşnaka, Tell al ‘Abr, Koşak Şamalı ve Tell Zeidan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu: en iyi bilineni Değirmen-tepe, Susiana-Batı İran: Susiana, Susa, Caferabad, Deh Luran, Pers Körfezi Kıyısı; as-Sabiya, Suudi Arabistan; Dusariya, Abu Hhamis ve Ain Kanas (Stein, 2010: 24)

kentleşme açısından çok önemli politik, ekonomik ve toplumsal olayların temellerinin atıldığı bir dönemdir (Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 81).

Ubeyd kültürü kendi içinde dört evreye ayrılmaktadır. Bu evrelerin Anadolu'ya uygulanması araştırmaların yetersizliğinden dolayı çok erken bir veri olarak kabul edilse de Ubeyd kültürünün 3 ve 4. evresinin Anadolu'da ve yakın çevresinde etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ubeyd topluluklarının yerleşme düzeni ile ilgili bilgiler çok azdır. Doğu Anadolu'da çok sayıda Ubeyd dönemi yerleşmesi bulunmaktadır. Güneyde yapılan kazılarda Mersin-Yumuktepe haricinde, Ubeyd dönemi tabakalarına çok küçük alanlara inilmesine rağmen gerek yerleşim düzenleri gerek mimarileri konusunda bir bilgi edinmek pek mümkün olamamıştır. Buna karşılık Doğu Anadolu Ubeyd kültürel süreci hakkında Güneydoğu Anadolu'ya nazaran daha fazla bilgiye sahibiz. Elâzığ-Altınova'da ortaya çıkarılan Tülintepe, Halaf döneminin küçük bir yerleşim alanıyken Ubeyd döneminde giderek genişlediği ve zamanla mimari açıdan kent hüviyetine sahip bir yerleşim alanına dönüştüğü görülmüştür (Özdoğan, 2011: 105). Tülintepe dışında bu kültürün izleri Arslantepe ve Değirmentepe yerleşim alanlarında da bulunmuştur (Köroğlu, 2016: 48). Ubeyd kültürü kuzeye doğru yayılırken bölgedeki yerel kültürlerle kaynaşmış ve Ubeyd yayılımının savaşlarla olmadığı, göçlerle ve ticari ilişkiler sonucu uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği tezini güçlendirmiştir.

Şekil 7. Yakındoğu Coğrafyasındaki Kültürel Alanlar

(Frangipane 2015'den Referansla, Buket Beşikçi Akdoğan)

Ubeyd kültürünü tanıtan önemli unsurlar; çanak-çömlek, mimari yapı, maden ve ticaret nesnesi olan çeşitli arkeolojik buluntulardır. Bu arkeolojik buluntular üzerinden kültürün Doğu Anadolu'daki etkileri ve sosyopolitik açıdan genel durum analiz edilecektir. İlk olarak kültürü en iyi tanıtan arkeolojik buluntu olarak kabul edilen çanak-çömlek ele alınacaktır. Ubeyd çanak-çömleği açık renkli olup kilden yapılmıştır. Fırında pişme sonucu kapların hamuru yeşilimsi, kırmızımsı veya devetüyü rengine dönüşmüştür. Hamurların bu renkleri, çömlekçi fırınında yeterli oksijenin bulunduğuna işaret etmektedir. Kap hamurlarına çoğunlukla ince kum, kireç, taşçık gibi mineral katkı karıştırılmıştır. Bazen bunlarla birlikte ince kıyılmış saman ya da başka bir bitkisel katkının kullanıldığı da görülmüştür. Ubeyd çanak-çömleği genellikle elde yapılmasına rağmen sonraki dönemlerde turnet/çarkta yapılmış ürünlere rastlanmıştır. Kültürün asıl belirleyicisi olan çanak-çömlekler, elle biçimlendirilmiş olanlardır (Esin, 1986: 82).

Bir göç hareketi sonucunda Yakındoğu coğrafyasının büyük bir kısmında etkili olduğu düşünülen Ubeyd çanak-çömleği Doğu Anadolu'daki birçok yerleşim alanında da bulunmuştur (Nissen, 2004: 54). Doğu Anadolu'da, özellikle de Elâzığ-Malatya bölgesindeki; Arslantepe, Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik, Tülintepe, Çayboyu, İmamoğlu, Malatya-Değirmentepe yerleşim alanlarında Ubeyd dönemi çanak-çömleği bulunmuştur. Bu merkezlerde güneyden ithal edilen Ubeyd malları yanı sıra yerel üretim olan Ubeyd malları da bulunmuştur (Akdeniz, 2004: 28) Ubeyd dönemi materyal kültürünün Doğu Anadolu'daki birçok yerleşim alanında bulunmuş olması kültürel etkileşimin boyutlarını göstermektedir. Ancak bu materyal kültür üzerinden Doğu Anadolu'da bir sosyopolitik gelişim süreci ortaya koymak şimdi pek mümkün değilmiş gibi görünmektedir.

Uygarlığın gelişiminde önemli bir rol oynayan kentleşme, mimari yapılar üzerinden gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Bu duruma istinaden tabakalı toplum ve kentleşme olgusu mimari yapı gelişim süreci üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir. Bölgesel farklılıklar olmakla birlikte Anadolu'da, MÖ 6. binin başı ile MÖ 4. binin ilk çeyreği arasında tarihlenen Kalkolitik Çağ mimarisi ve yerleşme düzeni hakkında kısıtlı bilgi bulunmaktadır. MÖ 6. binin ikinci yarısı boyunca Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde Halaf kültürünün etkisiyle şekillenen yuvarlak planlı (tholos) bir mimari yapı ortaya çıkmıştır. MÖ 5. binin başından itibaren Kuzey Mezopotamya'da görülmeye başlayan Ubeyd mimari yapısı aynı dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülmüştür. Açık alan ve geçitlerle birbirinden ayrılan, çok odalı dörtgen planlı yapılardan oluşan Ubeyd dönemi mimari yapıları; Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe ve Değirmentepe gibi yerleşim alanlarında görülmüştür (Bıçakçı, 2011: 122).

Ubeyd dönemi mimari yapısı, Halaf dönemindeki yuvarlak planlı konutların aksine dörtgen planlıdır. Yapıların her biri farklı bir işleve sahip odalardan oluşmaktadır. Oldukça büyük olan Ubeyd konutlarının büyük aileler tarafından kullanıldığı tahmin edilmektedir (Frangipane, 2007: 165). Doğu Anadolu'da Ubeyd dönemi mimari yapısının en iyi örneği Malatya-Değirmentepe'de ortaya çıkarılmıştır. Buradaki mimari yapı; uzun-dikdörtgen planlı, merkezi bir mekânın iki uzun kenarı boyunca uzanan daha ufak mekânlardan oluşan ve “*üç bölümlü yapı*” olarak adlandırılan bir yapı şeması etrafından oluşmaktadır. Değirmentepe yerleşim alanı Fırat kıyısındaki toponomiye uygun bir biçimde geliştiği, Fırat tarafında yer alan açık bir alan etrafında kümелendiği ve olasılıkla kara tarafından, yapıların dış duvarlarının birleştirilmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır (Bıçakçı, 2011: 123). Değirmentepe yerleşim

alanında bir sur duvarı bulunmamış olmasına rağmen yapı duvarlarının birleştirilmesiyle bir savunma sistemi oluşturulmuştur. Bu durum Değirmentepe yerleşim alanındaki toplulukların dış saldırılara karşı örgütlü yapı oluşturarak politik bir durum oluşturduklarını göstermektedir.

Ubeyd dönemi toplumları, Güney Mezopotamya'nın alüvyonlu ovalarında sulu tarımla birlikte artı ürün elde etmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak toplumun refah seviyesi yükselmiş ve kentli nüfusu artmıştır. Artan kentli nüfus; ihtiyaç duyduğu kereste, maden ve değerli taşları ticaret vasıtasıyla karşılamıştır. Bu dönemde Mezopotamyalı tüccarlar, Elâzığ-Malatya bölgesindeki Arslantepe, Değirmentepe ve Tülintepe'den maden, Van-Tilkitepe'den ise obsidyen almışlardır (Köroğlu, 2016: 48). Bu durum arz-talep ilişkisi çerçevesinde Ubeyd dönemi toplumlarının bilinen sınırları aşarak ticaret yaptıklarını göstermektedir.

Anadolu maden ve yapı malzemesi açısından oldukça zengin olanaklara sahiptir. Arz-talep ilişkisi içerisinde Neolitik Çağ'dan itibaren Mezopotamya ile Anadolu arasında yoğun bir şekilde ticari faaliyetler yürütülmüştür. Bu ticari faaliyetler, Ubeyd döneminde organize bir şekilde yapılmıştır. Malatya-Değirmentepe yerleşim alanı, Ubeyd döneminde Mezopotamya'ya metal temin etme istasyonu olarak kurulmuştur (Esin, 1986: 89). Yine bu dönemde bakır kullanımı iyice yaygınlaşmış ve Güney Mezopotamya'daki Ur mezarlığında açığa çıkarılan metal silahlar Ubeyd kültürünün madencilik ve metal işleme tekniğinde eriştiği seviyeyi göstermektedir. Ubeyd döneminde Anadolu'nun farklı bölgelerinden Mezopotamya'ya mal akışı sağlanmıştır (Frangipane, 2003: 12; Demirtaş, 2017: 51-52; Çıvgın, 2014: 375).

Güney Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu arasında oluşan kültürel etkileşimde Ubeyd döneminde başlayan bölgeler arası ticari ilişkiler önemli bir rol oynamıştır. Ubeyd dönemindeki ticari ilişkiler Uruk döneminde görülen kolonizasyon faaliyetlerinden daha farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Ubeyd dönemindeki ticari faaliyetler koloni şeklinde olmayıp sadece arz-talep ilişkisi içerisinde bir ticari faaliyet olarak yürütülmüştür. Ubeyd döneminde, uzun mesafeli ticaretle birlikte Pers Körfezi'nden Yukarı Fırat Bölgesi'ne kadar olan bölgelerde toplumların materyal kültürlerinde homojen bir kültürel yapının oluştuğu görülmüştür (Frangipane, 1993: 134).

Ubeyd kültürünün geniş bir coğrafik alana yayılmasındaki motivasyon kaynağı, toplumlar arasında yürütülen uzun mesafeli ticarettir. Mezopotamya'da seçkin ailelerin elinde bulunan ticaret odaklı yeni örgütlenme modeli bu toplumların çok geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır. Ubeyd dönemi öncesi toplumlarının sınırlı bir alanda küçük ölçekli ticaret

aktivasyonu, bu dönemde yerini uzun mesafeli ticaret aktivasyonuna bırakmıştır (Oates, 1993: 408). Uzun mesafeli ticaret aktivasyonu sayesinde Ubeyd kültürü kuzey bölgesine yayılırken burada bulunan toplumlar Halaf kökenlidir. Ancak kısa bir zaman sonra Ubeyd kültürü bu bölgelerde etkili olmuş ve bu bölgelerde Ubeyd menşeli homojen bir kültür oluşmuştur (Stein, 2012: 125).

Ubeyd kültürü, sulu tarım sonucu oluşan artı ürün/tarım açısından zengin, ancak kereste ve teknoloji için gerekli olan her türlü maden ve değerli taş gibi hammaddeden yoksun bir bölge olan Güney Mezopotamya bölgesinde doğmuştur. Bu kültür, Ubeydli tüccarların bu maddelerce zengin olan bölgelerle yoğun ticaret ilişkisine girmesi ve zamanla bu ticaret ağını geliştirmeleri sonucu bu bölgelerde kendi yerleşme modellerine dayalı ticaret merkezleri kurmalarıyla yayılmıştır. Organize olmuş ticaret ağının önemli göstergeleri olan bu ticaret merkezleri “*Uruk Ticaret Kolonileri*” özelliklerine sahip olmamakla birlikte bu kolonilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ticaret merkezleri, konum olarak genellikle hammadde kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki Malatya-Değirmentepe, Ubeyd ticaret merkezi olarak kurulan yerlerden biri olarak kabul edilir. Güneydoğu Toroslardaki bakır yataklarına yakın bölgede, bazı bölgesel farklılıklar içermekle birlikte tamamen Ubeyd mimarisine göre kurulmuş olan yerleşme bir metalürji merkezidir. Yerleşmede bölgedeki bakır yataklarının işletilmesiyle elde edilen bakırlarla gerçekleştirilen yoğun metalürjik aktivitenin göstergesi, tüm yapılarda bulunan bakır ve pota cürufı ile bakır eritilmesinde kullanılan fırınlar bulunmuştur (Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 81; Esin, 1986: 89; Özbal, 2010: 44-45; Çıvgın, 2014: 390).

Yapılarda bulunan damga mühürler, her biri farklı mührün baskısını taşıyan mühür baskıları ile mühürlü kapaklar yerleşmede var olan bölgeler arası ticaretin yoğunluğuna işaret etmektedir (Esin, 1985: 49; Harmankaya, 1998: 11-13). Yerleşmede görülen bir diğer büyük çaplı ticaret de çakmaktaşı aletlerdir. Bunun göstergesi olarak ise tüm yapılarda on binlerce çakmaktaşı parça ve atıkları bulunmuştur (Harmankaya vd. 1998: 13). Yerleşmede metalürji üretimi dışında gerçekleştirilen bir diğer aktivite de seramik üretimidir. Birkaç grupta toplanan seramikler arasındaki en büyük grubu, önemli bir teknolojik gelişmeye işaret eden ve yavaş dönen çark anlamındaki turnette yapılmış, biçim ve boyutları hemen hemen standartlaşmış Caba Kâseleri olarak adlandırılan kaplar oluşturur (Esin, 1986: 87). Yerleşmedeki GK yapısının boyut olarak en büyük, buluntu açısından en zengin ve çok daha fazla yoğunlukta mühür, mühür baskısı ve mühürlü-mühürsüz kapak içermesinden dolayı yerleşmenin yönetici ailesine ait

olduğu düşünülür. Ancak mühürlerin ev ortamında kullanıldığı ve “*Aile Tarzı Yönetim*” veya “*Evden Yönetilen Ekonomi*” olarak adlandırılan bu yönetim şekli, kent toplumlarında olması gereken politik bir kurumdan oluşan kurumsallaşmış bir yönetim şekli değildir. Yerleşmenin sosyopolitik ve ekonomik organizasyonu merkezi otoriteyi temsil eden ve yerleşmenin yöneticisini oluşturan bu aile tarafından gerçekleştirilmektedir. Yerleşmede farklı ekonomik ve sosyal sınıfların varlığı ise henüz tespit edilmemiştir (Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 81).

Ubeyd Dönemi mühürler

Şekil 8. Ubeyd Dönemi Mühür ve Çanak-Çömlek

(https://www.metmuseum.org/toah/hd/ubai/hd_ubai.htm) E. T.: 22.12.2021

Ubeyd kültürünün kısa bir zaman içerisinde yaklaşık olarak 2000 km bir alanda etkili olması ticari ilişkiler dışında göç, koloni, kültürel temas, teknolojik aktarım ve kültürleşme varsayımları ile açıklanmıştır (Parker, 2011: 4). Kültürün yayılmasında yukarıda sıralanan

varsayımlardan hangisinin daha etkili olduğu konusunda net bir veri ortaya konulamamıştır. Ancak kültürün yayıldığı coğrafyalarda yiyecek depolama sisteminin yaygınlaştığı, ticari ilişkilerde takas sisteminin uzak mesafeleri kapsayacak şekilde genişlediği ve bu durumun bir sonucu olarak da toplumdaki seçkin sınıfın ekonomik alanda daha avantajlı bir duruma geldiği görülmüştür (Frangipane, 2016: 13-14).

Mersin'deki Yumuktepe yerleşiminin Ubeyd kültürünü içeren (XVI-XIII/XIIB) tabakalarında arsenikli bakırın bilinçli olarak karıştırılarak küçük ve büyük boyda alet ve silahların yapımında kullanıldığı görülmüştür. Norşuntepe'de aynı kültür dönemine denk gelen tabakalarda maden eritme fırınları, cüruf artıkları, antimon, arsenik ve bakır filizleri bulunmuştur. Bu gerçekten yola çıkılarak, Ubeyd kültürü sahiplerinin Doğu Anadolu'nun zengin kaynaklarından yararlanmak üzere bu bölgeyle yakın bir ticaret ilişkisi içerisinde bulundukları ileri sürülmüştür. Ayrıca Değirmentepe'de farklı topluluklara ait bullelerin bulunmuş olması bu dönemde Fırat kıyıları vasıtasıyla yoğun bir ticaret aktivasyonunun yürütüldüğünü göstermektedir. (Esin, 1986: 89; Frangipane, 2003: 12).

Sonuç olarak MÖ 5. binyılda, Ubeyd kültürünün erken dönemlerinden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi ile Fırat-Dicle nehirleri tarafından sulanan bölgelerden Basra Körfezi ve Toros Dağları'na kadar olan coğrafyalarda yaşayan toplumlar bakır ticaretinin sonucunda ortaya çıkan zorunluluklar nedeniyle ortak bir kültür oluşturmuştur. Çeşitli kültürel unsurlar vasıtasıyla desteklenen bu süreç, ortak kültürel unsurların oluşmasını sağlamıştır. Kültürün en önemli göstergelerinden biri olan Ubeyd boyalı çanak-çömleği yukarıda bahsedilen geniş coğrafyalarda yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu dönemde toplumların genel düzeninde hiyerarşik ve istikrarlı bir yapılaşma eğilimi görülmüştür. Yine bu dönem toplumların ortak öğelerinden biri olan dörtgen planlı ve merkez bir oda etrafında birden çok odadan oluşan mimari yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde ortak ambarlar oluşturularak merkezi dağıtım sistemi gerçekleştirilmiştir. Uzak mesafeli ticaret yapılarak elit kişilerin ihtiyaç duydukları egzotik ürünler temin edilmiştir. İdari sistem ve mülkiyetin göstergeleri olan kil mühürler (cretulae) yerleşim alanlarında bolca bulunmuştur. Ubeyd döneminde geniş bir coğrafyada oluşan çok yönlü ilişki ağı sosyopolitik yapıların oluşmasına zemin hazırlamıştır. "*Erken Devlet Modeli*" olarak kabul edilen Malatya-Arslantepe oluşan bu model söz konusu ilişki ağının bir sonucu ve göstergesi olarak kabul edilebilir (Frangipane, 2011: 126-127).

2.1.1.2. Uruk Kültürel Süreci

İnsanlık tarihi ve günümüz uygar yaşamı açısından dördüncü binyıl çok önemli bir evredir. Bu evrede çeşitli siyasi ve kültürel gelişmeler doruğa ulaşarak “*kent, devlet ve yazı*” gibi önemli gelişmelerin temellerinin atıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Aynı zamanda bu dönemde hiyerarşik bir yapı tarafından uzmanlaşmış işgücü kullanılarak örgütlenmiş karmaşık toplumun kanıtları olan pek çok çığır açıcı yeniliğin de temelleri atılmıştır. Bu gelişmeler Mezopotamya’nın güneyinde gerçekleşmekle birlikte tüm Yakındoğu’da etkili olmuştur. Ubeyd döneminde temelleri atılan ancak dördüncü binyıl başlarında hızlanan ve tüm Yakındoğu’da seri üretim ürünü olan yeni bir çanak-çömlek üslubu doğmuştur. Önceki kültürlerin özenle biçimlendirilip bezenmiş kapların yerini tümüyle kullanım amaçlı görünen, kaba ve bezemesiz, çarkta yapılmış tabaklar, kâseler ve çanak-çömlekler yapılmıştır. Çanak-çömlek yapımında yaşanan değişimin temel sebebi kap yapımındaki tutumun değişmesi ve artan nüfus ihtiyacının karşılanmak istemesidir (Mieroop, 2004: 39).

Geçmiş kültürlerin birikimleri üzerinden şekillenen Uruk kültürünün temeli Hacı Muhammed⁷ kültürüne dayanmaktadır. Uygarlığın gelişmesinde öncü bir role sahip olan Mezopotamyalı kültürler insanlığın gelişimi açısından oldukça önemli olan birçok yeniliğin temelini atmışlardır. Bu kültürler başta kentleşme olmak üzere kara ve nehirler vasıtasıyla kurulan ticaret ağı, anıtsal mimari örnekler, maden teknolojisindeki ilerleme ve sanatsal faaliyetlerdeki gelişmelere öncülük yaparak Uruk kültürünün oluşmasına önayak olmuşlardır (Özdoğan, 2011: 103; Köroğlu, 2016: 49-50). Uruk dönemi yukarıda sıralanan gelişmeler dışında aynı zamanda kent olgusu ve kent yaşamının ortaya çıkışını temsil etmektedir. Uruk kültürel süreci ile birlikte Güney Mezopotamya’daki kentler önem kazanmış ve nüfusları hızlı bir şekilde artmıştır. Artı ürün elde eden Mezopotamyalı toplumlar depolama olanaklarını artırarak uzak mesafeli ticarete yönelmişlerdir. Bu dönemde taşımacılık açısından devrim niteliğinde olan saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı için de basit sallar ve kayıklar günlük kullanıma girmiştir (Köroğlu, 2016: 49-50; Frangipane, 2011: 127; Gökçek, 2020: 17). Artı ürünün elde edilmesiyle birlikte kentler büyümüş ve toplumsal refah artmıştır. Büyüyen kentler toplumsal hiyerarşiyi beraberinde getirerek, elit bir yönetici sınıfın oluşmasını sağlamıştır. Bu elit sınıf; gereksinim duyduğu maden, değerli taş ve egzotik ürünleri uzak

⁷ Kalkolitik Çağ’ın başlarında Basra ile Bağdat arasında, Fırat Dicle Deltası’nda Hacı Muhammed kültürü ortaya çıkmıştır. Dönemine göre basit olarak adlandırılacak bu kültür, kısa bir zaman içerisinde hızlı bir şekilde gelişerek birkaç binyıl bölgede egemenliği elinde tutan Mezopotamya kültürlerinin altyapısını oluşturmuştur (Özdoğan, 2011: 103).

bölgelerden tüccarlar vasıtasıyla Mezopotamya'ya getirtmiştir. Uzak mesafeli ticaret aktivasyonu neticesinde geniş coğrafyalarda ortak kültürel unsurların oluşması sağlanmıştır (Pollock, 2017: 20).

Sosyopolitik açıdan bir dönüm noktası olarak kabul edilen kent ve devlet olguları Uruk döneminde gerçekleşmiştir. Kent ve devlet olgularının oluşturduğu yeni yaşam biçimi uzmanlaşmış iş bölümü, üretim, uzak mesafeli ticaret, yönetici sınıf, bürokrasi, mimari yapılar, sanatsal gelişmeler, kült merkezlerinin inşa edilmesi gibi gelişmelerin oluşmasını sağlamıştır. Uruk döneminde kent/yerleşim yeri sayısında artış olmuş ve bazı büyük yerleşim yerlerinin etrafı surlarla çevrilmiştir. Tapınak ve kamu yapıları daha da büyüyerek, gösterişli bir hale gelmiştir. İnsanlık tarihinin yazılı evresi için bir dönüm noktası olarak kabul edilen yazı, geçmiş dönemlerin birikimleri üzerinden şekillendirilerek bu dönemde oluşturulmuştur. (Pollock, 2017: 19).

Güney Mezopotamya'da büyüyen kentlerin ihtiyaçlarını karşılamak için düzenli ve yaygın bir şekilde yapılan uzak mesafeli ticaret Uruk döneminde zorunlu hale gelmiştir. Gereksinim duyulan temel ihtiyaç maddelerinin büyük bir kısmı Anadolu'dan karşılanmıştır. Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla yapılan ticari faaliyetler Uruk kültürünün Doğu Anadolu'daki birçok merkeze taşınmasını sağlamıştır. Uruk kültürünü yansıtan kalıpta yapılmış devrik ağızlı kâseler ve silindir mühürler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok yerleşim alanında bulunmuştur. Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira, Tel Kannas ve Tel Brak vasıtasıyla kuzeye taşınan Uruk kültürü Karakaya ve Atatürk Baraj gölleri altında kalan Hassek Höyük, Samsat, Malatya-Arslantepe gibi uzak mesafelerde dahi etkin bir şekilde görülmüştür. Bu dönemde güneyli tüccar gruplarının kurdukları koloni merkezleri ticaret faaliyetlerinin doruk noktasına ulaşmasını sağlamıştır. (Köroğlu, 2016: 52; Kalkan, 2015: 58; Mierop, 2006: 58). Geniş bir coğrafyada sosyopolitik, ekonomik ve kültürel açıdan büyük değişimlerin yaşanmasını sağlayan Uruk dönemi uzak mesafeli ticaret aktivasyonu farklı disiplinler tarafından incelenmiştir. Bu disiplinlerden biri de antropolojidir. Antropolojik bakış açısı; geniş bir coğrafyada yürütülen ticari faaliyetlerin nedenleri, araçları, yürütücüleri ve barışçıl bir şekilde yapılıp yapılamadığına dair analizlerde bulunmuşlardır.

Şekil 9. MÖ 4. Binyıl: Uruk Kolonilerinin Yoğunlaştığı Coğrafya

(Buket Beşikçi Akdoğan)

Uruk ticaret sistemini antropolojik açıdan değerlendiren bilim insanlarından biri Guillermo Algaze'dir. Algaze, Uruk dönemi ticaret sistem analizini '*Dünya Sistemi Kuramı*' ile açıklamıştır. Algaze; Uruk yayılımının nedenlerini artı ürün, çoğalan nüfus, kent ve oluşan devlet yapısı neticesinde gelişen elit sınıfın prestijli ürün ihtiyacı olarak belirlemiştir (Algaze, 1993; 10). Uruk yayılımını sistemin ve elitlerin ihtiyacı olan prestij nesnelerinden yoksun olan Güney Mezopotamya bu maddelerce zengin olan çevre bölgelere yayılması olarak görmüştür. Algaze, bu yayılmanın amacı ve niteliğiyle ilgili olarak geliştirdiği ve "*Dünyanın En Eski Koloni Ağı Sistemi*" adını verdiği teoriye göre, Geç Uruk Dönemi'ndeki yayılmanın amacı, kendisinde olmayan hammaddelere sahip olan bölgelerin ekonomik kaynakları üzerinde denetim kurup kendisi için işlemektir. Bu amaçla Uruklu yönetici ve tüccarlar hammadde kaynakları açısından zengin olan Mezopotamya etrafındaki bölgelerde stratejik önemi olan noktalara kentsel nitelikte Uruk ticaret ağının idari merkezlerini kurmuşlardır. Bu merkezler, koloni, istasyon ve ileri karakol olarak büyüklük ve işlev açısından üçe ayrılmıştır. Bunlar,

yönetim merkezi pozisyonundaki koloniler büyük, istasyon ve ileri karakollar ise küçük yerleşmelerdir (Çevik, 2015: 42; Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 83). Mezopotamyalı tüccarlar uzun bir süre bu koloni, istasyon ve uzak karakollar vasıtasıyla kendi toplumlarının ihtiyaçlarını uzak bölgeler ve Mezopotamya çeperindeki coğrafyalardan karşılamışlardır (Kalkan, 2015: 68-69).

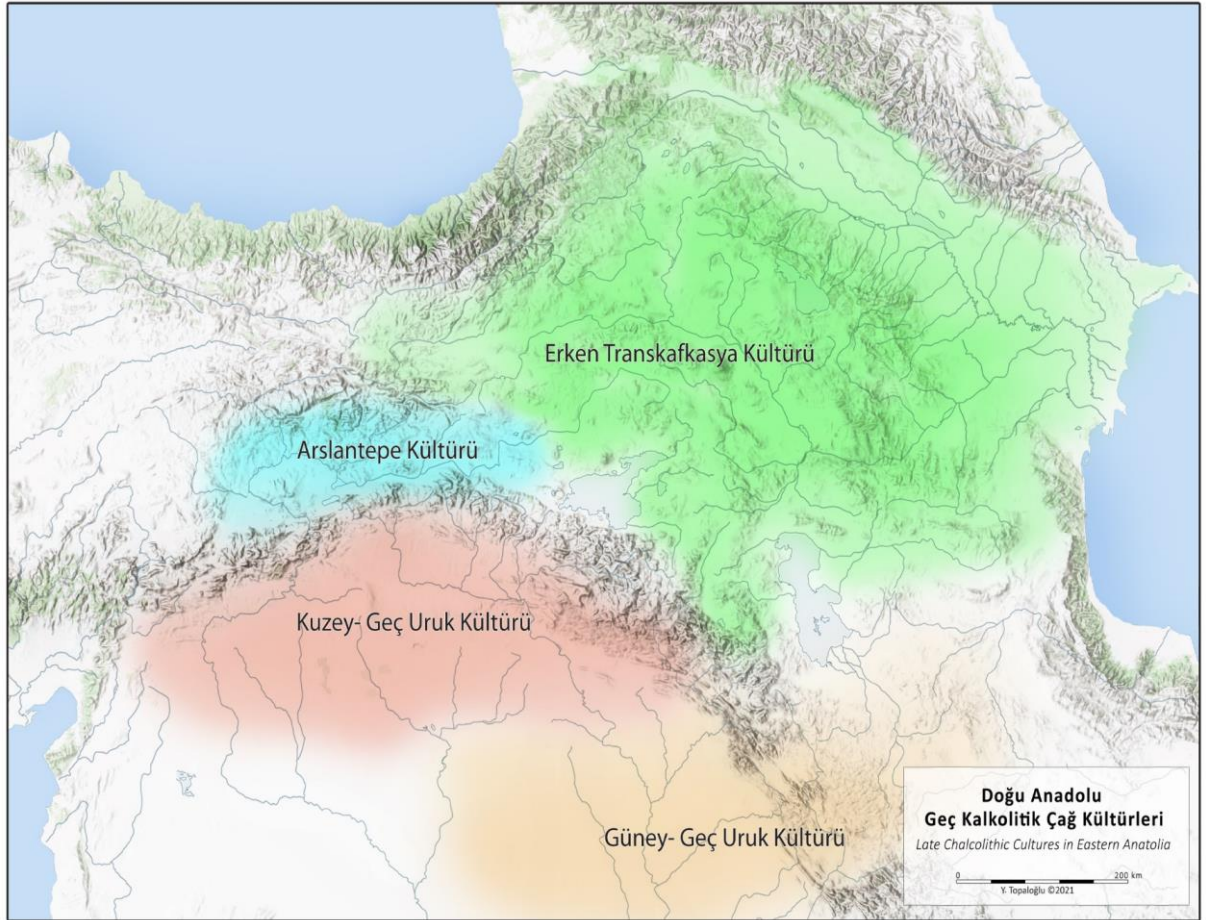
MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'nın verimli ovalarında ortaya çıkan ve gelişen toplumlar, hammadde açısından zengin olan art bölgeleri arasında güçlü bir ticaret ağı kurmuşlardır. Uruk ticaret ağının koloni ve ileri karakolları şeklinde oluşturulan bu ticaret merkezleri "*Uruk Dünya Sistemi*"nin oluşmasını sağlamıştır (Kalkan, 2015: 68-69). Mezopotamya çepri konumunda olan coğrafyalardan biri de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Yeraltı kaynakları bakımından zengin ve nehir taşımacılığı açısından uygun olanaklara sahip Güneydoğu Anadolu Uruk etkisinin yoğun bir şekilde görüldüğü bölgelerden biridir. Uruklu tüccarlar tarafından Güneydoğu Anadolu'da; Samsat, Hassek Höyük, Kargamış, Şadi Tepe, Tiladir Tepe, Kum Ocağı ve Komeçli Höyük yerleşmeleri kurulmuştur. Bu yerleşmeler Uruk ticaret ağının idari merkezleri niteliğindeki koloni tipi yerleşim alanlarıdır. Bu koloni tipi yerleşmelerde bulunan Uruk Dönemi tapınak ve kamu yapılarının mozaik süslemesinde kullanılan kilden konik çiviler ve bu dönemin mühür türü olan silindir mühürler ile iş gücü organizasyonundaki değişikliğe işaret eden ve merkezi kurumlara/yöneticilere sadece yemek karşılığında çalışan alt sınıfın/işçilerin varlığına işaret eden devrik ağızlı kâseler, bu yerleşmelerde bulunan yönetsel kamusal alanların varlığını göstermektedir (Algaze, 1993: 110; Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 83).

Şekil 10. Uruk Dönemi Mühür ve Çanak-Çömlek

(https://en.wikipedia.org/wiki/Uruk_period) E. T.: 20.12.2021

Uruk ticaret ağının bölgede bulunan ikinci tür yerleşim merkezleri istasyon niteliğindeki yerleşim alanlarıdır. Bu alanlar: Hassek Höyük ve Hacinebi yerleşmeleridir. Her iki yerleşimde de Uruk mimarisine göre yapılmış kamusal alanlar ile idari merkezler bulunmaktadır. Tüm bu yerleşmelerde yönetici sınıfın oturduğu kamusal alanlar/akropoller ile yerleşmenin diğer sakinlerinin oturduğu alanlar/aşağı şehir diye tabir edilen yerleşim alanları bulunmaktadır. Yönetici sınıf ile sıradan insanların oturduğu yerleşim alanlarının farklı olması sınıflı toplum özelliklerinin olduğunu kanıtlamaktadır. Sınıflı toplum yapısını bu dönemde en iyi yansıtan merkezlerden birisi Hassek Höyük yerleşme alanıdır. Burada içinde idari nitelikteki kamu yapılarının bulunduğu etrafı surla çevrili akropol alanı ile bu alanın dışında var olan aşağı şehirde halkın yaşadığı basit ve özensiz şekilde yapılmış yapılar bulunur. Bu yerleşmelerde yüksek seviyeli uzmanlaşmanın da göstergeleri olan çeşitli nesneler bulunmuştur. Hassek Höyük yerleşmesi bu dönemde aynı zamanda tüm Kuzey Suriye koloni yerleşmelerine Kenani tipte çıkmaktaşı bıçak üreten bir yerleşmedir (Behm-Blancke, 1987: 72-73; Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 83).

Şekil 11. Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 493)

Uruk ticaret ağının Anadolu'daki ikinci bölgesi konumunda olan Malatya Arslantepe 5a yerleşmesi ile Uruk ileri karakolu konumunda olan Tepecik yerleşmesi Doğu Anadolu Bölgesi'nde Uruk koloni sisteminin önemli yerleşim alanlarıdır (Frangipane, 2003: 23-25). Arslantepe 5a yerleşmesi bir koloni yerleşmesinden ziyade, sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan Mezopotamya modelini benimsemiş yerel bir merkezi kent-devleti konumundadır (Frangipane, 2003: 23-25). Uruk kültürel süreci kent toplumlarına özgü özelliklerin belirgin şekilde görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde oluşan politik güç, ürün ve iş gücü üzerinde kurumsallaşmış bir merkezi sistem meydana getirmiştir. Doğu Anadolu'da Arslantepe yerleşim alanında kurumsallaşmış yapı çeperindeki toplumlar üzerinde egemenlik oluşturduğuna dair arkeolojik veriler bulunmuştur. Burada oluşan merkezi yapı, farklı politik organlarla birlikte, değişik kademelerdeki görevli ve işin varlığına işaret eden çok sayıda ve çeşitlilikte zengin yönetsel malzeme bulunmuştur. Bu malzemeler uzak mesafeli ticaret, bürokrasi ve idari yapının kurumsallaştığına dair önemli veriler sunmuştur. Burada kısaca değindiğimiz Malatya-Arslantepe yerleşimi kültürel etkileşim başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Sınıfsal tabakalaşmanın ileri düzeyde olduğu Uruk toplumu monarşik bir yönetimden ziyade farklı politik organlar ile farklı kademelerdeki görevlilerden oluşan oligarşik bir yönetim yapısı hâkimdir. Sosyal örgütlenmede ise yönetici sınıf, zanaatkârlar, tüccarlar, işçiler ve çiftçilerden oluşan tabakalaşmış bir yapı bulunmaktadır. Hammadde, üretim ve iş gücü tamamen kurumsallaşmış yöneticilerin kontrolündedir. Bu dönemde var olan uzmanlaşma temel ihtiyaçları karşılamamanın ötesinde uzak mesafeli ticarete ve elitlerin kullanımına yöneliktir. Yüksek seviyeli uzmanlaşmanın belirgin bir şekilde görüldüğü alanlardan biri olan madencilik ve seramik yapım teknolojisinde önemli gelişmeler yaşanmıştır (Erarslan, Aktuğ Kolay, 2005: 85).

Sonuç olarak Uruk kültürel süreci; Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların sosyopolitik, sosyoekonomik ve kültürel yapıları üzerinde önemli değişimlerin oluşmasını sağlamıştır. Uruk topluluklarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurmuş oldukları koloni, istasyon ve uzak karakollar dönem toplulukları çok yönlü ilişki ağının gelişmesini sağlamıştır. Uruk dönemindeki gelişkin ekonomik yapı toplumsal refahı geliştirmiş ve toplumun materyal kültüründe önemli değişimlere neden olmuştur. Üretim sisteminde yaşanan gelişmeler kent olgusunun gelişmesini sağlamıştır. Uruk dönemi Doğu Anadolu'daki önemli yerleşim alanları, Arslantepe, Norşuntepe, Değirmentepe gibi yerleşim alanlarıdır. Bahsedilen yerleşimler bu dönemde büyüyerek kent hüviyetine sahip bir merkez haline gelmiştir. Uruk kültürel süreci

özellikle Malatya-Arslantepe yerleşim alanında önemli değişimlere neden olmuştur. Arslantepe; geniş yerleşim alanı, saray yapısı, bölgedeki topluluklar üzerinde kurduğu ekonomik temelli denetim sistemi ve gelişkin bürokratik yapısı ile Erken Devlet özelliklerine sahip olmuştur.

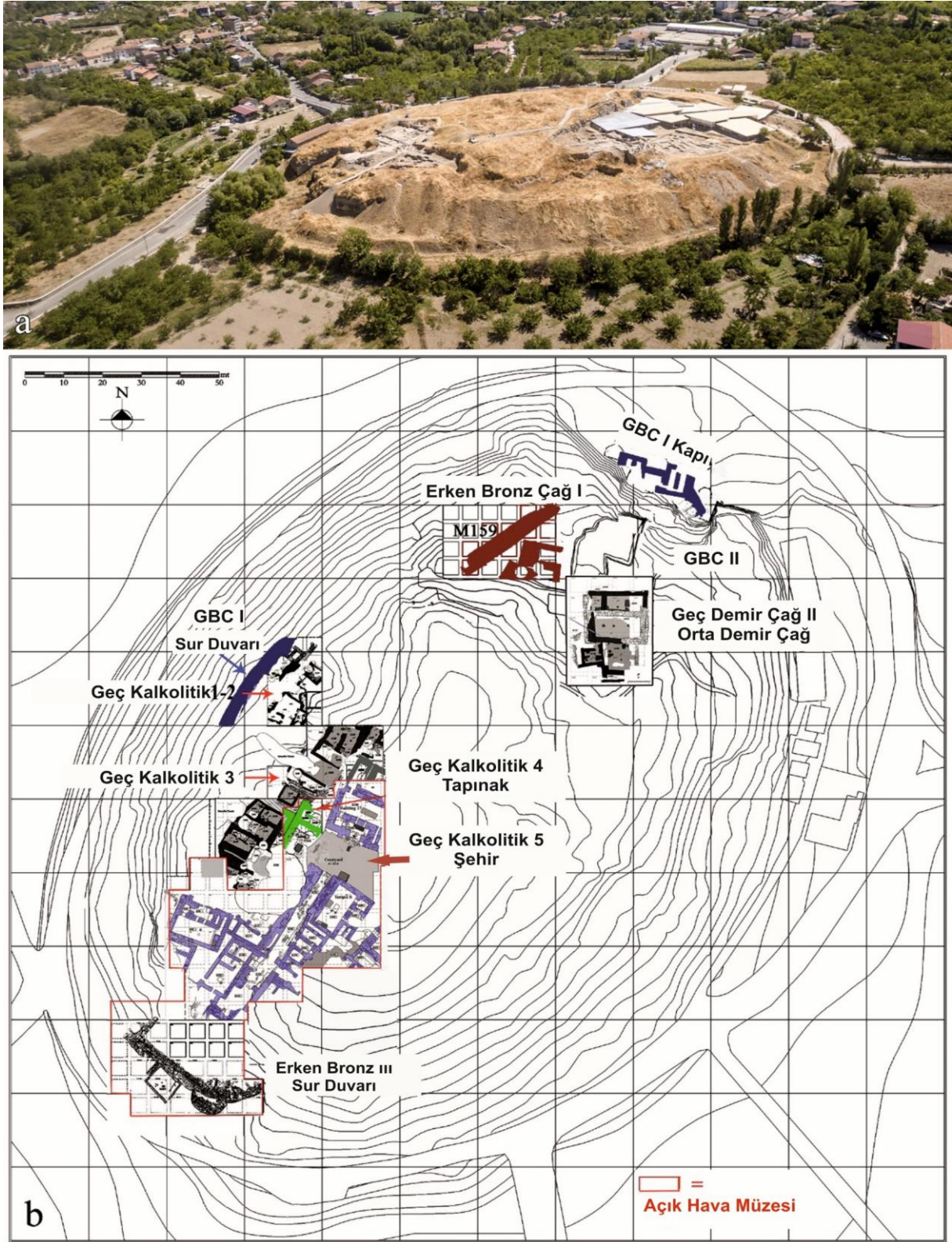
2.1.1.3.Arslantepe Kültürel Süreci

“Doğu Anadolu’da Kültürel Etkileşimler” başlığı altında Ubeyd, Uruk kültürel süreçlerinin Doğu Anadolu’daki yansımaları; bölgede yaşayan topluluklar üzerindeki ekonomik, kültürel ve siyasi etkileri incelendi. Malatya-Arslantepe öncülüğünde, farklı kültür dünyalarının çok yönlü temasları da Geç Kalkolitik Çağ’da, kültürel etkileşimler bağlamında ele alınması gerektiği düşünülmektedir. MÖ 4. binyıl gibi erken bir dönemde “*Erken Devlet*” formuna sahip olan Malatya-Arslantepe, Doğu Anadolu’da oluşturduğu ekonomik temelli merkezileştirme politikaları ile bölgede önemli gelişmelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, bölgedeki kaynaklar üzerinde denetim sağlayan Malatya-Arslantepe, Mezopotamya toplumları ile uzun mesafeli bir ticaret faaliyeti içerisinde olmuştur. Sahip olduğu bu potansiyel sonucunda güçlenen Malatya-Arslantepe, saray temelli bir merkezi yapı oluşturarak çevresindeki topluluklar üzerinde kontrol sağlamıştır. Malatya-Arslantepe; oluşturduğu bürokratik yapı, bünyesinde barındırdığı mimari yapılar, sahip olduğu materyal kültür ve toplumdaki sınıf farklılıklarıyla erken sayılacak bir zamanda, Geç Kalkolitik Çağ’da, devlet formuna sahip olduğunu göstermiştir. Bu gelişmeler bağlamında Malatya-Arslantepe’deki çok yönlü değişim/dönüşüm kültürel etkileşimler başlığı altında incelenmesi gerektiği düşünülmektedir (Frangipane, 2015: 12-14). Elâzığ-Malatya yöresinde bulunan Tepecik yerleşim alanındaki anıtsal mimari yapılar, Korucutepe’deki elit/yönetici mezarları ve Arslantepe’deki saray temelli yönetim anlayışı, bölgenin sosyopolitik gelişim sürecinin oluşumuna dair önemli veriler sunmaktadır. Ancak bu yerleşimler içerisinde ekonomik, politik ve kültürel açıdan en baskın olanı Arslantepe olduğu için burası kültürel etkileşimler başlığı altında incelenecektir.

Şekil 12. Arslantepe Saray Yapısı (Arslantepe Kazı Arşivi)

Aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi etrafına göre daha yüksek bir konumda yer alan Malatya-Arslantepe yerleşim alanı; iklimi, su ve besin kaynaklarını tedarik etme, maden kaynaklarına sahip olma, ulaşım ve farklı kültür dünyalarıyla temas kurma açısından Doğu Anadolu'daki en uygun yerleşim alanlarından biri olarak kabul edilir (Frangipane, 2019: 93; Harmanşah, 77-78: 2015). Arslantepe, Torosların kuzeyinde verimli Malatya Ovası'nın jeopolitik ve jeostratejik açıdan ayrıcalıklı bir noktasında yer almaktadır. Fırat Nehri'nin batı kıyısına birkaç kilometre uzakta ve maden kaynakları açısından oldukça zengin bir bölgede yer alan Malatya-Arslantepe, sahip olduğu bu zengin potansiyel neticesinde burasının MÖ 6. binyıldan itibaren yerleşim yeri olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Kazıcısı Marcella Frangipane'nin ifadesi ile *"bölgesindeki zenginlikler üzerinde güçlü bir denetim sağlayan Arslantepe, Geç Kalkolitik Çağ gibi erken sayılacak bir dönemde güçlü bir törensel, siyasi, ekonomik ve idari merkez haline gelmiştir"* (Frangipane, 2018: 93).

Şekil 13. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 72)

Oldukça uzun sayılabilecek bir arkeolojik araştırma/çalışma geçmişine sahip olan Arslantepe’de ilk araştırmalar 1932-1939 yılları arasında L. Delaporte tarafından yapılmıştır. Daha sonra höyüğün tabakalanmasını anlamak amacıyla 1947-1948 yılında C. Schaeffer öncülüğünde

çalışma yapılmıştır. 1961 yılında Pavia Üniversitesi'nden Hititolog P. Meriggi ve arkeolog S. Puglisi çalışma yapmış ve 1963 yılında S. M. Puglisi çalışmayı devralmıştır. Daha sonra Roma La Sapeienza Üniversitesi'nden A. Palmieri başkanlığında yürütülmüş olan Malatya-Arslantepe kazıları günümüzde aynı üniversiteden Marcella Frangipane tarafından yürütülmektedir (Işıklı, 2011: 118-119).

İncelenen katmanlar, uzun bir zaman dilimine yayılan tarihsel sürecin MÖ 4. binyıldaki güneyde yaşanan gelişmelere eş değer olarak erken dönem sınıflı toplumların ve bu toplumların siyasi olarak bir merkezden yönetildiği sürecin bütün aşamalarına tanıklık etmiştir. Ubeyd, Uruk ve Karaz kültürel süreçlerin etkilerinin yoğun bir şekilde görülüp yaşandığı bir yer konumunda olan Arslantepe, MÖ 2. binyılda özerkliğini belli bir düzeyde korumasına rağmen, bu dönemde Hitit siyasi ve kültürel yapısının etkisi altına girmiştir (Frangipane, 2018: 93). MÖ 2. binyılın sonlarında Orta Anadolu'da meydana gelen siyasi çalkantılar sonucunda Hitit imparatorluğu zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir. Orta Anadolu'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak bu süreçte yeni bir siyasi oluşum olarak başkenti Malatya-Arslantepe olan, özerk bir Geç Hitit-Melid Krallığı'nın kurulduğu görülmektedir (Frangipane, 2018: 93).

Yukarıda genel hatlarıyla Arslantepe'nin siyasi ve kültürel geçmişi ele alınmıştır. Şimdi ise bu siyasi ve kültürel gelişimin biçimlendiği ve etkileşimlerin olduğu temasların yönleri, sıklıkları ve etkilenme dereceleri ele alınacaktır. Doğu Anadolu'da, Elâzığ-Malatya yöresi; Fırat Nehri yoluyla Mezopotamya kültür bölgesi ve aynı zamanda Orta Anadolu'daki kültürlerle etkileşim kurabilmiştir. Toros Sıradağlarının hemen kuzeyinde yer alan Malatya-Arslantepe, çevre kültürlerin Doğu Anadolu'nun gelişimindeki etkilerin en iyi izlendiği bölgelerden biri olarak kabul edilir (Frangipane, 1996: 60). MÖ 5. binyıldan 4. binyılın sonlarına kadar olan zaman diliminde güneydeki önemli tarihsel olayların yansıdığı bu bölge, Mezopotamya kültür dünyası etkisinin yoğun bir şekilde görülmesine rağmen yerel karakterli gelişimini de sürdürmüştür. Arslantepe, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki yerleşmeler içinde sosyopolitik düzen olarak güney kültür bölgesi modelini benimsemiş önemli yerleşmelerden biridir. Geç Kalkolitik Çağ'da yerel seçkinlerden oluşan yönetici sınıf, politik ve dinsel egemenliğin yanı sıra ekonomiyi, artı ürünün ve üretimin idaresini de ellerinde tutmuştur (Frangipane, 1996: 60).

Torosların kuzeyinde yer alan Arslantepe, güneyli tüccar grupların vasıtasıyla etkili bir merkez haline geldiğini, yerleşim alanında yapılan çalışmalarda elde edilen buluntulardan izlemek mümkündür. Çalışmalarda, depolar ve depolardan kullanılmış 200 kadar farklı betimlemeye sahip mühür baskısı, seri üretilmiş çanak-çömlekler bulunmuştur (Frangipane, 2011: 136; Köroğlu, 2016:

52-53). Bu kültürleri yansıtan çanak-çömlek buluntuları Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, Kuzey Suriye’de ve Batı İran gibi geniş bir coğrafik alanda görülmüş ve bu coğrafyadaki toplumların erken sayılacak bir zaman diliminde materyal kültürlerinin ortaklaştığı görülmüştür. Ortak kültürel unsurların çokluğu toplumlar arasındaki etkileşimin de sıklığını göstermektedir. Bu minvalde düşünüldüğünde Doğu Anadolu’daki Arslantepe ile Mezopotamya kültür dünyası öncülüğünde gelişen etkileşimler uygarlığın gelişiminde önemli bir aşama olarak kabul edilebilir. Haritada da görüldüğü gibi Arslantepe yerleşim alanı Orta Anadolu, Güney Kafkasya ile Mezopotamya arasında bir köprü konumundadır. Bu açıdan da bölgeler arasındaki kültürel etkileşimlerin yoğunlaştığı bölgelerden biri olarak kabul edilir.

Şekil 14. Arslantepe; Siyasi Merkezin Yükselişi ve Düşüşü (Frangipane, 2018: 73)

Hammadde yoksunu Mezopotamya ile Doğu Anadolu arasındaki uzun mesafeli ticaret aktivasyonu iki toplumun çok yönlü bir ilişki ağı geliştirmesine neden olur. MÖ 4. binyıl boyunca, egzotik ve lüks malzemeler üzerinden yürütülen uzun mesafeli ticaret, yeni araçlara sahip olan iktidar seçkinlerine saygınlık ve güç sağlamıştır (Frangipane, 2017: 36). Uzak mesafeli ticaret aktivasyonu iki farklı yapı arasında arz talep dengesi içerisinde devlet aşamasında olan ya da devletleşmiş toplumların kendi toprakları üzerinde yeter derecede bir politik yönetsel denetim kurduktan ve ticareti gerçekleştiren tüccar grupların çıkar sağlayacak bir duruma eriştikten sonra gerçekleşmiştir (Frangipane, 2002: 287). Doğu Anadolu’daki Arslantepe seçkinleri; bol miktardaki hammaddelerine ilgi duyan güneyli tüccar gruplarıyla geliştirdikleri uzak mesafeli ticaretin boyutları materyal kültürünün ortaklaşma oranı, arkeolojik veriler ve mühür baskılarından tespit etmek mümkündür.

Daha önce ifade edildiği gibi Doğu Anadolu’da ortaya çıkıp gelişen Arslantepe kültürü, Eski Çağ tarihi açısından birincil öneme sahip bir sürece ışık tutmuştur. Devletin arkaik formu olarak değerlendirilen merkezi bir iktidar sisteminin en eski örneklerinden birinin MÖ 4 binlerde Malatya-Arslantepe’de ortaya çıkmıştır. Arslantepe’de “*seçkinlerin yönetimi*” olarak da adlandırılabilir siyasi merkezileşmenin, yerleşmenin ekonomisi üzerinde önemli yansımaları söz konusudur; bu yönetim biçimi üretim ve malların dağıtımını üzerinde bir tür kontrol mekanizması sağlamıştır. Arslantepe’nin güneybatı sektörünü kapsayan yaklaşık 4000 m²lik alanda geniş boyutlarıyla gerçek bir saray; temsili yapıları ve huzura kabul edilme yerleri, malların dağıtım ve idaresiyle ilgili yapılar, tapınaklar gibi kamusal alanları ve seçkinlere ait özel konutlarıyla gün yüzüne çıkarılmıştır. MÖ 3400 ile 3100 yılları arasına tarihlenen ve farklı işlevlere sahip olan bu kompleks yapı, bugüne kadar bilinen “saray” yapılarının en eski örneği olarak kabul edilmektedir (Frangipane, 2017: 27). Doğu Anadolu Bölgesi’nde merkezi bir yönetim oluşturan Arslantepe etrafındaki tüm ovaya yayılmış küçük köy ve mezralardan oluşan bir yapıya sahiptir (Frangipane, 1996: 64). Araştırmacı Marcella Frangipane, Malatya Ovası’ndaki yerleşim modelini en yüksekteki ucunda Arslantepe’nin bulunduğu bir piramide benzetir (Frangipane, 2003: 15-16).

Şekil 15. Geç Kalkolitik Çağ’da Malatya-Arslantepe’nin Sosyopolitik Görünümü

Yerleşmede bulunan yapılar işlevleri açısından incelemeye değer yapılardır. Bu yapılardan tapınak/saray kompleksi, sadece dini törenlerin gerçekleştirildiği bir tapınak, tarımsal ürünün denetiminin ve yeniden dağıtımının gerçekleştirildiği ikinci bir tapınak (A

tapınağı) ile tahıl deposu olarak kullanılan yan yana üç odadan oluşan ve çok amaçlı düzeninden dolayı saray olarak adlandırılan bölümden oluşur. A tapınağı, güneydeki depo odası ve bu depo odalarının karşısındaki arşivde bulunan her birinin üzerinde farklı mührün baskısını taşıyan mühür baskıları, ürünün üzerindeki kontrolün göstergeleridir. Mühür baskılarının üzerinde bulunan çok sayıdaki farklı mühür baskısı, yerleşmede tek bir görevliden ziyade çok sayıda görevli topluluğuna ve bürokrasiye işaret eder (Frangipane, 2002: 270-272). Bu kamusal alanın kuzeyinde tapınak/saray kompleksi olarak adlandırılan bölgede Arslantepe elitlerinin konutları bulunmaktadır.

Arslantepe yerleşim alanındaki merkezi ekonomik yapının sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan toplumun uzmanlaşmış bürokratik yapıya ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Malların depolanması, yeniden dağıtılması ve arz-talep dengesiyle oluşan ticaret uzmanlaşmayı zorunlu kılmıştır (Frangipane, 2002: 275). Oluşan hiyerarşik toplumsal yapı devleti yöneten bir kral ya da şef, uzmanlaşmış iş gücü yönetimi temsil eden bürokratik yapı, malların üretim ve dağıtım sisteminin kolaylaşmasını sağlayan mühür sistemi, surla çevrili bir yerleşim alanı ve surun içindeki saray kompleksi Arslantepe proto devlet sisteminin oluştuğunu göstermektedir.

Tarımsal artı ürün ile metal nesne ve seramik üretiminin merkezileştiği, kayıt amacıyla etkin bir mühürleme sisteminin ve yüksek bir bürokrasinin olduğu, güçlü dini, siyasi ve ekonomik kurumları olan Arslantepe VIA yerleşmesinde var olan bu yapı araştırmacı Marcella Frangipane tarafından “*Erken Devlet Sisteminin Doğuşu*” veya “*Erken Merkezi Kent Devleti*” olarak tanımlanmıştır (Frangipane, 1996: 60-61). Frangipane Arslantepe’nin, çevrenin hammadde ve diğer ekonomik kaynakları denetleyen yönetim işlevine sahip, bölgesel gücü elinde bulunduran büyük bir merkezi yerleşme olduğunu belirtir. Yerleşmede var olan bütün etkinliklerin merkezileştiğini, kayıt amacıyla etkin bir mühürleme sisteminin ve yüksek bir bürokrasinin geliştiğini belirten Frangipane; Arslantepe’nin güçlü dini, siyasi ve ekonomik kurumları ile ‘*İlkel Devlet Modeline*’ uyduğunu belirtir (Frangipane, 2002: 297-298).

Şekil 16. Arslantepe Buluntuları (Arslantepe Kazı Arşivi)

Merkezileşme ve uzmanlaşmanın önemli göstergelerinden biri de toplu ve seri halde yapılan kâse üretimidir. Besin elde etmek amacıyla ötekiler için çalışan insanların besinlerini bu kâseler aracılığıyla temin etmeleri iş gücü organizasyonunda birtakım dönüşümlerin yaşanmasını sağlamıştır (Frangipane, 2011: 127). Bölgede merkezi yönetim oluşturan Arslantepe VIA yerleşmesi dışındaki yerleşmelerin Arslantepe'nin etrafında tüm ovaya yayılmış küçük köy ve mezralardan oluşması, Arslantepe yerleşmesindeki yapının Claessen ve Skalník'in kentleşme olmadan da var olan erken/arkaik devlet modeline tümüyle uyduğunun bir diğer göstergesidir. (Frangipane, 1996: 60-69).

Sonuç olarak Geç Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'da, Malatya-Arslantepe öncülüğünde gerçekleşen değişim/dönüşüm; bölgede yaşayan toplulukların sosyopolitik, sosyoekonomik ve kültürel açıdan büyük dönüşümler yaşamasını sağlamıştır. Kaynaklar açısından oldukça zengin bir konumda olan Malatya-Arslantepe, çevresindeki topluluklar üzerinde denetim kurarak erken bir dönemde devlet formunun temellerini atmıştır. Devlet oluşumunun ideolojik aygıtlarını oluşturan yönetici sınıf, inanç sistemi, gelişkin bir bürokratik sistem, malların üretimi ve yeniden dağıtımı, mimari yapılar, maden kullanımı, iş bölümü ve organizasyonu, uzak mesafeli ticaret, mühür ve hesaplama sistemi gibi unsurlar erken bir dönemde Malatya-Arslantepe yerleşim alanında oluşturulmuştur. Jeopolitik ve jeostratejik açıdan uygun bir konumda bulunan Malatya-Arslantepe arz-talep dengesi içerisinde farklı kültür dünyalarıyla ticaret faaliyeti içerisinde olmuştur. Arslantepe, yukarıda bahsi geçen

avantajları iyi bir şekilde kullanarak Ubeyd, Uruk, Karaz gibi kültürel süreçlerin birikimleri ile yerel karakterli siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri bir potada eriterek erken sayılabilecek bir zaman diliminde, kazıcısının da belirttiği üzere Doğu Anadolu gibi bir coğrafyada “*güçlü bir törensel, siyasi, ekonomik ve idari merkez*” kurma başarısını göstermiştir (Frangipane, 2018: 93).

2.2. Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'da Sosyopolitik Yapı

Kalkolitik Çağ'dan itibaren farklı coğrafyalarda oluşan “*ekonomik çıkar bölgeleri*” toplumların gelişiminde/değişiminde ileri bir aşamanın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu değişim/dönüşüm sürecinin önemli bir aşaması da toplulukların kentleşmeye doğru giden sürecin temellerinin bu dönemde atılmış olmalarıdır. Tarım yapan toplulukların/köylerin kentleşme sürecine evrilmesi olarak da kabul edilen Kalkolitik Çağ; aynı zamanda “*kent-devlet-imparatorluk*” gibi kurumsallaşmış yapıların ekonomik ve idari sistemlerinin oluşumuna zemin hazırlayan sürecin çekirdeği bu dönemde atıldığı düşünülmektedir (Özdoğan, 2011: 102). Bahsi geçen gelişmelerin etkileri Ubeyd kültürel sürecinden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun bir şekilde görülmüştür. Geç Kalkolitik Çağ ile birlikte Doğu Anadolu'da oluşmaya başlayan değişim/dönüşümün sosyopolitik gelişim süreci analiz edilecektir.

Farklı kültür dünyalarının kavşak noktasında yer alan Doğu Anadolu Bölgesi toplumsal gelişme ve temasların yoğun bir şekilde yaşandığı coğrafyalardan biri olarak kabul edilir. Bu etkileşim ve temasların yoğun bir şekilde yaşandığı dönemlerden biri de Ubeyd kültürel sürecidir. Ubeyd kültürel sürecinin erken dönemlerinden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi; Fırat ve Dicle nehirleri tarafından sulanan coğrafik alanlar ile Basra Körfezi'nden Toros Dağları'na kadar uzanan bölgeler arasında oluşmuş geniş ilişki ağının bir parçası haline gelmiştir. Çeşitli ortak kültürel unsurların paylaşımı/aktarılması yoluyla desteklenen bu iletişim ağı sıradan toplulukların karmaşık toplumlara dönüşmesinde önemli bir etken olarak kabul edilmiştir (Frangipane, 2011: 126). Ekonomik yapıda ve materyal kültürde karmaşıklaşan toplulukların bu dönemde sosyopolitik açıdan da karmaşık bir hale geldiği düşünülmektedir.

Geç Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim sürecinin izleri Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşim alanlarında yoğun bir şekilde bulunan çeşitli yönetsel nesneler, mimari yapılar ve çanak-çömlek buluntuları üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir. Bu yerleşimlerden biri; Malatya'nın 24 km. kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin 50 metre kadar güneyinde Karakaya Baraj Gölü alanında bulunan Değirmentepe yerleşim alanıdır (Esin-Harmankaya, 81: 1987).

Şekil 17. Değirmentepe Yerleşimi ve Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Malatya-Değirmentepe yerleşim alanında yapılan çalışmalarda bulunan sayısız metal cüruf parçalarının burasının Mezopotamya toplumlarına mal tedarik eden bir ticari merkez olabileceğini düşündürmektedir (Esin, 1986: 89). Yerleşim alanı, mimarlık tarihi açısından da Kalkolitik Çağ için ilginç bir yerleşim düzeni örneğini sergilemektedir. Değirmentepe yerleşim alanındaki mimari yapılar; simetrik planlı, genellikle üç bölümlü yapı birimleri, bitişik düzende, çoğulgan (agglutinant) bir yapıya sahiptir. Aynı zamanda Kalkolitik Ubeyd evresi; ekonomik açıdan tarım ve hayvancılığın yanında yoğun bir ticaret faaliyetin yürütüldüğü toplum yaşamında, Değirmentepe kent öncüsü uygarlık düzeyini kutsal amaçlı yapılarla desteklemektedir. Yerleşim alanında ele geçirilen duvar resimlerinde izlenen güneş, mühür ve kil baskılarda görülen bitki, rozet, güneş gibi motifler, geyik, yılan, boğa, kartal ve insan tasvirleri, büyük olasılıkla, bu çağda adlarına tapınaklar yapılan, kurbanlar sunulan tanrıları temsil etmekte, sembolik anlamlar taşımaktadır (Esin-Harmankaya, 104-105: 1987). Ubeyd döneminde; Malatya-Değirmentepe Höyük'te bulunan metal cürufur, mühürler, mimari yapılar, çeşitli işaret ve semboller burada yaşayan toplulukların erken bir dönemde sosyopolitik açıdan örgütlü bir toplumsal yapı oluşturduklarına işaret etmektedir (Frangipane, 2011: 126).

Geç Kalkolitik Çağ, sosyopolitik gelişim sürecinin önemli evrelerinde biri de eş zamanlı bir dönüşüm sürecine sahip olan Uruk ve Malatya-Arslantepe'deki gelişmelerdir. Mezopotamya kökenli Uruk kültürel süreci bilinen sınırları aşarak geniş bir coğrafyada

toplumsal açıdan hayati öneme sahip yeniliklere öncülük yapmıştır. Özellikle kaynaklar açısından zengin olan Doğu Anadolu'daki topluluklarla yoğun bir ticaret faaliyeti içerisinde olmuştur. Koloni, istasyon ve ileri karakollar vasıtasıyla ticari faaliyetlerini yürüten Uruklu topluluklar/tüccar grupları bölgede oluşan sosyopolitik yapılara önemli oranda katkıda bulunmuştur. Malatya-Arslantepe de aynı dönemde Doğu Anadolu gibi bir coğrafyada yerel karakterli bir sistem oluşturarak bölgenin kaynakları üzerinde denetim oluşturmuştur. İdari, ekonomik ve kültürel açıdan farklı kültür dünyaları ile etkileşim içerisinde olmasına rağmen Anadolu için oldukça yeni olan saray yapısı ile bölgenin politik yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur (Frangipane, 2011: 137).

Geç Kalkolitik Çağ'da, Uruk kültürel sürecinde, Torosların kuzeyinde kalan yörelerde yerleşim sıklığı Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde yoğunlaşmıştır. Kent düzeyine sahip olamayan bu yerleşimler; yeni toplumsal, ekonomik ve politik ilişkilerin oluşmasını sağlamıştır. Bu dönemde Elâzığ bölgesinde bulunan Korucutepe, Tepecik, Norşuntepe ile Malatya bölgesinde bulunan Arslantepe yerleşim alanlarındaki arkeolojik kanıtlar bölgede sosyopolitik açıdan bir dönüşümün yaşandığını kanıtlar niteliktedir. Özellikle Arslantepe yerleşim alanında bulunan mimari yapılar, seri olarak üretilen çanak-çömlekler, merkezi bir gücün varlığını kanıtlayan kil mühürler, duvar süslemeleriyle ön plana çıkan konutlar, platform üzerine oturtulmuş saray yapısı gibi unsurlar bölgede saray öncülüğünde gelişen bir merkezi yapının oluştuğunu kanıtlamaktadır (Frangipane, 2011: 130). Malatya-Arslantepe yerleşimindeki çok yönlü gelişmeler yerel karakterli olup aynı zamanda farklı kültür dünyalarının izlerine ait bulgulara da ulaşmıştır.

Geç Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan MÖ 4. binyıl tabakasında yapılan çalışmalarda Malatya-Arslantepe yerleşim alanının güçlü bir törensel, siyasi, ekonomik ve idari merkez olduğu sonucuna varılmıştır (Frangipane, 2018: 93). Aynı zamanda yapılan çalışmalarda yerel seçkinlerden oluşan bir sınıfın çevredeki yerleşik nüfusun ürettiği temel ekonomik ürünlerin bir bölümünü geliştirdikleri güçlü ve ileri bir sistem ile kontrol altına aldıklarını tespit edilmiştir. Arslantepe'deki seçkin bir sınıfın çeperindeki topluluklarının ekonomik ürünlerini kontrol etmesi Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu'nun "*Erken Dönem Devlet Toplumu*" olarak tanımlanmasını sağlamıştır (Frangipane, 2018: 93).

Sonuç olarak, Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'da toplumsal gelişim/dönüşüm açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler özellikle Ubeyd kültürel süreciyle birlikte yoğunlaşmıştır. Ubeyd dönemindeki uzak mesafeli ticaret faaliyeti bölgedeki iletişim ve temasları artırmıştır. Malatya-Değirmentepe yerleşimindeki arkeolojik buluntular kültürel

etkileşimlerin boyutlarını ortaya koymaktadır. Uruk döneminde ivme kazanan ticaret aktivasyonu ise sosyopolitik açıdan Doğu Anadolu’da devletin arkaik yapısı olarak değerlendirilen sürecin temelleri atılmıştır. Gelişkin bürokratik yapı, uzmanlaşmış işgücü, seri üretilen çanak-çömlekler, dini-sivil mimari yapılar ve saray yapısıyla Malatya-Arslantepe yerleşimi erken bir dönemde bölgede kurumsallaşmış kent-devlet prototipini ortaya koymaktadır. Yine Elâzığ-Malatya yöresinde bulunan Tülintepe, Norşuntepe, Tepecik, Değirmentepe gibi yerleşimler bölgedeki toplulukların erken bir dönemde çevresindeki topluluklar üzerinde denetim kurarak örgütlü yapılar oluşturduklarını kanıtlamaktadır. Doğu Anadolu’nun jeopolitik ve jeostratejik açıdan sahip olduğu potansiyel, bölgenin farklı kültür dünyalarıyla çok yönlü etkileşim/temas içerisinde olmasını sağlamıştır. Yaşanan kültürel süreçler Geç Kalkolitik Çağ’da Doğu Anadolu’daki toplulukların sosyopolitik açıdan örgütlü yapılar oluşturarak küçük köylerin merkezi köylere dönüşmesi ve sonunda da bölgede kent-devlet gibi yapıların oluşumuna zemin hazırladığı düşünülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

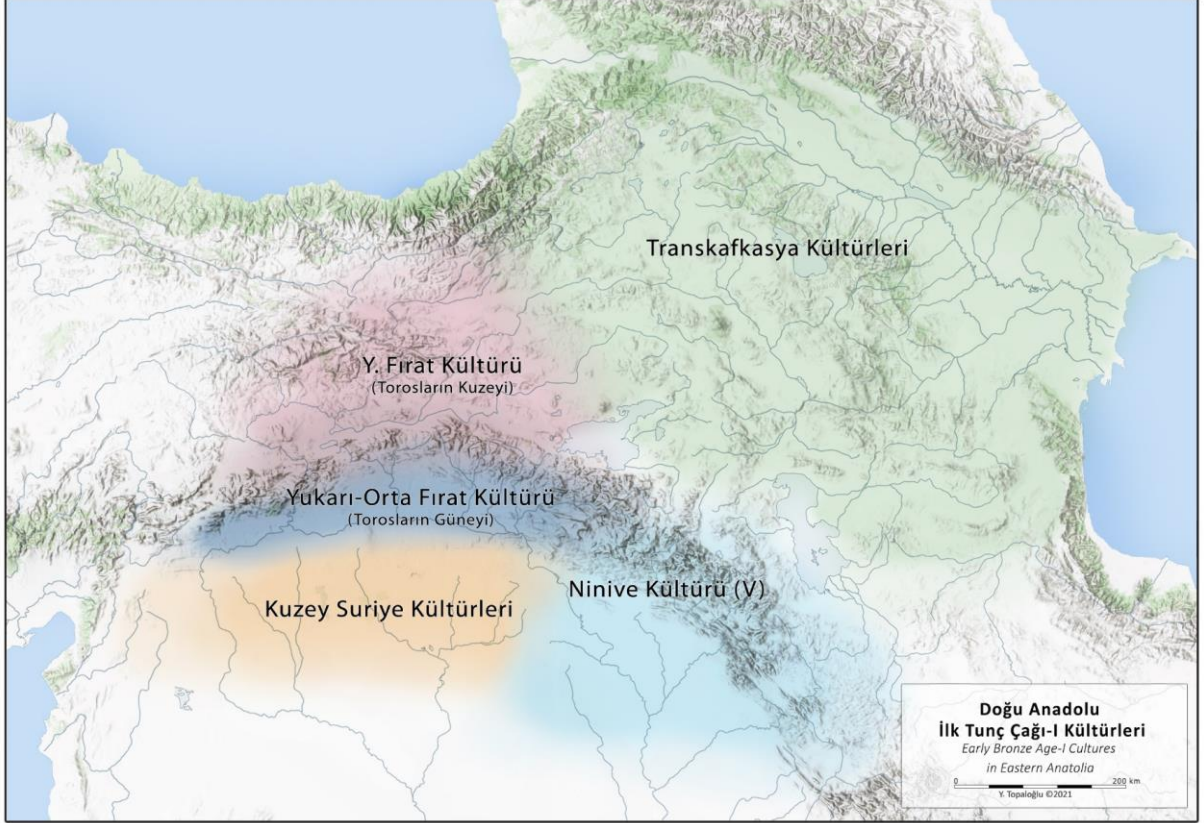
TUNÇ ÇAĞI

Bilim insanları, tarih öncesi devirleri belirlemede kullandıkları yöntem; toplumların alet yapımında kullandıkları nesnelerin hammaddesidir. Bakır ve kalayın alaşımından elde edilen tunç, çağa adını vermiştir. Çağa adını veren tunç, bakıra arsenik ya da kalay katılarak yapılan ve bakıra göre daha sert olan bir alaşımdır (Harmankaya, 2002: 8). Tunç Çağı, kronolojik açıdan yaklaşık olarak MÖ. 3300/3200-MÖ 1200 yılları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bilim insanları oldukça uzun sayılacak bir zaman aralığını ifade eden Tunç Çağı'nı; toplumların ekonomik, politik ve kültürel açıdan yaşadıkları değişim/dönüşümü esas alarak İlk, Orta ve Son Tunç Çağı olarak üç alt evrede ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmeler yapılırken bölgesel farklar göz önünde bulundurulmuş ve yaklaşık ifadeler kullanılmıştır. Aynı zamanda tarihsel gelişmeleri/değişimleri bir süreç olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı arasında kesin bir ayırım yapmak pek mümkün olmasa da yaklaşık ifadeler kullanılarak bu süreç analiz edilecektir.

Geç Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'da, çok yönlü gelişmeler/değişimler neticesinde insan yerleşimleri için uygun koşullar oluşunca bölgedeki insan popülasyonunda artış olmuştur. Bu dönemde bölgedeki yerleşme sayısında da artış olmuş ve insanoğlu daha fazla sayı ve türde mal üretmenin yollarını aramıştır. Hedeflenen artı ürünü oluşturmak ve pazarlamak için organize olmuş iş gücü, depolama tesisleri ve bütün bu süreçlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için sosyopolitik bir organizasyona ihtiyaç duyulmuştur. Bu yolda ilk adımlar Kalkolitik Çağ'da atılmıştır. Üretim ekonomisinin gelişiminde madencilik en önemli aşamalardan biridir. Tunç gibi alaşımları yapabilmek için gerekli bakır ve kalay gibi madenlerin zaman zaman uzak bölgelerden sağlanması ve karmaşık üretim teknolojisi ileri düzeyde uzmanlaşmayı gerektirmektedir (Sevin, 2003: 116).

Sosyopolitik ve ekonomik alanda yaşanan bu dönüşümler toplumların gelişiminde önemli etkiler oluşturmuştur. Güneybatı İran ve Aşağı Mezopotamya'da devletleşme süreci başlamıştır. Bu dönemde, toplumlar gereksinim duydukları hammaddeyi uzak coğrafyalardan temin etmeye çalışmış ve izole kültürler farklı kültür dünyalarıyla etkileşim içerisine girmiştir. Toplumsal alanda yaşanan bu dönüşümler yazı sisteminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemde Anadolu'da sosyal sınıflar daha belirginleşir ve elit bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır (Sevin, 2003: 117). Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçişte

yaşanan bu değişim ve dönüşümler bütün bölgelerde aynı zaman ve etkide gerçekleşmemiştir. Bölgesel farklar değişim ve dönüşümün hızı ve etkisi üzerinde belirleyici olmuştur. Doğu Anadolu için bu süreç biraz daha sancılı olmuştur. Bölgede Geç Kalkolitik Çağ'da Malatya-Arslantepe öncülüğünde gelişen sosyopolitik yapı ile Uruk kültürünün etkileri yeni gelen halklar tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Erken Tunç Çağ'da geniş bir coğrafyada yaşanan değişim/dönüşüm yeni bir ekonomik, politik ve kültürel sürecin oluşmasını sağlamıştır.

Şekil 18. Erken Tunç Çağı Kültürleri (Kılıç-Topaloğlu, 2021: 495)

3.1. Tunç Çağ'da Doğu Anadolu

Doğu Anadolu'da Tunç Çağı sosyopolitik gelişim süreci; Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı olarak üç evrede ele alınacaktır. Bu evrelerden her biri; bölgede yaşanan ekonomik, politik ve kültürel gelişmelerin/süreçlerin bileşkesini oluşturmaktadır. Birinci evre olan Erken Tunç Çağı; Doğu Anadolu'da Karaz olarak adlandırılan kültürel süreci ifade eder. Karaz kültürel süreci; “göçebe/yarı göçebe ve yerleşik pastoral halk grupları” olarak adlandırılan toplulukların mimari yapıları, çanak-çömlek gelenekleri, maden endüstrisindeki gelişmeleri, kültürün sosyoekonomik yapısı ve sosyopolitik gelişmeleri alt bölgeler ve bu alt bölgelerdeki anahtar yerleşimler üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir (Işıklı, 2011: 263).

İkinci evre olan Orta Tunç Çağı; bölgesel farklar olmakla birlikte “*Kurgan Halkları*” süreci olarak ifade edilir. Bu evrede, Elâzığ-Malatya yöresi, Erzurum-Erzincan ovaları ile Van Gölü havzasındaki belli yerleşimler geleneksel yaşantılarını sürdürürken özellikle “*yüksek yayla*” olarak ifade edilen dağlık alanlarda hayvan besiciliğine dayalı göçebe/yarı göçebe geçim/yaşam ekonomisi hâkim olmuştur. Kurgan halkları kültürel sürecinin izleri höyüklerden ziyade kurgan olarak adlandırılan mezar ve dağların zirvesine yakın yerlerde inşa edilen kalelerden elde edilmiştir. Orta Tunç Çağ’da Doğu Anadolu’daki sosyopolitik gelişim süreci “*Kurgan Halkları*” kültürel süreci üzerinden ele alınacaktır (Sevin, 2004: 118; Ümit Erdem, 2020: 160).

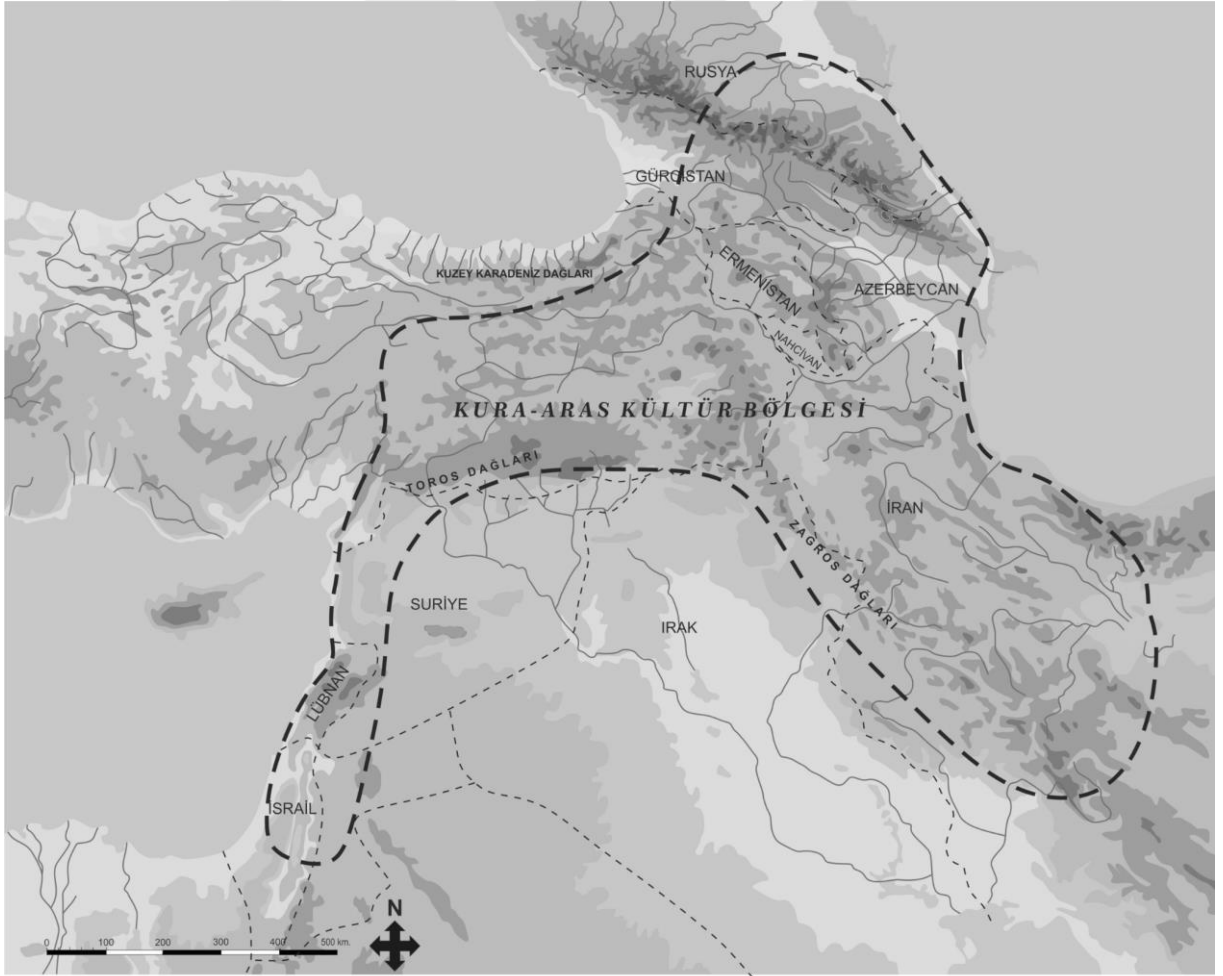
Üçüncü evre, Geç Tunç Çağı; Orta Tunç Çağı’nda temelleri atılan aşiret şeklindeki örgütlü yapılar bu dönemde daha da gelişerek beylik-kent-devlet şeklinde bir örgütlenme modeline sahip olmuşlardır. Geç Tunç Çağ’da Orta Anadolu ve çeperindeki coğrafyalarda yaşanan politik gelişme ve çatışmalar, Doğu Anadolu’daki politik gelişmeleri de etkilemiştir. Bu dönemde, Van Gölü Havzası’nda beylik tarzı örgütlü yapılar oluşurken Kuzey Doğu Anadolu ile Elâzığ-Malatya yöresinde ise yerel krallıklar ortaya çıkmıştır. (Sevin, 2004: 120). Erken ve Orta Tunç Çağ’da Doğu Anadolu’da yaşanan değişim/dönüşüm süreci, burada yaşayan topluluklara ait arkeoloji veriler ve yüzey araştırmaları üzerinden değerlendirilmekteydi. Geç Tunç Çağ’da, Doğu Anadolu ile ilgili yapılan çalışmalar da hem arkeolojik veriler hem de yazılı kaynaklar esas alınmıştır. Geç Tunç Çağ’da, Doğu Anadolu’da oluşan bu değişim/dönüşüm izleri; bölgenin sosyopolitik gelişim süreci üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir.

3.1.1. Erken Tunç Çağı: Karaz Kültürel Süreci

Geç Kalkolitik Erken Tunç Çağı başlarında, Güney Kafkasya coğrafyasında ortaya çıktığı düşünülen ve kısa bir zaman içerisinde Yakındoğu coğrafyasının hemen hemen tamamında etkili olan “*Karaz Kültürü*” politik, ekonomik ve kültürel boyutu ön planda olan bir kültürel süreçtir. Bu özelliklerinden dolayı çok bileşenli bir kültür olarak tanımlanmıştır (Işıklı, 2011: 275). “*Erken Transkafkasya Kültürü*”, “*Kura-Aras Kültürü*” ve “*Karaz Kültürü*” gibi isimlerle de anılan bu kültür; kısa bir zaman içerisinde Güney Kafkasya’dan, Dağlık Doğu Anadolu Bölgesi’ne, Kuzeybatı İran’a ve Levant düzlüklerine kadar yayılmıştır. Oldukça geniş bir coğrafyada etkili olan bu yerleşik ve hareket halindeki çoban toplulukları; dağlar arasında yayılan düz ve alçak ovalar, derin vadiler ve geniş otlak alanlarının bulunduğu yaylaklarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kültürün mensupları, yaşadıkları coğrafyanın olanaklarına bağlı bir sosyoekonomik ve sosyopolitik yapı oluşturmuşlardır. (Işıklı, Ergürer, 1: 2017). Aynı zamanda kültürün belirleyici özellikleri; kültüre mensup toplulukların yüksek yerlerde yaşamayı tercih etmesi, ortak bir kültürel kimlik

oluşturmaları, el yapımı siyah perdahlı seramikler ve kendilerine özgü yaşam biçimleriyle diğer topluluklardan ayrılması olarak ifade edilmiştir (Rothman, 2015: 124).

Erken Tunç Çağı başında, Doğu Anadolu Bölgesi'ne, kuzeydoğudan muhtemelen Aras ırmağı vadisi yönünden geldiği düşünülen yoğun bir insan hareketliliği görülmüştür. Doğu Anadolu'da uzun bir süre istikrarsızlık yaratan bu göç dalgası, bölgede adeta bir nüfus patlamasının yaşanmasına neden olmuştur. Hurriler ile de ilişkilendirilen bu toplulukların Transkafkasya'da ki Kura-Aras ırmakları arasındaki bölgeden çıkıp farklı coğrafyalara yayılmış oldukları düşünülmektedir (Sevin, 2003: 145). Aşağıdaki haritada da Karaz kültürünün ortaya çıktığı coğrafya ile nihayetinde eriştiği geniş coğrafya gösterilmektedir. Askeri boyutu yok denecek kadar az olan bir kültürün oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmasında etkili olan faktörlerin neler olduğuna dair ayrıca bir değerlendirme yapılması gerektiği düşünülmektedir (Akın Aras-Işıklı, 2018: 474).

Şekil 19. Karaz Kültürünün Yayılım Alanı (Akın Aras-Işıklı, 2018: 474)

Dağlık Doğu Anadolu Bölgesi olarak tabir edilen coğrafyada, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren değişim/dönüşüm izleri görülmüştür. İlk önce toplumun materyal kültüründe belirmeye başlayan değişim/dönüşüm sonraki zamanlarda toplumun ekonomik, politik, kültür, mimari, inanç ve değerler sisteminde de görülmeye başlamıştır. Değişimin ilk ve belirgin bir şekilde görüldüğü materyal kültürün nesneleri olan çanak-çömlekler; kırmızı-siyah renk düzenine göre fırınlanan ve oldukça sert bir yapıya sahip olan mal gruplarından oluşmaktadır. El yapımı, iyi açkılı ve çoğunlukla bezemeli olan bu kaplar, *Eski Yakındoğu* 'nun en önemli kültür öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir (Işıklı, 2011: 67-69; Sagona, 2015: 148). El yapımı olan Karaz çanak-çömleğinde “*seri üretim ve organize işgücüne*” dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır (Işıklı, 2011: 69). Bu durum kültürün en belirleyici özelliklerinden biri olan çanak-çömlek yapımında temel gerekçe; ihtiyaçları karşılamaya dönük olduğuna işaret etmektedir. Konunun uzmanları bu mal gruplarını; Karaz, Kura-Aras, Erken ve Transkafkasya çanak-çömleği olarak isimlendirmişlerdir. Farklı coğrafyalarda ve bilim camiasında bu kültür farklı adlarla anılmasına rağmen biz çalışmamızda bu kültürü *Karaz Kültürü* ve kültürü temsil eden keramiğe de *Karaz Keramiği* tabirini kullanacağız (Ünsal, 2006: 130). Bölgesel farklar olmasına rağmen geniş bir coğrafyada kullanılan çanak çömlekler toplumun materyal kültürde türdeşleştiğini göstermektedir. Karaz kültürünün en önemli özelliklerinden biri de oldukça geniş bir coğrafyada uzun bir süre ayakta kalmış olmasıdır (Sagona, 2015: 147).

Çanak-çömlek yapım geleneği ile ön plana çıkan Karaz kültürü; mimari yapıdan dini ritüellere, sosyal hayatta ve gündelik olarak kullanılan aletlere kadar toplulukların birçok alanda ortak kültürel unsurlar oluşturmaya öncülük yapmıştır. Bu ortak kültürel öğelerin önemli olanlardan biri de mimari yapım geleneğidir. Dönemin mimari yapıları, askeri olmaktan ziyade toplumun barınma ihtiyacını karşılayan sivil mimari olarak değerlendirilmelidir. Sivil mimari olarak da dal örgü, taş ve kerpiçten oluşan “*yuvarlak planlı*” ve “*dikdörtgen-kare planlı*” yapılardan oluşmaktadır. Bölgesel bazda farklılıklar gösterebilen mimari yapılar, birbirinden farklı yerleşim özelliklerine de sahiptirler. Bunlar; “*küçük toplulukların yaşadığı yuvarlak veya oval planlı kulübe, bağımsız, çamur-dal örgü tekniğindeki yapılardan oluşmuş küçük köyler, dikdörtgen planlı, büyük yuvarlak planlı yapılardan oluşan köyler ve son olarak dikdörtgen planlı evlerden oluşan köyler*” olarak belirlenmiştir (Işıklı, 2011: 79). Dönemin mimari yapım geleneği yerleşik, yarı göçebe yaylacı/çoban ve yerleşik toplulukların yaşamlarını/kimliklerini yansıtan bir yapıya sahiptir (Işıklı, 2011: 79-80; Cribb, 1991: 221).

Kültürün kimliğini yansıtan ve mimari yapılarda ev içi dekorasyonunun en önemli göstergelerinden biri de kutsal ocaklardır. Sabit ve taşınabilir özelliklere sahip olan kutsal ocaklar, kültürün göçebe/yaylacı kimliğini yansıtmaktadır. Kültürün inanç ve değerler sisteminde de önemli bir işleve sahip olan “at nalı” şeklindeki kutsal ocaklar, kültürün yayıldığı geniş coğrafyada yoğun bir şekilde görülmüştür (Işıklı, 2011: 76-77). Sonuç olarak, geniş bir coğrafyada Karaz kültürü mimarisine yönelik yapılan çalışmalarda farklı coğrafyalarda nüans farları olmakla birlikte ortak bir mimari geleneğin oluşmuş olduğu belirtilmiştir. Kültürün mimari geleneği Karaz topluluklarının sosyoekonomik ve sosyopolitik yapılarına bağlı bir gelişim süreci izlediği de kabul edilmiştir.

Pulur Höyük

Sos Höyük

Pulur Sakyol

Şekil 20. Karaz Kültürü: At Nalı Biçimli Ocaklar (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Karaz topluluklarının sosyoekonomik yapıları çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla bu topluluklar için tek bir ekonomik model önermek çok da doğru olmayacaktır. Ancak bu toplulukların yayıldıkları coğrafyalar göz önünde bulundurulduğunda, Karaz topluluklarının sosyoekonomik yapıları; yerleşik, yarı göçebe/yaylacı ve göçebe yaşam/geçim olanaklarına bağlı olarak tarım destekli, hayvancılık temelli bir yaşam/geçim ekonomisine dayandığı kabul edilmektedir (Işıklı, 2011: 98). Modern dönem göçebe toplulukların taşınabilir maddi kültür öğeleri göz önünde bulundurulduğunda Karaz toplulukların da göçebe bir temele/kökene sahip olabileceği ifade edilmiştir (Cribb, 1991: 221). Karaz topluluklarının yerleşme düzenleri, mimari yapıları, gündelik olarak kullandıkları eşyalar, inanç ve değerler sistemi incelendiğinde bu toplulukların kültürel dokularında güçlü nomadik bileşenler taşıyan yerleşik, yarı göçebe/yaylacı ve göçebe bir kültür olduğu kabul edilir (Işıklı, 2011: 98; Cribb, 1991: 221-223).

Karaz topluluklarının yaklaşık olarak bin yıllık bir süreçte, geniş bir coğrafyada oluşturduğu ekonomik, politik ve kültürel yapı bu coğrafyalardaki mevcut yapıların önemli oranda değişimler yaşamasına neden olmuştur. Kültürün oluşturduğu ekonomik yapı, mimari gelenek, idari sistem, inanç ve değerler sistemi, çanak-çömlek yapımındaki standart uygulamalar; tunçtan yapılmış olan eşsiz nesneler, nitelikli kemik aletler; standart hale getirilmiş boynuzlu hayvan figürinleri, obsidyenden yapılan ve saplı fırlatma uçlarıyla nitelenen taş alet yapım geleneği Karaz toplulukların geniş bir coğrafyada ortak kültürel unsurlar oluşturduğunu göstermektedir (Sagona, 2015: 148).

Oldukça uzun bir süre Yakındoğu coğrafyasının büyük bir kısmında etkili olan Karaz kültürün çıkış yeri hakkında bilim camiasında tartışmalar bulunmaktadır. Ancak son dönemlerde bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalarda⁸ bu türün çıkış yerinin Doğu Anadolu coğrafyası olduğu düşünülmektedir (Altunkaynak, Işıklı vd. 2018: 85-86). Kültürün bölgedeki gelişim süreci; ekonomik, politik ve coğrafik şartlar göz önünde bulundurularak üç alt başlık altında ele alınacaktır. Bu alt başlıklar: Erzurum-Kars Platosu, Van-Muş Bölgesi, Yukarı Fırat

⁸ Alaybeyi Höyük Erzurum il merkezine 28 km uzaklıkta ve tarım alanları içerisinde yer almaktadır. Höyükteki ilk çalışmalar 2016 yılında TANAP projesi inşaat faaliyetleri kapsamında başlamış ve 2017 yılında da devam etmiştir. Bölgesel arkeoloji açısından önemli sonuçların elde edildiği Alaybeyi Höyük çalışmaları, kurtarma kazısı olması nedeniyle işlemler sınırlı bir alanda yürütülmüştür. Bundan dolayı da ayrıntılı stratigrafik dizilim ve mimari katmanlar bir bütün olarak görülmemiştir. Ancak yapılan kazılar sonucunda Alaybeyi Höyük stratigrafisi genel hatlarıyla üretilmiştir. Bu stratigrafiye göre yerleşmenin en erken tabakası Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir. Bu tabakadan alınan radyokarbon örneği buradaki ilk izlerin MÖ 4721-MÖ 4553 yılları arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu da Erzurum Bölgesi'ndeki ilk yerleşimleri Orta Kalkolitik Çağ'da olduğu tespit edilmiştir. En erken tabaka malzemesi birkaç çanak-çömlek parçasından oluşmaktadır (Altunkaynak, Işıklı vd. 2018: 85-86).

Bölgesi'nden oluşmaktadır (Işıklı, Ergürer, 2017: 46). Oluşan bu alt kültür bölgeleri, anahtar yerleşimlerde tespit edilen arkeolojik verilerle kültürün gelişim süreci ve etkisi ele alınıp sosyopolitik açıdan değerlendirilecektir.

Erzurum-Kars Bölgesi: Kültürün merkezi konumundaki Erzurum-Kars Bölgesi; Erzurum, Kars, Ardahan, Bayburt ve Gümüşhane illerinden oluşmaktadır. Erzurum-Kars Bölgesi, Karaz kültürünün köken yeri olması nedeniyle çalışma alanımız için oldukça önem arz etmektedir. Aynı zamanda Karaz kültürü açısından oldukça önemli olan Transkafkasya coğrafyasının Erzurum-Kars Bölgesi'ne yakın olması bölgenin önemini daha da artırmıştır (Işıklı, 2011: 211-212). Erzurum-Kars Bölgesi'ndeki Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Büyüktepe gibi yerleşim alanlarında 1940'lı yıllardan itibaren arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları yapılmıştır. Ancak Karaz kültürünün genel gelişim sürecine dair istenilen sonuçlara ulaşılmamıştır. Kültürün sosyopolitik gelişim süreci, Erzurum-Sos Höyük ve Bayburt-Büyüktepe gibi anahtar konumundaki yerleşimler üzerinden değerlendirilecektir.

Sos Höyük ve Büyüktepe'nin anahtar yerleşimler olarak seçilmesinin nedeni bu yerleşimlerin, bölgenin prehistoryası ve Karaz kültürü hakkında önemli veriler sunmuş olmasıdır. Sos Höyük; Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar kesintisiz bir şekilde yerleşim görmüş ve tüm Kuzeydoğu Anadolu için anahtar yerleşim olma potansiyeline sahiptir (Sagona, 2000: 329; Işıklı, 2011: 243). Büyüktepe yerleşim alanı ise, Doğu Anadolu-Transkafkasya bağlantısını sağlayacak bir konumda olması burasının anahtar yerleşim olarak seçilmesinde etkili olmuştur (Sagona; 1995: 196; Işıklı, 2011: 244). Sos Höyük ve Büyüktepe yerleşim alanları, jeopolitik ve jeostratejik konumları nedeniyle farklı kültür dünyalarının kavşak noktasında yer almaktadırlar. Aynı zamanda Sos Höyük ve Büyük Tepe'nin Karaz kültürel sürecinde Transkafkasya, Doğu Anadolu ve Batı İran arasında bir köprü işlevi gördüğü de düşünülmektedir.

Sos Höyük; Erzurum il merkezinin 24 km kuzeydoğusunda, Pasinler İlçesi'nin 13 km batısında yer almaktadır. İlçeyi kente bağlayan ana yolun kuzeyinde yer almaktadır. Sos Höyük; Anadolu, İran ve Kafkasya'yı birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında yer almaktadır. Sos Höyük'teki ilk çalışmalar Karaz, Pulur ve Güzelova kazısını yapan ekip tarafından 1959 yılında yapılmıştır. 1986 yılında ise Semih Güneri öncülüğünde Atatürk Üniversitesi'nden bir grup akademisyen tarafından Erzurum Bölgesi'nde detaylı bir şekilde yüzey araştırması yapılmıştır. 1987 yılında ise Sos Höyük'te bir sezon kazı çalışması gerçekleştirilmiştir (Güneri,

2002: 5). Ancak Sos Höyük'teki sistematik kazılar 1994 yılında A. Sagona öncülüğünde gerçekleştirilmiştir (Işıklı, 2011: 227).

Şekil 21. Sos Höyük Buluntuları (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Sos Höyük'te yapılan arkeolojik çalışmalarda Geç Kalkolitik Çağ'a ait kalıntılara rastlanmıştır. Bu durum bölgedeki ilk yerleşimlerin sanılanın aksine daha erken bir dönemde başladığını kanıtlamaktadır (Sagona, 2000:58). Sos Höyük, Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a değin kesintisiz bir şekilde yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Höyüğün oldukça uzun ve kesintisiz bir şekilde yerleşim yeri olması kazıcısı tarafından burasının bütün Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi için "*bölgesel kronoloji önerisi*" olabileceğini belirtilmiştir (Sagona, 2000: 329; Işıklı, 2011: 228).

Sos Höyük'te Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağ'ına geçişte ciddi bir kırılma yaşanmamış ve yumuşak bir geçiş niteliğinde değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde Karaz kültürünün kimliğini yansıtan mimari yapılar, çanak-çömlekler, taşınabilir ocaklar ve günlük olarak kullanılan çeşitli nesneler bolca bulunmuştur. Kısacası Karaz materyal kültürünü yansıtan veriler höyükte belirgin bir şekilde bulunmuştur. Dönemin mimari geleneğini yansıtan dikdörtgen planlı ve taş temelli bir oda, dairesel bir ocak ve depo amaçlı kullanıldığı düşünülen geniş kâse bulunmuştur (Işıklı, 2011: 234). Sos Höyükteki Erken Tunç Çağ seramiği tümüyle el yapımı olup fırınlamaya bağlı olarak dış yüzeyi koyu siyah; iç yüzeyi mat renkli olup Karaz seramik geleneğin temel karakterini yansıtmaktadır (Işıklı, 2011: 234). Höyükteki mimari yapılar, seramik formları, toplumun yaşam/geçim kaynakları, günlük olarak kullanılan çeşitli nesnelerin türdeş oldukları görülmüştür.

Şekil 22. Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömleği (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Sos Höyük çalışmaları bir bütün olarak ele alındığında bölge prehistoryası için oldukça önemli veriler sunmuştur. Geç Kalkolitik Çağ ile Orta Çağ arasında kesintisiz bir şekilde yerleşim gören Sos Höyük, aynı zamanda Doğu Anadolu'nun Aras Havzası yolu ile Transkafkasya coğrafyasına bağlantı sağlayan önemli bir güzergâhta bulunmuş olması önemini

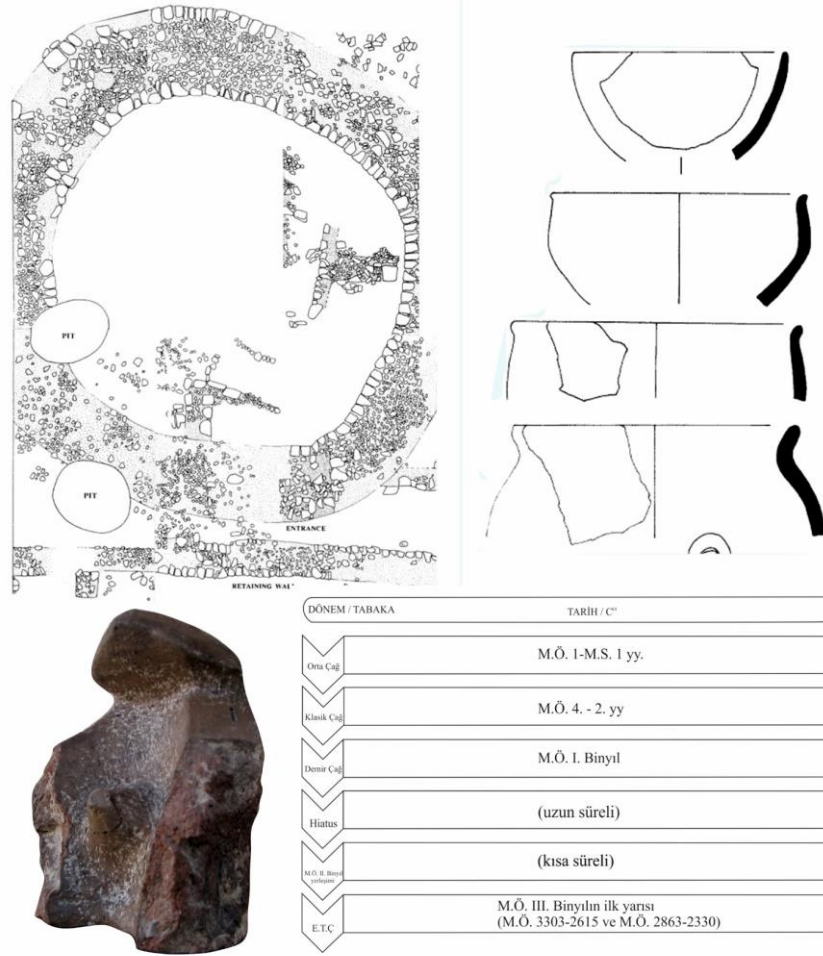
daha da artırmıştır. (Işıklı, 2011: 227). Konumuz açısından oldukça önem arz eden Karaz kültürel süreci yoğun bir şekilde yaşandığı ve buradaki verilerin Erzurum Bölgesi'ndeki diğer höyüklerde bulunan arkeolojik verilerle aynı olduğu gözlemlenmiştir. Sonuç olarak Sos Höyük; bölgenin geçim/yaşam kaynaklarını, seramik geleneği, yerleşim yerleri ve mimari yapılar, maden endüstrisi, toplumlar arası kültürel etkileşim bağlantıları ve günlük olarak kullanılan çeşitli nesnelerin ortaya çıkarıldığı anahtar yerleşimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Ancak höyükteki çalışmalarda elde edilen bulgularda organize işgücü, elit/yönetici sınıfı, mülkiyet ve yönetim göstergesi olan mühürler, savunma amaçlı mimari yapılar, inanç merkezi olan tapınaklar gibi örgütlü bir yapının göstergesi olan herhangi bir kalıntıya/sosyopolitik yapıya rastlanmamıştır.

Büyüktepe: Sos Höyük çalışmalarını yürüten ekibin bölgede arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yürüttüğü yerleşimlerden biri de Bayburt-Büyüktepe'dir. Doğu Anadolu-Transkafkasya bağlantısını sağlayacak bir konumda olan Büyüktepe; Kelkit-Çoruh Vadisi'nin Doğu Anadolu-Transkafkasya coğrafyaları arasındaki kültürel etkileşimlerdeki rolü araştırılmak istenmiştir (Işıklı, 2011: 244). Erken Tunç Çağ'dan Erken Roma dönemine kadar yerleşim görmüş olan Büyüktepe, Kuzeydoğu Anadolu'daki kültürel etkileşim/bağlantıları açısından oldukça önemli bir yer konumundadır (Sagona, 1993: 69).

En erken yerleşimi Erken Tunç Çağı'na tarihlenen Büyüktepe'nin, bu döneme ait mimari kalıntıları yok denecek kadar azdır. Bu dönemim mimari yapısı aynı zamanda kültürün kimliğini yansıtan yapı; arazide taş bloklardan yapılmış yarım daire şeklindeki bir taş duvardır. Taş duvar üzerine yapılan çalışmada burasının Erken Tunç Çağ' da göçer kabilelerin geçici olarak konakladıkları bir kamp yeri olduğu iddia edilmiştir (Sagona, 1992: 29; Işıklı, 2011: 244-245).

Büyüktepe yerleşiminde oluşturulan barınaklar ve barınakların yapım şekli, kazıcısının burada yaşayan toplulukların sosyoekonomik yapılarına dair önemli tespitlerde bulunmasını sağlamıştır. Büyüktepe yerleşimcilerinin yarı göçebe/yaylacı veya göçebe topluluklar olabileceği belirtilmiştir (Işıklı, 2011: 245). Karaz topluluklarının sosyoekonomik yapılarını yansıtan hayvancılık temeli bir ekonomik yapı yerleşim alanında özellikle de dağlık kesimlerde yaygın bir şekilde görülmüştür. Aynı zamanda bu toplulukların göç esnasında dağlık alanlarda geçici, mevsimlik konaklama yerleri oluşturduklarını kültürün köken yeri olabileceği düşünülen Gürcistan'da da yaygın bir şekilde görülmüştür. Doğu Anadolu'nun dağlık

kesimlerinde yapılacak olan arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sonucunda Büyüktepe gibi yerleşimlerin sayısında artış olacağı düşünülmektedir (Işıklı, 2011: 247).

Şekil 23. Büyüktepe (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

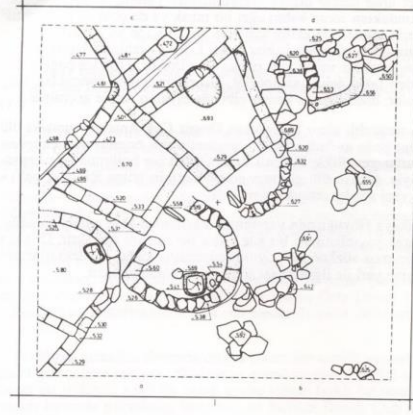
Sos Höyük yerleşim alanında olduğu gibi Büyüktepe yerleşiminde de yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları esnasında Karaz topluluklarının materyal kültürleri, mimari yapıları, maden endüstrisi, günlük olarak kullandıkları çeşitli nesneler bolca bulunmuştur. Ancak kültürün sosyopolitik gelişim sürecinin göstergesi olan yönetici sınıfı, statü göstergesi olan objeler, yönetim organizasyonu, seri üretim nesnesi olan çanak-çömlekler, organize işgücü gibi örgütlenmiş bir yapıya dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak; Erzurum-Kars Bölgesi'nde, Karaz topluluklarının anahtar yerleşimleri konumundaki Sos Höyük ve Büyüktepe dışındaki Karaz, Pulur, Güzelova gibi yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik çalışma ve yüzey araştırmalarda elde edilen bulgular kültürün

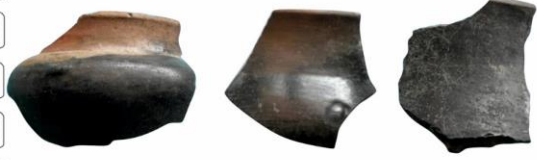
gelişim süreci hakkında önemli verilere ulaşılmıştır. Kazılarda elde edilen seramik parçaları, çeşitli taş nesneler, maden buluntuları, mimari yapılar, mezar buluntuları bölgenin kültür tarihi açısından oldukça önemli veriler ortaya koymuştur. Ancak çalışmalarda, toplumun sosyopolitik yapısını yansıtan örgütlü yapılar, yönetsel nesneler, savunma amaçlı mimari yapılar, seri üretim, iş gücü ve malların denetimini sağlayan unsurlara rastlanmamıştır.

Van-Muş Bölgesi: Karaz kültürünün Doğu Anadolu'daki alt kültür bölgelerinden birisi de Van-Muş Bölgesi'dir. Bu bölge, kültürün yayılım alanı olan Van, Ağrı, Bingöl, Muş ve Bitlis illerinden oluşmaktadır (Işıklı, 2011: 181). Van Gölü Havzası ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalarda genellikle odak nokta Urartu tarihini oluşturmaktadır. Ancak Urartu öncesinde; “*Erken Tunç Çağı/Karaz, Orta Tunç Çağı/Kurgan Halkları, Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ/Beylikler Dönemi*” olarak tasnif edilen süreçlerde de Van Gölü Havzası'nda önemli değişim/dönüşümler yaşanmıştır. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarında bölgenin Urartu öncesi politik, ekonomik ve kültürel süreci hakkında önemli veriler elde edilmiştir (Işıklı, 2011: 181; Çavuşoğlu, 2011: 1). Çalışmamızda da Urartu öncesi bölgedeki en önemli kültürel süreçlerden biri olarak kabul edilen Karaz analiz edilecektir. Van-Muş Bölgesi'ndeki Karaz kültürel süreci, sosyopolitik açıdan anahtar yerleşme konumunda olan Dilkaya ve Karagündüz höyük çalışmaları üzerinden değerlendirilecektir.

Dilkaya: Van il merkezinin 33 km güneybatısında; Edremit ilçesine bağlı, Dilkaya Köyü'nün batısında yer almaktadır. Höyük; Van Gölü Havzasında bulunan ve prehistorik dönemde Doğu Anadolu'nun önemli obsidyen tedarik merkezlerinden biri olan Tilkitepe'ye 15 km uzaklıkta bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 1985:151). Dilkaya kazıları 1984 yılında Van Müze Müdürlüğü öncülüğünde ve Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu bilimsel başkanlığı ve sorumluluğunda bir kurtarma kazısı olarak başlamış ve kazılar 1991 yılına kadar sürmüştür. 1983 yılında yapılan detaylı yüzey araştırmasında Dilkaya Höyüğü'nün Van Gölü sularının tahribatı ile karşı karşıya olduğu görülmüştür. Bu gözlemlerde göl suyunun değişken su miktarının höyüğe zarar verdiği ve köy halkının höyükten taş bloklar götürdükleri gözlenmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak 1984 yılında Dilkaya Höyükte kazı çalışması başlamıştır. Göl suları ve höyük çevresindeki insanların tahribatına rağmen arkeolojik açıdan Dilkaya yerleşim alanı ve mezarlığında önemli bulgulara rastlanmıştır (Çilingiroğlu, 2012: 78).

TABAKA	DÖNEM	TARİH / C"
Tabaka I	Orta Çağ	M.S. 10 yy.
Tabaka II	Orta Demir Çağ (Urartu Krallık Dönemi)	M.Ö. 800-600
Tabaka III	Erken Demir Çağ (Urartu Beylikler Dönemi)	M.Ö. 1100-800
Tabaka IV	Erken Tunç Çağ III (E. Tr. II)	M.Ö. 1900-1400/1300
Tabaka V (E. Tr. II)	Geç Erken Tunç Çağ II (E. Tr. II)	M.Ö. 2500-1900

Şekil 24. Karaz Dilkaya Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Dilkaya Höyük tabaklanmasına göre yerleşim alanı; Orta Çağ, Demir Çağ ve Erken Tunç Çağ olmak üzere üç ana evreden oluşmaktadır. Aynı zamanda höyükteki ilk yerleşmelerin/yerleşimcilerin Karaz toplulukları olduğu sonucuna varılmıştır (Çilingiroğlu, 2012: 83). Van-Dilkaya Höyük'te 8 sezon boyunca yapılan çalışmalarda Karaz topluluklarına ait mimari yapılar, çanak-çömlekler ve günlük olarak kullanılan çeşitli nesneler bulunmuştur (Işıklı, 2011: 183). Erken Tunç Çağı mimari yapısı dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı evlerden oluşmaktadır (Işıklı, 2011: 183; Kozbe, 1987: 105). Evlerin içlerinde genellikle doğu duvarı önünde taş temel üzerine kerpiç olarak inşa edilen kare planlı ocaklar bulunmuştur. Bu ocaklar kültürün en önemli kalıntılarından biri olarak kabul edilmektedir. Ortaya çıkarılan evlerde farklı özellikler belirgin bir şekilde görülmektedir. Bunlar; değişik zamanlarda yapılan tadilat çalışmaları, hasır serilerek yatılan yerler, giriş önlerinde güneye uzanan avlular ve avlular içinde tahıl-çöp kuyuları ve kar çukurlarından oluşmaktadır (Çilingiroğlu, 2012: 88-89). Van-Dilkaya Höyük'te, Karaz kültürünün temsil edildiği önemli arkeolojik malzeme gruplarından biri de el yapımı çanak-çömleklerdir. Karaz çanak-çömleği farklı motif ve renk çeşitlenmesine sahip olup farklı coğrafyalardaki keramik gruplarıyla paralellik göstermektedir (Kozbe, 1989: 537-538).

Sonuç olarak, Van-Dilkaya Höyük'te Karaz topluluklarının kültürel süreçlerine yönelik yapılan çalışmalarda Dilkaya'daki ilk yerleşmenin/yerleşimcilerin bu kültüre mensup topluluklar olduğu tespit edilmiştir. Kültüre ait çanak-çömlek buluntuları, mimari yapılar ve çeşitli nesneler tespit edilmiştir. Ancak yerleşim alanında yönetsel organizasyon, tapınım merkezi, elit/yönetici sınıf, yönetsel araçlara dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Sonuç olarak Van-Dilkaya'da Karaz sosyopolitik gelişim sürecine dair somut bir veri ortaya konulamamıştır.

Karagündüz: Van-Muş Bölgesi'nin önemli anahtar yerleşimlerinden biri olan Karagündüz Höyük, Van il merkezinin 34 km kuzeydoğusunda Erçek Gölü yakınında Eski Karagündüz köyünde yer almaktadır (Sevin, Kavaklı, Özırat, 1998: 571). 19. yüzyılın ortalarından itibaren arkeoloji camiası tarafından bilinen Karagündüz Höyük, 1958 yılında C. A. Burney tarafından yapılan yüzey araştırması sırasında incelenmiş ve Karaz kültürüne ait seramiğin olduğu belirtilmiştir (Işıklı, 2011: 187). Karagündüz Nekropolü'nde 1992 yılından itibaren kazı çalışmaları yapılmış ancak Erçek Gölü sularının yükselmesi nedeni ile 1994 yılında Veli Sevin öncülüğünde kurtarma kazıları başlatılmıştır (Sevin, Kavaklı, Özırat, 1998: 573).

Şekil 25. Karaz Karagündüz Görselleri (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Van Gölü Havzası'nın önemli bir konumunda yer alan Karagündüz, Karaz kültürünün yoğun bir şekilde temsil edildiği yerleşimlerden biridir. Kültüre ait mimari yapılar; taş temelsiz, tümüyle kerpiçten yapılmış, dikdörtgen ve kare planlı evlerden oluşmaktadır (Sevin, Özırat ve Kavaklı, 2000: 847; Işıklı, 2011: 188). Düzenli bir yerleşim planına sahip olan Karagündüz, geniş bir sokağın iki tarafına dizilen evler “*radyal bir yerleşim düzeni*” yansıtmaktadır (Sevin,

Kavaklı, Özırat, 1999: 860-861; Işıklı, 2011: 188). Karaz kültüründe ev içi dekorasyonda önemli bir yere sahip olan merkezi ocak, ahşap destekler ve kil sekiler bulunmamaktadır (Işıklı, 2011: 189; Kozbe, 2004: 36-37). Bu durum kültürün, bölgesel bazda nüans farklarına sahip olabileceğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Mimari yapının dışında Karaz kültürünü temsil eden önemli arkeolojik malzeme çanak-çömleklerdir. Yerleşimdeki çanak-çömlekler el yapımı olup kaliteli bir ağıya sahiptir. Aynı zamanda Karagündüz çanak-çömleği kültürün genel karakterinden farklı özelliklere de sahiptir (Işıklı, 2011: 189-190).

Karagündüz Höyük sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle Karaz topluluklarının burayı yerleşim yeri olarak seçmelerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Yerleşimde bulunan mimari yapı ve çanak çömlek buluntuları burada yaşayan toplulukların kültürel gelişmeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Doğu Anadolu'da Karaz kültürünü yansıtan mimari yapılar ve çanak-çömlek yapım geleneği açısından Karagündüz, bölgesel farkların görüldüğü önemli merkezlerden biri olarak kabul edilmektedir. Karagündüz yerleşiminde Karaz topluluklarının sosyopolitik gelişimlerine dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak Van-Muş Bölgesi'ndeki anahtar yerleşim konumunda olan Dilkaya ve Karagündüz Höyük dışında bölgede bulunan Çelebibağ, Tilkitepe, Van Kalesi Höyük gibi yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda Karaz materyal kültürü ve mimari yapı geleneği hakkında ciddi veriler elde edilmiştir. Aynı zamanda Muş Ovası, Muş-Bulanık, Ağrı-Patnos, Ağrı Ovası ve Iğdır Ovası'nda yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında Karaz kültürünün karakterini yansıtan önemli tespitlerde bulunulmuştur. Ancak Karaz kültürüne dair sur/kale mimarisi, yönetsel nesneler, tapınım merkezleri, seri üretim, elit/yönetici sınıfı, tapınak merkezleri, merkezi ekonomik yapı gibi toplumun sosyopolitik yapısını yansıtan herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Elâzığ-Malatya Bölgesi: Karaz Kültürü'nün Doğu Anadolu'daki alt kültür bölgelerinden birisi de Elâzığ-Malatya Bölgesi'dir. Bu bölge, coğrafyacılar tarafından "*Yukarı Fırat Bölgesi*" olarak adlandırılmıştır. Yukarı Fırat Bölgesi; batıda Sivas-Kangal Havzası, doğuda Bingöl Masifi, kuzeyde Tercan Havzası, güneyde ise Güneydoğu Toros sırasının güney eteklerine kadar uzanan geniş bir coğrafik alanı kapsamaktadır (Erinç, 1953: 109; Işıklı, 2011: 117). Bölge; sahip olduğu jeopolitik konumu, uygun iklim koşulları, gür akarsuları, zengin çeşitlilikteki maden yatakları, flora ve faunasıyla insan yaşamı için gerekli olan nesne ve besini

sağlayacak bir potansiyele sahiptir. Paleolitik Çağ'dan itibaren Yukarı Fırat Bölgesi'nde insan izlerine rastlanmıştır. Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim sayısında ve insan popülasyonunda yoğun artışların görüldüğü Elâzığ-Malatya Bölgesi; Geç Kalkolitik Çağ'da “Erken Devlet” formunu oluşturacak bir yapıya sahip olmuştur. Yerel karakterli ekonomik, politik ve kültürel yapısı ile Mezopotamya kökenli Ubeyd, Uruk kültürel süreçlerinin birikimlerini bir potada eritme başarısını gösteren Elâzığ-Malatya Bölgesi, Karaz kültürel sürecinin yoğun bir şekilde görüldüğü alt kültür bölgesidir.

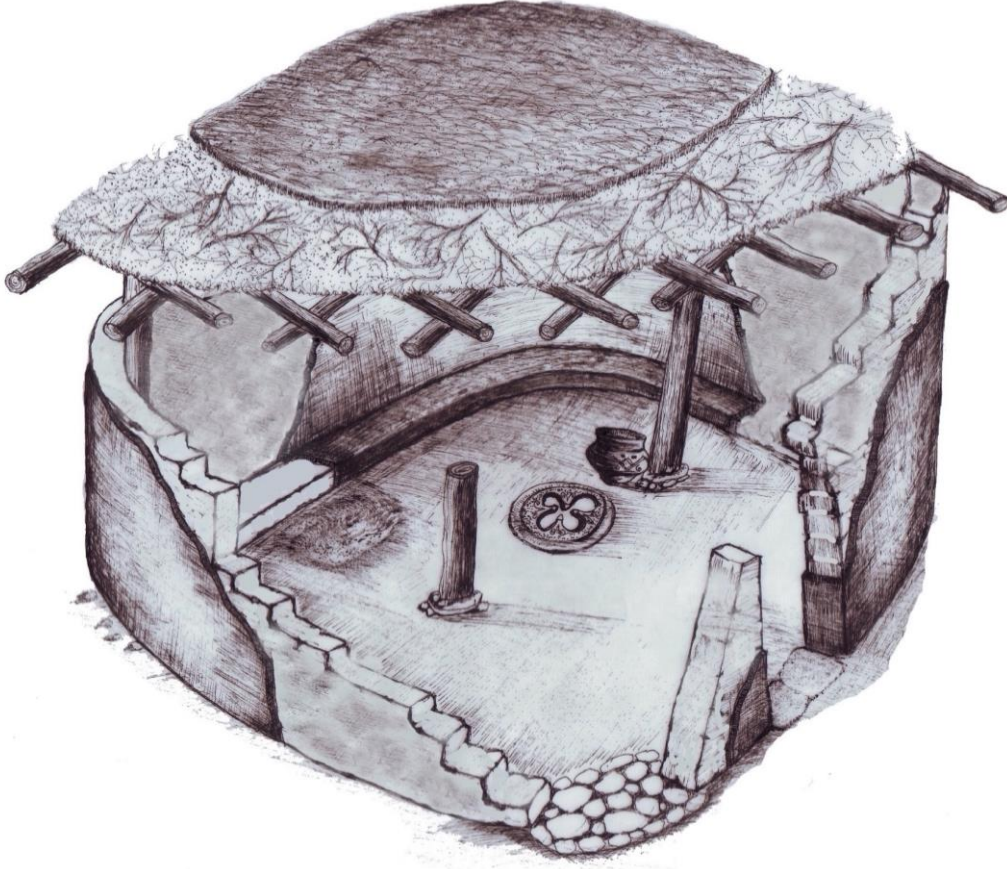
Arkeolojik açıdan da Doğu Anadolu'nun en iyi araştırılan bölgesi konumunda olan Yukarı Fırat Bölgesi; Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Güney Kafkas kökenli kültürlerle uzun süreli etkileşimler içerisinde olmuştur. Farklı kültür komplekslerin etkileşim alanında kalan bölge, sosyopolitik açıdan da önemli değişim ve gelişmelerin merkezi konumundaki yerleşim alanları burada bulunmaktadır (Işıklı, 2011: 168). Elâzığ-Malatya yöresindeki Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik gibi anahtar konumunda bulunan yerleşimler ile Korucutepe, Pulur/Sakyol, Tülintepe, Han İbrahim Şah, Değirmentepe, Taşkun Mevkii, Pağnik Öreni, Yeniköy, Ağın ve Kalaycık gibi yerleşim alanlarındaki arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen veriler üzerinden Karaz kültürünün bölgedeki sosyopolitik gelişim süreci ele alınacaktır.

Arslantepe: Doğu Anadolu'daki en önemli yerleşim alanlarından biri olan Malatya-Arslantepe, Toros ve Anti-Toros dağ sıraları arasında tarım ve maden kaynakları açısından oldukça zengin bir coğrafyada yer almaktadır. Demir, gümüş cevheri ve kurşun yatakları açısından oldukça zengin olan Malatya-Arslantepe, kuzeydoğusundaki Kiğı-Keban gümüş cevheri yatakları ile doğusundaki Ergani maden bölgesini kontrol edebilecek bir stratejik konuma sahiptir (Frangipane, 2018: 93; Harmanşah, 2015: 77-78).

Oldukça uzun sayılabilecek bir arkeolojik araştırma/çalışma geçmişine sahip olan Arslantepe'de ilk araştırmalar 1932-1939 yılları arasında L. Delaporte tarafından yapılmıştır. Daha sonra höyüğün tabakalanmasını anlamak amacıyla 1947-1948 yılında C. Schaeffer öncülüğünde çalışma yapılmıştır. 1961 yılında Pavia Üniversitesi'nden Hititolog P. Meriggi ve arkeolog S. Puglisi çalışma yapmış ve 1963 yılında S. M. Puglisi çalışmayı devralmıştır. Daha sonra Roma La Sapeienza Üniversitesi'nden A. Palmieri başkanlığında yürütülmüş olan Malatya-Arslantepe kazıları günümüzde aynı üniversiteden Marcella Frangipane tarafından yürütülmektedir (Işıklı, 2011: 118-119).

İncelenen katmanlar, uzun bir zaman dilimine yayılan tarihsel sürecin MÖ 4. binyıldaki güneyde yaşanan gelişmelere eş değer olarak erken dönem sınıflı toplumların ve bu toplumların siyasi olarak bir merkezden yönetildiği sürecin bütün aşamalarına tanıklık etmiştir. Ubeyd, Uruk ve Karaz kültürel süreçlerin etkilerinin yoğun bir şekilde görülüp yaşandığı bir yer konumunda olan Arslantepe, MÖ 2. binyılda özerkliğini belli bir düzeyde korumasına rağmen, bu dönemde Hitit siyasi ve kültürel yapısının etkisi altına girmiştir (Frangipane, 2018: 93). MÖ 2. binyılın sonlarında Orta Anadolu'da meydana gelen siyasi çalkantılar sonucunda Hitit imparatorluğu zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir. Orta Anadolu'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak bu süreçte yeni bir siyasi oluşum olarak başkenti Malatya-Arslantepe olan, özerk bir Geç Hitit-Melid Krallığı'nın kurulduğu görülmektedir (Frangipane, 2018: 93). Tezin önceki alt başlıklarında Malatya-Arslantepe yerleşim alanındaki Geç Kalkolitik Çağ, Uruk kültürel süreci ve etkileri detaylı bir şekilde ele alındı. Bu başlık altında ise Malatya-Arslantepe'de, Karaz topluluklarının oluşturduğu sosyoekonomik yapı, materyal kültür ve sosyopolitik gelişim süreci değerlendirilecektir.

Erken Tunç Çağı başında Malatya-Arslantepe yerleşim alanında nedenleri tam tespit edilemeyen bir karışıklık sonucunda Geç Kalkolitik Çağ ile başlayan merkezileşmiş politik yapıda, ekonomik sistemde ve materyal kültürde büyük bir çöküş meydana gelmiştir (Işıklı, 2011: 123-124). Bu çöküşün birçok sebebi olmakla birlikte, asıl nedenin; sistemin kendi içinde yaşadığı kriz ve bölgeye yoğun bir şekilde akın eden Karaz kökenli toplulukların neden olduğu karışıklık olduğu düşünülmektedir. Karaz toplulukları; Arslantepe'deki kültürel yapıya eklemlenerek bölgede yeni bir politik, ekonomik ve kültürel yapı oluşturmuştur (Frangipane, 2011: 135; Frangipane, 2001: 2). Bölgeye yeni gelen Transkafkasya kökenli göçebe/yarı göçebe topluluklar bölgede oluşan merkezileşmiş ekonomik yapıyı ortadan kaldırıp anıtsal mimari yapıları bir daha onarmamak üzere tahrip ettikleri düşünülmektedir. Yeni gelen gruplar, daha önceden kamu bölgesi olarak kullanılan mekânlara yerleşip burada Karaz mimari geleneğini yansıtan dal-örgü şeklindeki yapılar inşa edip el yapımı kırmızı-siyah çanak-çömlekler yapmışlardır (Frangipane, 2001: 4).

Şekil 26. Karaz Ev Modeli Görseli (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Karaz kökenli toplulukların bölgenin sosyoekonomik yapısında da bir değişime neden olduklarının önemli göstergesi; sığır ve domuz yetiştiriciliğinde yaşanan düşüş ile koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde yaşanan artış olarak kabul edilebilir (Frangipane, 2001: 4). Bölgede oluşan sosyoekonomik yapı, göçebe/yarı göçebe yaşam/geçim ekonomisinin bir sonucu olarak kabul edilir. Yeni yaşam/geçim ekonomisinin temeli hayvan besiciliğine dayalıdır.

Karaz kültürel sürecinin bölge için önemli gelişmelerden biri 1996 yılında Arslantepe'nin güneybatı kesiminde, VIA'nın kamusal yapılarının dolgusuna açılmış bir taş sandık mezardır (Işıklı, 2011: 126). Frangipane, krali mezarda bulunan erkek ve kadın cesetlerini kurban olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda bu cesetlere ait olduğu düşünülen zengin çeşitlilikte gömü hediyeleri Arslantepe'deki Karaz topluluklarının inanç ve değerler sistemi hakkında fikir edinilmesini sağlamıştır. Yüksek rütbeli veya soylu birisine ait olduğu düşünülen krali mezar toplumsal hiyerarşinin oluşumuna dair verilere ulaşılmasını sağlamıştır (Frangipane, 2001: 110-114; Işıklı, 2011: 126).

Şekil 27. Arslantepe: Kralî Mezar ve Mezar Buluntuları (Frangipane, 2019: 89)

Arslantepe'deki kralî mezar buluntuları arasında en önemli grubu metal eserler oluşturmaktadır. Arslantepe'nin maden kaynakları açısından da oldukça zengin bir coğrafyada yer almış olması, mezar buluntuları arasında metal eserleri artırmıştır. Aynı zamanda zengin maden buluntuları, Karaz topluluklarının maden işleme konusunda ulaşmış oldukları teknik seviyeyi göstermesi açısından da oldukça önemlidir (Frangipane, 2001: 108-109). Kralî mezarda bulunan metal eserler erken devlet toplumlarında siyasi gücü temsil ettiği düşünülmektedir. Aynı zamanda, güçlü bir savaşçı çağrışımı yapan metal nesneler ve silahlar, mezarda yatan kişinin sahip olduğu güç ve prestiji göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir (Frangipane, 2018: 98-99). Kralî mezarda bulunan metal silahların çokluğu bölgedeki topluluklar arasında organize çatışmaların olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

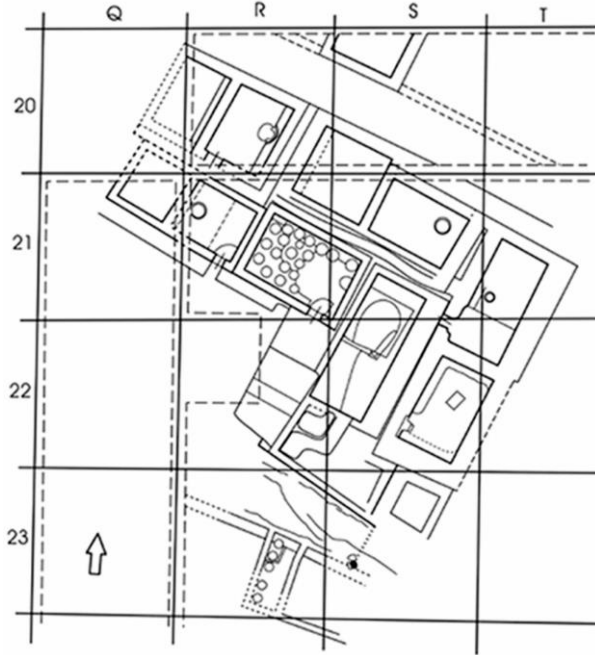
Erken bir dönemde, Arslantepe’de iki farklı gücün çarpışmış olması bölgenin siyasi tarihi açısından oldukça önemli bir gelişme olarak kabul edilmiştir (Frangipane, 2001: 8). Bu organize çatışmalar/savaşlar, erken bir dönemde bölgenin sahip olduğu ekonomik olanakları kendi topluluklarının yararına korumak istemiş olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Malatya-Arslantepe’de dolaşan göçebe/yarı göçebe toplulukların oluşturduğu yeni düzen, Kafkas kültürel dünyasının hiyerarşik toplumsal yapısına uyumlu bir yapı olarak kabul görmüştür. Son yıllarda yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan büyük bir huzura kabul salonu, malzemelerle dolu bir depo ve yükseğe doğru yapılmış devasa kamusal yapıda ele geçen bulgular; Arslantepe’nin Malatya bölgesinde dolaşan göçebe/yarı göçebe topluluklar için halen politik ve sembolik bir merkez olduğunu göstermektedir (Frangipane, 2018: 98).

Sonuç olarak, Malatya-Arslantepe’nin MÖ 5. binyıldan itibaren farklı kültürel etkileşimlerin kavşak noktasında yer alan önemli bir yer olduğu arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan bulgularla kanıtlanmıştır. Ubeyd kültürel süreciyle başlayan bu etkileşimler, Uruk kültürel süreciyle birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Ancak Malatya-Arslantepe’deki politik, ekonomik ve kültürel gelişmelerin yerel karakterli olduğu çağdaş kültürlerle olan farklılıklarıyla ortaya koymuştur. Malatya-Arslantepe’de Geç Kalkolitik Çağ ile oluşan çok yönlü gelişmeler, Erken Tunç Çağı’nda, Karaz topluluklarının bölgede etkili olmalarıyla birlikte kesintiye uğramış ve bölge taşralı bir yapıya bürünmüştür. Karaz topluluklarının göçebe/yarı göçebe yaşam/geçim ekonomisine bağlı olarak oluşturdukları yeni düzen bölgede şeflik düzeyinde bir örgütlenmenin oluşmasını sağlamıştır. Malatya-Arslantepe’de ortaya çıkarılan kralî mezar ve mezar buluntuları bölgede oluşan yeni politik, ekonomik ve kültürel gelişmelerin kodlarını açıklamaktadır. Karaz topluluklarına ait olan kralî mezar ve mezar buluntuları, uzmanlaşmış özel kullanım alanlarının varlığı, savunma duvarının yapılmış olması gibi gelişmeler; Malatya-Arslantepe’nin bu dönemde de çeperindeki topluluklar üzerinde denetim sağlayacak sosyopolitik bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir.

Norşuntepe: Ortadoğu Teknik Üniversitesi’nin Uluslararası Keban Projesi kapsamında 1968 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına H. Hauptmann başkanlığında başlayan kazı çalışmaları, 1974 yılına kadar devam etmiştir. Norşuntepe 1975 yılında kısmen Keban Baraj Gölü’nün suları altında kalarak bir ada görünümünü almıştır. Norşuntepe Höyükte yapılan arkeolojik çalışmalarda, yerleşim alanının Geç Kalkolitik Çağ’dan Demir Çağ sonuna kadar kesintisiz bir şekilde yerleşim alanı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Hauptmann, 2003: 22).

Karaz kültürel sürecinin Norşuntepe'deki yansımaları, Erken Tunç Çağı II ve Erken Tunç Çağı III'te görülmektedir. Kültürün en belirleyici özelliklerinden biri olan el yapımı, iyi açkılı koyu siyah renkli çanak-çömlekler ise Erken Tunç II-III yapı katlarında görülmüştür. Aynı zamanda Karaz kültürünün belirleyici unsurlarından biri olan mimari eserler; yuvarlak ve dikdörtgen planlı yapılardan oluşmaktadır. Mimari yapılarda kültürün ev içi dekorasyonunun vazgeçilmezleri olarak kabul edilen kil sekiler ve ocaklar bulunmaktadır. (Işıklı, 2011: 136; Harmankaya, 2002: 40). Norşuntepe yerleşimi Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Mezopotamya ve Kuzey Suriye gibi güçlü kültür bölgeleriyle yoğun bir ticaret aktivitesi içerisinde olmuştur. Aynı zamanda bölgenin maden kaynakları açısından oldukça zengin olması bu etkileşimlerin/temasların yoğun bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır (Işıklı, 2011: 134). Norşuntepe'nin maden endüstrisi alanındaki deneyiminin Karaz kültürel sürecinde artarak devam ettiği düşünülmektedir.

Örgütlenmiş metal üretim faaliyetleri, artı ürünün toplandığı depolama sistemi, farklı coğrafyalar ile yürütülen uzak mesafeli ticaret, kompleks yapı gruplarının oluşturduğu saray yapısı ile Elâzığ-Norşuntepe; erken bir dönemde sosyoekonomik açıdan “*yöresel merkez*” olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu dönemde Korucutepe ve Tepecik gibi yerleşim alanlarının önemini yitirmiş olması Norşuntepe'yi bölgesel bir merkez olma sürecini hızlandırmıştır (Işıklı, 2011: 143; (Arsebük, 1986: 1969). Norşuntepe; saray yapısı, merkezi ekonomik sistemi ile Malatya-Arslantepe yerleşimini andıracak bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir.

Şekil 28. Norşuntepe Saray Planı (Mehmet Işıklı Kişisel Arşivi)

Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Elâzığ-Malatya yöresindeki önemli yerleşimlerinden biri olarak kabul edilen Norşuntepe, Mezopotamya ve Kuzey Suriye ile geliştirdiği uzun mesafeli ticaret, artı ürünün toplandığı depolama olanakları, metal nesneleri işlemede kullanılan teknik beceri gibi gelişmeler burada yaşayan toplulukların çevresindeki topluluklar üzerinde denetim sağlama olanaklarını artırmıştır. Elâzığ-Norşuntepe'de ortaya çıkarılan “*saray*” yapısı burasının sosyopolitik açıdan bölgesel bir merkez olduğu varsayımının ileri sürülmesini sağlamıştır. Norşuntepe'deki arkeolojik veriler, burasının kent öncesi merkez olduğu tezini güçlendirmiştir. Norşuntepe'de sur yapısını andıran mimari yapılar bulunmuş olmasına rağmen sosyopolitik açıdan toplumun hiyerarşik yapısı ve yönetimi temsil eden bürokrasi ve mühür buluntuları hakkında herhangi bir veri tespit edilmemiştir.

Tepecik: Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nin Uluslararası Keban Projesi kapsamında 1968-1974 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ufuk Esin başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. Altınova'nın en önemli yerleşim birimlerinden biri olan Tepecik Karaz kültürü açısından önemli verilere sahiptir. Tepecik; Doğu Anadolu'daki diğer höyükler gibi C. Burney'in 1958 yılında bölgede yaptığı incelemeler sonucunda fark edilmiş ve bilim camiasına tanıtılmıştır (Esin, 2011: 160; Işıklı, 2011: 143).

Tepecik Höyük, Geç Neolitik Çağ ile Orta Çağ arasında kesintisiz bir şekilde yerleşme görmüş önemli yerleşim alanlarından biridir. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Fırat yerleşim ağı içerisinde bölgenin prehistoryasının sürekliliği hakkında önemli veriler ortaya koyan höyüklerden biridir. Tepecik Höyük; Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Kafkas kültür bölgeleri arasında bir köprü işlevi görmüştür. Konumuz açısından da burada daha çok Karaz kültür süreci içerisinde, Tepecik Höyük çalışmaları ele alınacaktır. Karaz kültürünü temsil eden mimari yapılardan dikdörtgen planlı, taş temelsiz, kerpiç duvarlı yapılar bulunmasına rağmen yuvarlak planlı yapılara rastlanmamıştır. Aynı zamanda kalın düzensiz taşlardan yapılmış bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim yerinin bir sur duvarı ile çevrelenmiş olabileceği tahmin edilmektedir (Esin, 2011: 160; Işıklı, 2011: 147). Karaz kültürünü temsil eden el yapımı, içi kırmızı dışı siyah renkli, geometrik bezeklerle süslenmiş çanak-çömlekler yoğun bir şekilde bulunmuştur Karaz toplulukları dönemine tarihlenen gelişkin metal nesneler, yerleşim alanının bir ergitme işliği olabileceğini düşündürmektedir (Arsebük, 1979: 84). Ufuk Esine göre “*ODTÜ uluslararası Keban Projesi çerçevesinde kazılan yerler içinde büyük bir olasılıkla Erken Tunç Çağı sonlarına ait Norşuntepe sarayları: politik bir merkez; Korucutepe anıtsal*

ocaklarıyla bir kült merkezini, Tepecik ise çok miktardaki kap kacak üretimiyle uğraşan küçük bir kasabayı yansıtmaktadır” (Esin, 2011: 161).

Karaz kültürel sürecinin anahtar yerleşimlerinden biri olarak kabul edilen Tepecik, yoğun bakır madeni buluntular, materyal kültürü en belirleyici örneklerinden biri olarak kabul edilen çanak-çömlekler ve kültüre ait mimari yapılar tespit edilmiştir. Yerleşim alanında sur duvarı kalıntıları olmasına rağmen Karaz topluluklarının sosyopolitik gelişim süreçleri hakkında net bir veri ortaya konulamamıştır.

Sonuç olarak, Elâzığ-Malatya Bölgesi’nde yer alan Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik gibi anahtar yerleşimler ile bölgenin ikincil yerleşimleri konumunda olan Korucutepe, Pulur/Sakyol, Tülintepe, Han İbrahim Şah, Değirmentepe, Taşkun Mevkii, Pağnik Öreni, Yeniköy, Ağın ve Kalaycık gibi yerleşimlerdeki Karaz topluluklarına ait buluntular paralellik göstermektedir Karaz kültürüne ait olan mimari yapılar, çanak-çömlek buluntuları, maden endüstrisi ve ekonomik yapı bölgenin geneli için aynı olmakla beraber Arslantepe, Norşuntepe gibi yerleşimler, çevrelerindeki topluluklar üzerinde hâkimiyet kuran asal yerleşimler olarak kabul edilmiştir.

Elâzığ-Malatya Bölgesi’ndeki Karaz kültürel süreci, diğer alt kültür bölgelerinden daha farklı bir gelişim süreci izlemiştir. Bunun en önemli nedeni Elâzığ-Malatya Bölgesi’nin Karaz kültürel sürecinden önce güçlü bir ekonomik, politik ve kültürel birikime sahip olmasıdır. Aynı zamanda bölgenin maden kaynakları açısından oldukça zengin olması Elâzığ-Malatya Bölgesi’nin farklı kültür dünyaları ile iletişim/temas kurmasını kolaylaştırmıştır. Jeopolitik ve jeostratejik açıdan da önemli bir konumda bulunan Elâzığ-Malatya Bölgesi, Karaz kültüründen önce; organize iş gücü, seri üretim, elit/yönetici sınıfı, mühür, maden endüstrisi, uzak mesafeli ticaret, savunma amaçlı sur duvarı, büyük kült merkezleri, artı ürün depolama sistemi gibi kent-devlet oluşumunu andıran özelliklere sahiptir. Karaz kültürüne mensup topluluklar Elâzığ-Malatya yöresindeki bu birikimler üzerine eklemlenmişlerdir. Bölgedeki bu birikimlerde görünür bir gerileme yaşanmış ve bölge taşralı bir yapıya bürünmüştür.

Elâzığ-Malatya yöresindeki yerleşimlerde; Karaz kültürün karakterini/kimliğini yansıtan mimari yapılar, çanak-çömlekler, günlük olarak kullanılan çeşitli nesneler görünür hale gelmiştir. Aynı zamanda Malatya-Arslantepe’de krali bir mezarın bulunmuş olması, maden endüstrisi açısından oldukça zengin arkeolojik verilerin elde edilmesi, savunma amaçlı sur mimarisinin yapılmış olması, artı ürünün depolanması ve Elâzığ-Norşuntepe’de saray

yapısının tespit edilmiş olması gibi gelişmeler Karaz topluluklarının bölgedeki birikimlere eklenilerek belli bir düzeyde örgütlü yapılarını devam ettirdikleri görülmüştür. Bütün bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde, Erken Tunç Çağ'da şeflik veya beylik şeklinde bir sosyopolitik yapının olduğuna inanılmaktadır.

3.1.2. Orta Tunç Çağı: Kurgan Halkları

Karaz Kültürü, MÖ 3300/200-2000 yılları arasında kuzeyde Gürcistan, batıda Malatya/Sivas yöreleri, güneyde Toros dağ silsilesi, doğuda ise Kuzeybatı İran'a kadar geniş bir coğrafik alanda yaklaşık olarak 1000 yıldan fazla bir süre varlık göstermiştir. Oldukça uzun ömürlü ve homojen bir kültüre sahip olan Karaz toplulukları, göçebe/yarı göçebe ve yerleşik bir yaşam/geçim ekonomisine sahiptirler. Geçim kaynakları daha çok hayvan besiciliği ve tarıma dayalı olan bu topluluklar, askeri niteliği az olan barışçıl topluluklar olarak da tanınmışlardır. Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinde olumsuz bir etkiye de sahip olan Karaz toplulukları kültürel süreci, Orta Tunç Çağı şafağında baş gösteren kimi gelişmelerden etkilenerek son bulmuştur. Karaz kültürel sürecinin son bulmasıyla Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi; sosyoekonomik ve sosyopolitik açıdan yeni bir görünüm kazanmaya başlamıştır (Sevin, 2004: 104). Orta Tunç Çağ'da, Kurgan Halkları sürecinde, Doğu Anadolu'nun dağlık kesimi ile ovalık kesimi iki farklı kültürel dünyayı temsil etmektedir. Dağlık kesiminde Kurgan halkları süreci yaşanırken ovalık kesimde ise Karaz kültürel süreci devam etmiştir. Orta Tunç Çağı'nın sonraki evrelerinde Karaz toplulukları Mezopotamyalı kültürel gelişmelerin etkisinde kalarak asimile oldukları düşünülmektedir.

Erken Tunç Çağı sonunda, dağlık Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda oluşan yoğun göç hareketliliği bölgenin ekonomik, politik ve etnik yapısında radikal değişimlerin oluşmasına neden olmuştur. Dağlık Doğu Anadolu'da etkili olmaya başlayan bu yeni etnik gruplar, bölge arkeolojisinde "*Kurgan Halkları*" olarak adlandırılmışlardır (Işıklı, 2018: 75). Zengin ölü hediyeleri içeren mezarlar ve bu mezarlarda bulunan gömü geleneklerinden tanınan Kurgan halkları, sonraki binyıllarda Doğu Anadolu'nun sosyoekonomik ve sosyopolitik gelişim sürecinin oluşmasını sağlamışlardır (Işıklı, 2018: 75).

Doğu Anadolu'nun "*yüksek yaylası*"⁹ olarak ifade edilen coğrafyada, Erken Tunç Çağı'nı temsil eden höyüklerde, Orta Tunç Çağı başında bölgesel bazda ıssızlaşmalar

⁹ Van Gölü Havzası ile Kuzeydoğu Anadolu'yu kapsayan bölge, kısacası Doğu Anadolu'nun Elâzığ-Malatya Bölgesi dışında kalan topraklarını ifade eden bir terimdir (Ümit Erdem, 2020: 159).

başlamıştır. Bu höyüklerin Orta, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağ tabaklarında insan yerleşmesine dair buluntu yok denecek kadar azdır. Orta, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağ buluntuları höyük dışında daha çok mezarlık ve kale gibi yerleşim alanlarında temsil edilmiştir. Erken Tunç Çağı sonrası Doğu Anadolu'nun Kurgan halkları süreci hakkında yetersiz bilgi olmasına rağmen Transkafkasya coğrafyası, Kurgan halkları kültürel süreci oldukça zengin verilerle temsil edilmiştir. Bu dönem verileri yeni bir mezar geleneği olan kurganların ortaya çıktığı ve bu kurganların bölgenin ilk elitleri/yönetici sınıfını temsil ettiği bilinmektedir. Kurgan halkları aynı zamanda zengin metal endüstrisi, boya bezemeli oldukça kaliteli çanak-çömlek yapımı ve hayvan besiciliğine dayalı geçim/yaşam ekonomisi ile temsil edilmektedir (Ümit Erdem; 2020: 160-161).

Doğu Anadolu'da, Kurgan halkları kültürel süreci hakkında son yıllara kadar yeterli bir bilgi/çalışma bulunmamaktaydı. Ancak son yıllarda, Dağlık Doğu Anadolu'da yapılan yüzey araştırması ve arkeolojik çalışmalarla birlikte; Orta Tunç Çağı/Kurgan halklarının ekonomik, politik ve kültürel yapılarına dair önemli veriler ortaya konulmuştur. Orta Tunç Çağı/Kurgan halkları kültürel süreci hakkında hala birçok bilinmezlik olmasına rağmen bu dönemle ilgili yanıtı aranan soruların bir kısmının cevabı dağlarda ve yaylalarda yapılan çalışmalarda elde edilmiştir. Cevabı aranan sorulardan biri, bu dönem topluluklarının neden Doğu Anadolu'nun bereketli düzlükleri ve yerleşik yaşamı terk ederek bitki açısından daha zengin olan yaylaları tercih etmiş oldukları ve aynı zamanda bu dönem topluluklarının yerleşik/kerpiç evler yerine göçebe/yarı göçebe yaşama bağlı olarak kıl çadırdaki yaşamış olduklarıdır? Orta Tunç Çağı'nda, cevabı aranan bu sorular ve soruların cevapları ışığında bu dönem topluluklarının neden yerleşik yaşamı terk ettikleri, hayvan besiciliğine dayalı göçebe/yarı göçebe aşiret yaşamını esas aldıklarını ve sosyopolitik açıdan bölgede yeni bir oluşuma neden olduklarına dair geniş çaplı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. (Özfırat, 2001: X). Geniş çaplı araştırmalar ışığında, Doğu Anadolu Kurgan halkları kültürel sürecinin boyutları yeniden ele alınıp değerlendirmesi gerektiğine inanılmaktadır.

Kurgan halkları kültürel sürecinde bölgede yaşanan radikal değişim/dönüşüm, Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamı için geçerli olmadığı ve bu değişim/dönüşümün belli alanları kapsadığı bilinmektedir. Bu dönemde, Elâzığ-Malatya yöresindeki yerleşim alanları geleneksel yaşantılarını devam ettirmişlerdir. Aynı şekilde Erzurum-Erzincan ovaları da bu dönemde, yüksek yaylalarda beliren ve giderek bir aşiret aristokrasisine dönüşen süreçten pek etkilenmediği görülmüştür (Sevin, 2004: 118). Kurgan halkları kültürel sürecinde radikal

değişimin/dönüşümün yaşandığı yerler; günümüzde Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van ve Bitlis illerinin oluşturduğu coğrafya olduğu kabul edilmektedir (Sevin, 2004; 105). Bu illerde yapılan çalışmalarda Orta Tunç Çağı, Kurgan halkları sürecinin boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bütünlüklü bir değerlendirme için bu sürecin hem yayılım alanı hem de bu toplulukları temsil eden materyal kültürü, inanç ve değerler sistemi, geçim kaynakları, dönemin iklim koşulları gibi birbirinden farklı etmenlerin birlikte değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Özellikle Güney Kafkasya'daki nekropoller /mezarlardaki buluntular üzerinden tanınan Kurgan halklarının yaşadıkları coğrafyalar; kuzeyde Güneydoğu Gürcistan, doğuda Azerbaycan Mil stepi, güneyde Urmiye Gölü'nün batı kıyıları olarak belirlenmiştir. Ekonomileri tarıma dayanmayan ve yayla kültürü görünümlü bu topluluklar, hayvan besiciliğine dayalı göçebe/yarı göçebe bir yaşama sahiptirler. Kurgan Halkları, genellikle boyalı çanak-çömlek ve kurgan tipi mezarlarda bulunan gömü geleneğinden tanınmışlardır (Özfırat, 2001: 1). Kültürün tanınmasına yönelik yapılan çalışmalar ise; Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yapılan arkeolojik kazılar, bölgede sürdürülen yüzey araştırmaları ve müzeler vasıtasıyla satın alma yoluyla elde edilen buluntulardır (Özfırat, 2001: 6).

Orta Tun Çağ'ın en önemli arkeoloji buluntu göstergeleri olan Kurgan türü yığma taş tepeli mezar anıtların varlığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle de Kuzeydoğu Anadolu'da uzun yıllardan beri bilinmektedir. Ancak 20. yüzyılın başında Rus bilim adamları E. Ressler'in Kars yakınlarındaki Küçük Çatma kurganlarında, P. Kuchin'in ise Erzurum yakınındaki Köprüköy'de yaptığı kazılar dışında Doğu Anadolu kurganlarına yönelik 1990'lara kadar herhangi bir arkeolojik çalışma yapılmamıştır. Buna karşılık Kafkas coğrafyasında; özellikle de sınır komşularımız olan Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran Azerbaycan'ında pek çok kurgan mezar, konunun uzmanları tarafından uzun yıllardan beri incelenmiş ve bu kurganlardan elde edilen veriler Orta Tunç Çağı karanlığını bir nebze de olsa aydınlatabilmiştir (Özfırat, 2008: 369).

Türkçede "*Kurgan*", batı dillerinde "*Tümülüs*" olarak geçen ve yapay mezar tepesine verilen bir isimdir. En erken örneklerinin MÖ 5. binyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya bozkırlarında görüldüğü ve buradan da Avrupa, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayıldıkları düşünülmektedir. Kurgan kültürünün yayıldığı coğrafyalarda, toplumların yerleşik yaşamı kesintiye uğrayarak göçebe/yarı göçebe bir yaşam şekli oluşmaya başlamıştır. Aynı zamanda kültürün yayıldığı coğrafyalardaki toplumların ekonomik, kültürel, yerleşim yeri,

konut mimarisi ve inanç/değerler sisteminde büyük değişim/dönüşüm yaşanmıştır (Gimbutas, 1997: 75-76). Karaz kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda Kurgan türü mezar geleneğinin MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren Gürcistan'daki; Martkopi, Bedeni ve Trialeti nekropollerinde bilinmektedir. Son yıllarda Ağrı, Van ve Muş yörelerinde yapılan kapsamlı yüzey araştırmalarında Kurgan kültürünün özellikle Ağrı ve Muş bölgesinde yoğunlaştığı da görülmüştür (Özfırat, 2002: 343).

Orta Tunç Çağı'nda, Doğu Anadolu'da özellikle de kuzey bölgelerde yaşayan topluluklar; yaşadıkları höyük tipi yerleşmeleri terk ederek dağlık bölgeleri yerleşim yeri olarak seçmişlerdir. Bu toplulukların yeni yerleşim yerleri tarımdan ziyade hayvancılık için uygun olanaklara sahiptir. Hayvan besiciliğine dayalı bir yaşam/geçim ekonomisine sahip Kurgan halklarının genel özellikleri şu şekilde sıralanmıştır. *“Gömü geleneğinde kurganların olması ile kremasyon, elit mezarların varlığı ve bu mezarlarda zengin gömü geleneğinin olması, büyük nekropoller ve kurganların yoğunlukta olması, dikdörtgen planlı mimari yapıların çoğunlukta olması, hayvancılık yoğunluklu bir geçim ekonomisinin olması, insanların ova yerleşimlerini terk edip dağ ve dağ yamacında toplanması, boyalı çanak-çömlek anlayışının gelişmesi, yeni tip süs eşyalarının yaygınlaşması, siyasi ve dini hâkimiyetin göstergeleri olan genel kaidelerin oluşması ve son olarak kalaylı tunç eserlerin geniş çapta kullanılmış olması”* olarak belirlenmiştir (Özfırat, 2001: 108).

Kurgan halkları ortak kültürel özelliklere sahip olmakla birlikte çanak-çömleklerin biçim ve bezemeleri farklılık göstermektedir. Kültürün bu farklı özellikleri esas alınarak dört alt kültür bölgesi şeklinde ele alınmıştır. Bunlar: Trialeti-Kirovakan, Tazekent (Karmir Berd), Sevan-Üzerlik, Kızıl Vank / Van Urmiye'dir (Özfırat, 2001: 17). Kültür bölgeleri olarak nitelendirilen ve sınırları kesin bir şekilde çizilmiş olan bu kültürel birimlerin homojen bir yapıya sahip olup olmadıkları açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ayrıntılı bir şekilde araştırılan kültür bölgelerinin yerel karakterli ve birbirinden farklı buluntu çeşitliliğine sahip oldukları da görülmüştür (Özfırat, 2001: 17).

Kurgan halkları olarak ifade edilen mobil grupların yerleşim alanları, kronolojileri, köken ve sosyal yapılarına dair henüz çözülmemiş birçok problemi olmasına rağmen bu kültürün genel anlamda bazı ortak özelliklerinin olduğu bilinmektedir. Kültürün ortak özellikleri; kurgan türü mezarlar, mezarlarda bulunan zengin gömü hediyeleri, çok kaliteli boyalı çanak-çömlekler ve hayvancılığa dayalı yayla kültürü olarak ifade edilmiştir (Işıklı, 2018: 75; Özfırat, 2002: 344). Bu toplumların en önemli mimari göstergeleri olan kurganlar;

taştan inşa edilen dikdörtgen bir mezar odası ve üzerindeki tepe görünümlü yükseltiden oluşmaktadır. Gelişmiş bir mezar mimarisine sahip bu toplumların mobil bir yaşantıya sahip oldukları bilinmektedir. (Koroğlu, 2010: 15-18).

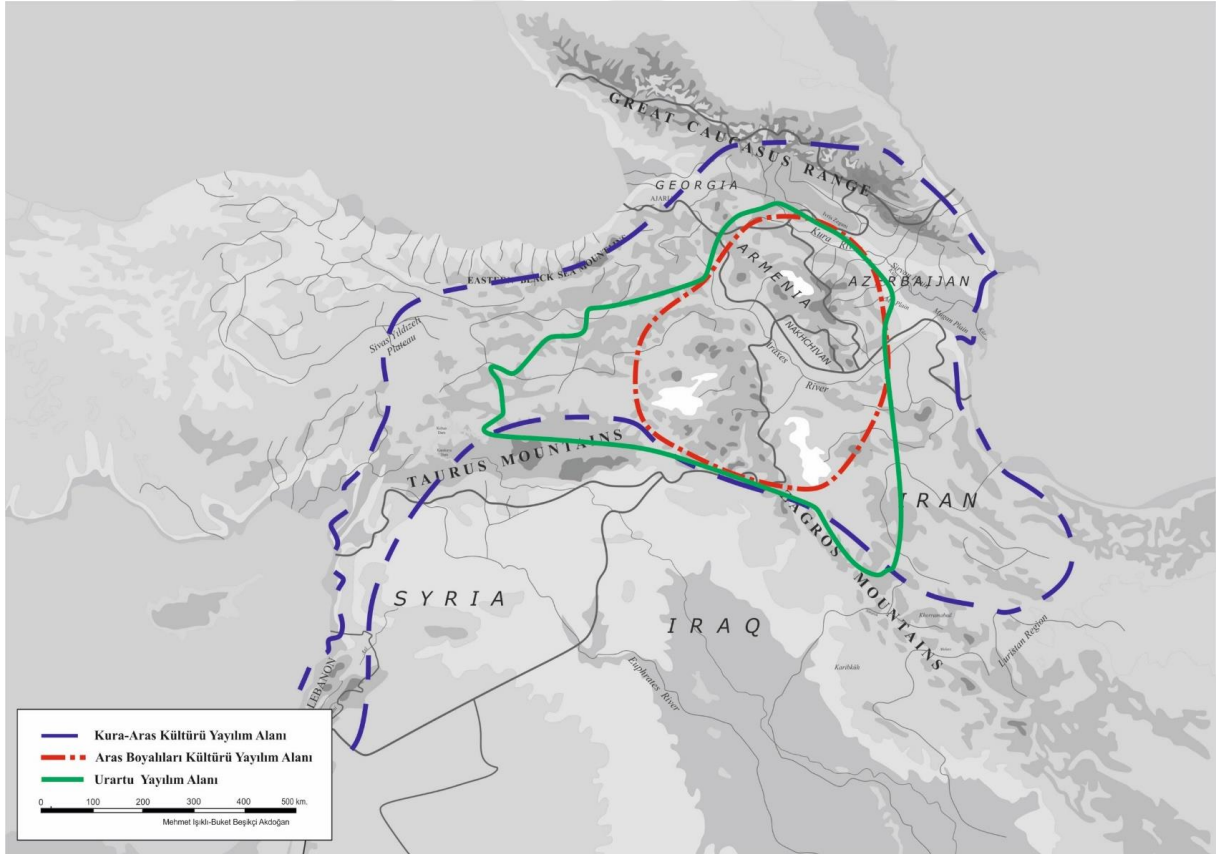

Şekil 29. OTÇ Kurgan Mezarı ve Buluntuları (Mehmet Işık Kişisel Arşivi)

Aynur Özfırat öncülüğünde; Muş, Bitlis, Van, Ağrı ve Iğdır illerinde sürdürülen yüzey araştırmalarında çok sayıda kurganın varlığı ortaya konulmuştur. Yapılan çalışmalarla Kurgan kültürünün bölgedeki varlığı/yayılımı netlik kazanmıştır. Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre kurgan kültürünü temsil eden mezarlar batıda Muş-Erzurum arasındaki coğrafik alanda, güneyde ise Tendürek ve Aladağlarla sınırlandırılmıştır. Tendürek ve Aladağ'ın güneyinde ve aynı zamanda Van Gölü Havzası'nın kuzeyinde yer alan Çaldıran-Erciş-Patnos yöresinde az

sayıda Kurgan türü mezar görülmüştür. Van Gölü Havzası'nda Kurgan türü mezarlar yok denecek kadar az sayıdadır. Güney Kafkasya ve İran Azerbaycanı'nda yoğun bir şekilde görülen kurgan tipi mezarlar Karaz kültürünün sonunda ortaya çıkıp Orta Demir Çağ'a kadar süren uzun bir zaman dilimi içerisinde varlık göstermiştir. (Özfırat, 2008: 369-370).

Özfırat'ın 1992-1999 yılları arasında Ağrı ve Muş yöresinde yaptığı araştırmalarda kurgan türü mezarlar bulunmuştur. Bu kurganların ilki Ağrı-Suluçem'de bulunan kurgandır. Çalışmalar esnasında Aras Nehri'nin güneyinde, Sinek Yaylası'nda, deniz seviyesinde 1750 metre yükseklikte, volkanik bir arazide 6 adet kurgan saptanmıştır. Bu kurganların yapısal özellikleri ve çanak-çömlek buluntuları ile Tazekent, Sevan-Üzerlik kültürü paralellik göstermiştir. Bu kurganlarda; taş ya da taş-toprak yığma altında mezar odaları, taş sandık, toprağa açılmış mezarlar bulunmuştur. Yine bu kapsamda Muş bölgesinde yapılan çalışmalarda Nurettin Kurganları bulunmuştur. Yapılan arkeolojik çalışma ve yüzey araştırmalarında bu kurganlarda bulunan çanak-çömlek türü Kuzeybatı İran'daki Geoytepe D ve Haftavantepe VIB malzemesiyle paralellik gösterdiği görülmüştür (Özfırat, 2002: 344-347).

Şekil 30. Orta Tunç Çağı/Kurgan Halkları Yayılım Haritası

(Mehmet Işıkli Kişisel Arşivi)

Yine bu kapsamda; Aynur Özfirat'ın Ağrı Dağı çevresindeki araştırmaları, arkeolojik açıdan bölgenin tarihsel çerçevesini çizmede önemli veriler sunmuştur. Ağrı Dağı'ndaki çalışmalar; Bozkurt Kurgan Mezarlığı ve Yüzey Araştırması olmak üzere iki yönlü yürütülmüştür. Burada yapılan çalışmalar bölgenin Geç Kalkolitik Çağ ile Geç Demir Çağ arasındaki zaman diliminde yerleşim alanı olduğu tespit edilmiştir (Özfirat, 2011: 44). Çalışmalarda Geç Kalkolitik Çağa ait buluntulara rastlanmış olması Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde insan yerleşimlerinin sanılanın aksine dağlık kesimde olabileceği ve Tunç Çağı'ndan daha eskiye dayandığını göstermektedir.

Ağrı Dağı arkeolojik araştırmaları Kurgan mezarlarından elde edilen bulgulardan hareketle Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı Orta Tunç Çağı'nda sosyopolitik ve sosyoekonomik açıdan benzer bir süreç yaşadıklarını göstermektedir. Erken Tunç Çağı yaşam biçimi yerleşik/tarım ve hayvan besiciliğine dayalıyken Orta Tunç Çağı'nda ise tamamen hayvancılığa dayalı pastoral bir yaşam/geçim biçimi oluşmuştur (Özfirat, 2011: 48). Yukarıda zikredilen bölgeler için de aynı durum söz konusudur. Kısa ya da uzun mesafeli yaylacılık kültürünün hâkim olması özellikle buralarda geniş otlak alanlarının bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Yayla kültüründe örgütlenme şekli aşiret düzenine dayalı olup bu düzen göçebe yaşam için uygun koşullar oluşturmuştur. İmece usulünün hâkim olduğu aşiret düzeni; ortak düşmana karşı birlikte hareket etme, zorlu doğa koşullarında ayakta kalma ve büyük sürülerin sevk ve idaresi için oldukça önem arz etmektedir.

Yukarıda anlatılan gelişmeler, Orta Tunç Çağda/Kurgan Halkları sürecinde, Dağlık Doğu Anadolu'da gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde farklı bir gelişim çizgisi hâkimdir. Bölgedeki yerleşimlerde Karaz kültürel sürecinin etkileri devam etmiştir. Daha sonraki aşamalarda Kura-Aras toplulukları Mezopotamyalı kültürlerin etkisinde kalarak asimile okudukları da düşünülmektedir. Özellikle kültürün anahtar yerleşimleri olan Arslantepe, Norşuntepe, Korucutepe, İmikuşağı gibi yerleşim alanları sosyopolitik açıdan beylik tarzı bir örgütlenmeye sahip olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde yerleşim alanlarının etrafı surla çevrilip kale görünümlü yapılar inşa edilmiştir. Bölgede yaşanan değişim/dönüşümün Orta Anadolu tandanslı olduğu da düşünülmektedir (Sevin, 2011: 360).

Orta Tunç Çağ'da Kurgan halkları kültürel süreci Transkafkasya, İran Azerbaycan'ı ve Dağlık Doğu Anadolu coğrafyası gibi geniş bir coğrafyada uzun bir süre varlık göstermiştir. Yayla kültürüne sahip olan Orta Tunç Çağı toplulukları, göçebe/yarı göçebe bir yaşama

sahiptirler. Göçebe ve yarı göçebe yaşam/geçim ekonomisine bağlı olarak Kurgan halklarına ait mimari eserler yok denecek kadar azdır. Genellikle kıl çadırlarda yaşayan ve hayvancılık yapan bu topluluklar, aşiret düzenine sahiptirler. Zengin ölü hediyeleri içeren mezarlar ve bu mezarlarda bulunan gömü geleneklerinden tanınan Kurgan halkları, çok kaliteli boyalı seramik ve metal eserler de sahiptirler. Bu toplulukların Asya bozkırlarından Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelmiş oldukları düşünülmektedir. Zanaatçılık yönleri de oldukça gelişkin olan bu toplumlar; yüzey araştırmaları, arkeolojik kazılar ve müzelere gelen buluntular vasıtasıyla arkeoloji dünyasında tanınmaktadırlar. Aşiret düzeninde bir örgütlenme yapısına sahip olan Kurgan halkları, Doğu Anadolu'da oluşturdukları yeni geçim/yaşam ekonomisi ile bölgenin mimari yapısı, seramik geleneği, ölü gömme adetleri ve sosyopolitik yapısının oluşmasında etkili olmuşlardır.

Orta Tunç Çağı kurganlarında tespit edilen zengin buluntular, bölgede elit/yönetici sınıfın ortaya çıktığı ve uzmanlaşmaya yönelik önemli tespitler yapılmıştır. Özellikle Transkafkasya kurganlarından elde edilen altın ve gümüş gibi değerli madenlerden üretilen nesneler bu durumu kanıtlamaktadır. Toplumsal sınıflaşmanın göstergesi olan kurgan buluntuları, bölgede sosyopolitik açıdan bir dönüşümün yaşandığını kanıtlamaktadır (Ümit Erdem, 2020: 161). Kurganlardan elde edilen buluntuların farklı coğrafyalardan kültürel etkileşim veya “*diplomatik hediye*” çerçevesinde gerçekleştiği de düşünülmektedir (Rubinson, 2003: 141-142; Ümit Erdem, 2020: 162). Soylu kişilere ait olduğu düşünülen kurgan gömütleri, Orta Tunç Çağ'da toplumsal hiyerarşinin oluştuğunu kanıtlamaktadır. Oluşan hiyerarşik yapı sosyopolitik açıdan dönem topluluklarında şeflik tarzı bir örgütlenme yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durumun önemli göstergelerinden biri de Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş sürecinde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan yerel krallıklardır.

3.1.3. Geç Tunç Çağı: Beylikler ve Kent Devletleri

Orta Tunç Çağ'da, Doğu Anadolu'nun yaylasında başlayan transformasyon süreci uzun bir süre, geniş bir coğrafyada yaşayan toplulukların ekonomik, politik ve kültürel yapılarında köklü değişimlere neden olmuştur. Kurgan halkları süreci; Elâzığ-Malatya Bölgesi dışında kalan ve Doğu Anadolu'nun dağlık kesiminde başlayan bu değişim/dönüşüm, bölgede aşiret aristokrasisine dayalı bir sistemin kurulmasını sağlamıştır (Sevin, 2004: 118). Kurgan olarak adlandırılan mezarlar ve dağların zirvelerine yakın yerlerde inşa edilen şato görünümlü kalelerden izleri takip edilen bu dönem toplulukları, Geç Tunç ve Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da beylik ve devlet yapılanmasının oluşumuna öncülük yapmışlardır (Ümit Erdem,

2020: 160). Elâzığ-Malatya Bölgesi, bu gelişmelerden uzak bir şekilde Erken Tunç Çağ'da oluşan statüsünü devam ettirmiştir. Ancak Orta Tunç Çağı II. döneminde, Kültepe'deki Kaneş karum Ib evresi ile çağdaş olan ve bu zamanda ortaya çıkan gelişme; güçlü surlarla çevrili, kale görünümlü yerleşme yerlerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Elâzığ-Malatya yöresindeki Korucutepe, Arslantepe, İmikuşağı gibi yerleşimlerdeki kaleler ve mimari yapılar Orta Anadolu'daki gelişmelerle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Sevin, 2004: 121).

Orta Tunç Çağ'da, dağlık Doğu Anadolu'da oluşmaya başlayan aşiret tipi yapılanmalar, Orta Tunç Çağı II. döneminde Elâzığ-Malatya yöresinde Orta Anadolu tandanslı gelişmeler ve daha sonra Hitit devletinin bölgedeki yayılımı Doğu Anadolu'da sosyopolitik açıdan büyük dönüşüm/değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Hitit ve Mitanni devletlerinin çekişme alanı haline gelen Doğu Anadolu, bu dönemde beyliklerin yanında; Azzi-Hayaşa, İşşuva, Alzi, Suppa, Suhme gibi krallıklara da ev sahipliği yapmıştır (Sevin, 2004: 122-124). Geç Tunç Çağı sonu ile Erken Demir Çağı başında meydana gelen bu gelişmelerin kanıtları arkeolojik verilerin yanında yazılı belgelerden edinmek mümkün olmuştur. Doğu Anadolu'da oluşmaya başlayan sosyopolitik yapı Orta Demir Çağ'da Urartu Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik süreç, yukarıda ismi geçen politik yapılar üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Geç Tunç Çağ krallıklarının tarihsel gelişim süreçleri değerlendirilecektir. Aynı zamanda bu krallıkların sosyopolitik gelişim süreçleri birlikte ele alınıp analiz edilecektir.

3.1.3.1. Azzi Hayaşa

MÖ 17. yüzyıldan sonra Orta Anadolu'da hakimiyet kurmaya başlayan Hititler, kısa bir süre içerisinde Yakınoğu'daki en güçlü devletlerden biri haline gelmiştir. Hitit Devleti'nin kısa bir zaman içerisinde güçlü bir devlet haline gelmesinde Orta Anadolu'da, Asur Koloni Çağı ile oluşmaya başlayan ekonomik, idari ve kültürel birikimlerin/gelişmelerin etkili olduğu düşünülmektedir. Orta Anadolu'daki bu birikimler üzerine güçlü bir siyasi birlik kuran Hittiler, sahip oldukları bu motivasyon ile kısa bir zaman içerisinde çeperindeki topluluklar üzerinde hakimiyet kurmaya başlamışlardır. Anadolu'daki zenginlikler üzerinde denetim kurmak isteyen Hititler, bölgedeki güçlü devletler ile yerel krallık konumunda olan topluluklarla uzun soluklu bir mücadele içerisine girmiştir (Ünal, 2002, I, 54-55). Hitit Devleti'nin mücadele yürüttüğü topluluklardan biri de yerel krallık konumunda olduğu düşünülen ve muhtemelen kuzeydoğusunda yer alan Azzi-Hayaşa topluluklarıdır. Çalışmada Azzi-Hayaşa topluluklarının lokalizasyonu, sosyoekonomik yapıları, Hitit Devleti ile olan münasebetleri, bölgede oluşan

politik ittifaklar arkeolojik kazı buluntuları ile Hitit arşiv belgeleri esas alınarak Kuzeydoğu Anadolu'daki olası sosyopolitik gelişim sürecine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Azzi-Hayaşa ülkesi ve insanları hakkındaki ilk bilgiler, MÖ 15. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit arşiv belgelerinde elde edilen çivi yazılı tabletler ile kazı çalışmaları esnasında elde edilen birkaç arkeolojik bulgudan ibarettir. (Kosyan, 2015: 271; Ünsal, 2017: 790). Hititlerin başkenti Boğazköy'de ortaya çıkarılan bu belgeler, Azzi-Hayaşa toplumunun Hititlerle olan mücadeleleri, iki toplum arasındaki diplomatik ilişkiler ve Hayaşalıların toplumsal yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Pehlivan, 1984: 73). Hitit arşiv belgeleri, Azzi-Hayaşa topluluklarından bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde bahsetmektedir (Ünsal, 2017: 791). Aynı zamanda Kızılırmak yayı içerisinde varlıklarını sürdüren Hititlerin, ülkelerine komşu olan Anadolu topraklarını kendi ülkelerinin konumuna göre “Yukarı Memleket” ve “Aşağı Memleket” olarak adlandırdıkları görülmüştür (Kınal, 1953: 7). Hititler, Azzi-Hayaşa lokalizasyonu/konumu için “Yukarı Memleket” tabirini kullanmıştır. III. Hattuşili dönemindeki bir Hitit metninde; “*Diğer taraftan Azzili düşman geldi ve yukarı (ülkelerin) tümünü mahvetti*” tabiri kullanılmıştır (Gavaz, 2008: 23). Hitit metinlerinde geçen bu ifadeler, Azzi-Hayaşa lokalizasyonunun/konumunun “*Yukarı Memleket*” diye tabir edilen bölgede olduğu belirtilmiştir. Yukarı Memleket ve Azzi-Hayaşa lokalizasyonu aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır (Kınal, 1954: 7).

Azzi-Hayaşa ve Kaşka topluluklarının yukarı memlekete yaşadıkları düşünülmektedir. Anadolu'nun büyük bir bölümünü kontrol altında tutan Hititler, Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık kesiminde yaşayan ve zaman zaman kendisine karşı düşmanca tavır sergileyen Azzi-Hayaşa ve Kaşka¹⁰ topluluklarıyla uzun yıllar mücadele etmiştir. Bu mücadeleler esnasında, taraflar birbirlerine karşı kesin bir üstünlük sağlayamamış ve sonunda Hititlerle Azzi-Hayaşalılar arasında “*Hukkana Antlaşması*” yapılmıştır (Pehlivan, 1984: 63).

Hukkana antlaşmasında Hitit ve Azzi-Hayaşa toplumlarının sosyolojik yapılarını yansıtan önemli hususlar da belirtilmiştir. Antlaşmada, Hattuşa'yı ziyaret eden Damat Maria'nın yanlış bir davranışı sonucu öldürülmesi ve Hukkana'ya eş olarak verilen kızının üstüne ikinci bir evliliğin yapılmaması konusunda ciddi bir şekilde uyarılması anlatılmıştır (Ünal, 2002: 158). Bu anekdot Hitit ile Azzi-Hayaşa toplumlarının aile ve kültürel yapıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hitit aile yapısında tek eşlilik hâkimken Azzi-Hayaşa

¹⁰ Kaşka toplulukları; Hitit metinlerinden düşmanca tavırlarından bahsedilen, Azzi-Haşa ile bir olup Hitit Devleti'ne karşı mücadele eden ve Kuzeydoğu Anadolu topraklarında yaşadıkları düşünülen bir topluluk olarak ifade edilmişlerdir.

toplumunda çok evlilik bulunmaktadır. Azzi-Hayaşa'da çok evliliğin yapılmış olması sonraki dönemlerde taht kavgalarına zemin hazırlamış ve devletin yıkılmasına neden olmuştur.

Azzi-Hayaşa ile Hititler arasındaki savaşlar; Hitit Kralları olan III. Tuthalya (MÖ 1410-1390), I. Şuppiluliuma (MÖ 1385-1345) ve II. Murşili (MÖ 1344-1306) dönemlerinde gerçekleşmiştir (Pehlivan, 1991: 41). Azzi-Hayaşa hakkındaki ilk bilgilerimiz de II. Murşili dönemine ait tabletlerden oluşmaktadır. II. Murşili bu çivi yazılı tabletlerde, hem kendi dönemindeki Azzi-Hayaşa Hitit mücadelesini hem de kendisinden önce iki toplum arasındaki mücadeleleri ele almıştır. Bu tabletlerden biri de Hititlerin Azzi-Hayaşa'ya karşı düzenledikleri ilk seferden bahsetmektedir (Kosyan, 2015: 271) Bu tabletin bir kısmı tahrifata uğramış olmasına rağmen yine de Azzi-Hayaşa ile Hititler arasında cereyan eden olaylar ve iki toplum arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgiler edinilmiştir (Pehlivan, 1984: 54).

Hitit arşiv belgeleri ve arkeolojik verilerden yola çıkan yerli ve yabancı bilim insanları Azzi-Hayaşa özdeşliği ve lokalizasyonu hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmaların bir kısmına kısaca değinilecektir. Mahmut Pehlivan'ın aktardığına göre; Albrecht Goetze 1928 yılında yayınlamış olduğu "*Das Hethiter Reich*" adlı makalede Azzi-Hayaşa'nın özdeş olduğunu belirtmiştir (Pehlivan, 1984: 55). Ercüment Yıldırım'ın belirttiğine göre N. Adontz, 1946 yılında yayınlamış olduğu "*Histoire d'Armenie*" adlı çalışmada Azzi-Hayaşa isminin II. Murşili döneminde kullanıldığını ve aynı toprakları ifade ettiğini belirtmiştir (Yıldırım, 2007: 142). Yine Mahmut Pehlivan'ın aktardığına göre J. Garstang 1943 yılında "*Hittite Military Roads in Asia Minor*" adlı makalesinde "*Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı*" tanımını kullanmıştır (Pehlivan, 1983: 56). J. Garstang ve O. R. Gurney 1959 yılında "*The Geography of The Hittite Empire*" adlı ortak çalışmada Azzi-Hayaşa isminin karıştırılma nedenine ve ikisinin özdeşliğine dikkat çekmişlerdir. Cornelius ise diğer bilim adamlarından farklı bir görüş ortaya koyarak Azzi-Hayaşa'nın iki farklı ülke olduğunu vurgulamış ve bu ülkelerin lokalizasyonu hakkında diğer bilim insanlarıyla ortak bir görüş ortaya koyarak, Kuzeydoğu Anadolu bölgesini işaret etmiştir (Garstang-Gurney, 1959: 47). Jak Yakar ise, Azzi-Hayaşa topraklarının Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde olabileceğini söylemiştir (Yakar, 2007: 375).

Azzi-Hayaşa lokalizasyonu ve bu toplulukların ekonomik ve politik yapıları hakkında Türk bilim insanları da önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalardan biri F. Kınal'a aittir. Kınal'a göre Azzi-Hayaşa'nın "*Yukarı Memleket*" diye tabir edilen bölgede olduğunu belirtmiştir, "*Yukarı Memleket*"in Kızılırmak Nehri'nin kaynak bölgesi olan Sivas ve çevresine denk geldiğini belirten Kınal; Azzi-Hayaşa topluluklarının da bu coğrafyada yaşadıklarını

belirtmiştir (Kınal, 1954: 7). İki Türk bilim insanı H. Z. Koşay ve F. Kınal Azzi-Hayaşa özdeşliği üzerine yaptıkları çalışmada ise ilk önce Azzi-Hayaşa'yı iki ayrı toplum olarak ele almışlardır. Ancak zamanla bu görüşleri değiştirmiştir. H. Z. Koşay, J. Gastrang ve Burney'den etkilenerek "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" ifadesini kullanmıştır (Pehlivan, 1984: 56). Yine F. Kınal, Arzava'nın konumuyla ilgili yaptığı çalışmada, Azzi-Hayaşa'yı iki ayrı memleket olarak ele almıştır. Ancak daha sonra yaptığı çalışmada bu toplulukları "*Azzi-Hayaşa Memleketi*" olarak ifade etmiştir (Kınal, 1953: 7). Ahmet Ünal ise, Anadolu'nun büyük bir kısmında vasal devletlerin olduğu, boş yer olarak sadece Doğu Anadolu olduğunu belirterek Azzi-Hayaşa'nın burada aranması gerektiğini belirtmiştir (Ünal, 2002: 157). Sonuç olarak, Azzi-Hayaşa topluluklarının özdeşliğine ve lokalizasyonlarına yönelik yapılan çalışmalarda bu toplulukların özdeş/aynı olduklarına dair iddialar yoğunluktadır. Aynı zamanda Azzi-Hayaşa'nın lokalizasyonu hakkındaki genel görüş ise bu toplulukların Kuzey Doğu Anadolu'da yaşadıklarıdır.

Hitit arşiv belgelerinde, Azzi-Hayaşa topluluklarının sosyoekonomik yapıları hakkında da çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür. Azzi-Hayaşa topluluklarının iktisadi yapısı hakkında net bilgiler olmasa da bu toplulukların yaşadıkları düşünülen Kuzeydoğu Anadolu toprakları yaşam/geçim ekonomileri hakkında fikir yürütmemizi sağlamaktadır. Hitit metinleri; Azzi-Hayaşa toplumunun pastoral, göçebe/yarı göçebe ve aşiret düzenine dayalı bir topluluk olduğunu belirtmiştir. Bu toplulukların pastoral bir yaşama sahip olmaları yaşam/geçim ekonomilerinde hayvan besiciliği önemli bir yer tuttuğu düşünülmektedir (Yakar, 2007: 375). Karaz kültürel süreciyle birlikte bölgede oluşan tarım destekli hayvan besiciliği bu dönemde de devam ettiği düşünülmektedir. Aynı zamanda bölgenin maden kaynakları açısından oldukça zengin olması Hititlerin bu bölgeye ilgi duymasına neden olduğu düşünülmektedir.

Hitit Devleti ile Azzi-Hayaşa toplulukları arasındaki mücadelenin temelinde Hititlerin maden açısından oldukça zengin olan Kuzeydoğu Anadolu topraklarında denetim kurmak istemesi ve Azzi-Hayaşa topluluklarının kendi sınırlarını ihlal etmiş olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Hitit Devleti Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin zengin maden yataklarını denetleyen Azzi-Hayaşa toplumu ile uzun bir süre mücadele etmiştir. Hititler, Şuppiluliuma döneminde mücadeleyi diplomasi yolu ile yürütürken Muşili döneminde ise savaş yolu ile bu zengin kaynaklara ulaşmaya çalışmıştır. (Kaymakçı, 2019: 171).

Hitit kaynaklarında Azzi-Hayaşa lideri olarak Karani yerine, Mariya adında bir liderden bahsedilmektedir. Mariya'nın statüsü hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen bu kişinin Hayaşa toplumu için önemli biri olduğu anlaşılmaktadır. Hitit belgelerinde Mariya'nın

ölümünden bahseder ve daha sonra Azzi-Hayaşa'nın başına Hukkana adında bir kralın geçtiğini belirtmişlerdir. Hititlerle Azzi-Hayaşa arasında "*Hukkanas Antlaşması*" yapılmış ve I. Şuppiluliuma kız kardeşini Azzi-Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirerek akrabalık yoluyla ülke sınırlarını güvenlik altına almaya çalışmıştır. Bu antlaşma ile iki toplum arasında güven tesis edilmiş ve taraflar uzun bir süre savaşmamıştır (Pehlivan, 1983: 72).

II. Murşili döneminde Azzi-Hayaşa toplulukları ile Hitit Devleti arasında yapılan mücadelede Hitit Devleti, Azzi-Hayaşa'ya karşı kesin bir üstünlük sağlayamamıştır. Bu durumun temel nedeni; Azzi-Hayaşalıların dağlık Kuzeydoğu Anadolu topraklarında mobil bir yaşama sahip olmaları, iklim ve topografya koşullarına daha uyumlu olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir (Yakar, 2007: 375).

Hitit ile Azzi-Hayaşalı Hukkana arasında yapılan antlaşmada Hitit Kralı, Hukkana'ya antlaşmayı bozması halinde: "*senin, karının, erkek kardeşlerinin, kız kardeşlerinin, sülalenin, evlerinin, tarlalarının, bağlarının, otlaklarının, sığırlarının, koyunlarının...*" diyerek bütün varlığının yok edileceği yönünde uyarıda bulunmuştur (Yakar, 2007: 375) Antlaşmadaki bu ifadeler ve yukarıda izahı yapılmaya çalışılan durumlar birlikte ele alındığında, Azzi-Hayaşa toplumunun yarı göçer, aşiretler şeklinde örgütlenmiş, yayla kültürüne sahip, tarımsal faaliyetlerde bulunan, madencilik ve belli oranda ticaretle uğraşan savaşçı bir toplum oldukları görülmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu topraklarında yaşadıkları düşünülen Azzi-Hayaşa toplulukları ile Orta Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan Hititler arasında uzun bir süre mücadele devam etmiştir. Bu mücadeleler hakkında bilgi veren Hitit arşiv belgeleri aynı zamanda Kuzey Doğu Anadolu'yu işaret eden ilk yazılı belgeler olması sebebiyle önem arz etmektedir. Hitit ile Azzi-Hayaşa arasında imzalanmış olan "*Hukkana Antlaşması*" Kuzeydoğu Anadolu'nun diplomasi tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Hitit ile Azzi-Hayaşa arasında yürütülen mücadelelerde Kaşka topluluklarının Azzi-Hayaşa'dan yana bir tavır içerisinde olması, ekonomik ve politik çıkarların diplomaside yönlendirici bir unsur olduğunu göstermektedir (Sir Gavaz, 2008: 26).

Hitit Devleti'nin maden açısından oldukça zengin olan Kuzeydoğu Anadolu topraklarını denetim altına almak istemesi bölgede yeni dengelerin oluşmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Azzi-Hayaşalıların direngen tavırları kendi topraklarının bir başka güç tarafından da sömürülemeyeceğinin göstermiş olması bölgenin tarihi açısından önemlidir. Hitit Devleti bu dönemde Azzi-Hayaşa dışında İşşuva, Alzi gibi topluluklarla da mücadele etmiştir. Hititlerin dönemin güçlü devletleriyle siyasi bir rekabet içerisinde olması ve çevresindeki yerel krallıkları

denetim altına almak istemesi bölgede yaşanan çatışmaları tetiklediğini düşünülmektedir. Geç Tunç Çağ'da savaş, diplomatik girişimler, sömürgecilik faaliyetleri gibi yeni kavramlar etrafında şekillen bölge tarihi, sosyopolitik gelişim süreci açısından Doğu Anadolu'da yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

3.1.3.2. İššuva Krallığı

Orta Tunç Çağ'dan itibaren Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde başlayan değişim/dönüşüm süreci Geç Tunç Çağ'da, Elâzığ yöresinde İššuva Krallığı'nın kurulmasını sağlamıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi birden fazla aşiret ve beylik arasında bölüşülmüş ve aynı zamanda bölgede, Hitit etkisi giderek artmıştır. MÖ 14. yüzyılda Elâzığ yöresinde hâkimiyet kuran İššuva Krallığı'na ait ilk bilgiler, bir kısmı Altınova'daki Korucutepe kazıları esnasında ortaya çıkarılan 15 tane kil mühür baskıdan oluşmaktadır. İššuva kralları mühürlerinde, “*ülkenin egemeni*” unvanını kullanmışlardır (Sevin, 2004: 126, Ertem, 1986: 577). Yönetim göstergesi olan mühürlerin bulunması ve aynı zamanda mühürler üzerinde yer alan “*ülkenin egemeni*” unvanının kullanılmış olması bu dönemde İššuva'nın bağımsız bir krallık olduğunu kanıtlamaktadır

Başkenti İššuva adını taşıyan krallığın sınırları; kuzeyde Murat Nehri, güneyde ise Dicle'ye kadar uzanan bölge olduğu ifade edilirse de bu sınırın Kuzey Mezopotamya ovalarına kadar uzandığı sanılmaktadır. Batıda ise Fırat Nehri ile sınırlı olduğu kabul edilir. Şuppiluliuma döneminde Mitanni Devleti ile yapılan antlaşmada geçen “...Fırat'ı geçtim ve İšuva'ya girdim...” ifadesi İšuva'nın batıda Fırat ile başladığını göstermektedir (Köroğlu, 1996: 64; Sevin, 2011: 364; Umurtak, 1996: 106). İššuva için geniş bir coğrafya belirlenmiş olmasına rağmen bölgenin irili ufaklı beylikler, aşiretler ve büyük devletlerarasında bölüşüldüğü düşünülürse İššuva'nın tahmin edilenden daha dar bir coğrafyada hâkimiyet kurduğu anlaşılmaktadır.

Hititçe çivi yazılı belgelerden edinilen bilgilere göre İššuva'nın merkezi topraklarının Harput ve çevresi olduğu tahmin edilmektedir. İššuva Krallığı'nın bilinen ilk hükümdarı Ari-Şarruma'dır. Ari-Şarruma'dan sonra İššuva Krallığı'nın başına oğlu Ehli-Şarrumma geçmiştir. Kral isimlerinin Hurrice kökenli olması İššuva halkının da Hurri kökenli olduğunu düşündürmektedir. İššuva Krallığı, Mitanni ile Hitit Devleti arasında tampon bölge konumundadır. İki devlet arasındaki çekişmelerde ılımlı bir politika izleyerek varlığını korumaya çalışmıştır. Daha sonra Mitanni'den yana bir politika izleyen İššuva, Hititler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hitit krallarından I. Şuppiluliuma'ya ait yazılı belgelerde

İşsuva bir krallık olarak ifade edilmiş ancak IV. Tuthalia döneminde İşsuva'nın tamamen Hitit Devleti'ne bağlandığı görülmüştür (Ertem, 1986: 578; Sevin, 2011: 364; Yıldırım, 2013: 299).

Hitit metinleri, İşsuva coğrafyasından bahsederken bölgedeki kent devletlerinden de bahsetmektedir. “*Malitia Manzana, Hinzuta, Menzari, Hatima, Arihua, Şinuva gibi İşsuva'ya yakın ya da komşu olan kentler ile varlığı sonradan tespit edilen La-li dağı ile Beyaz? Ülke?*” isimleri Hitit metinlerinde isimleri geçmektedir (Ertem, 1990: 577; Yıldırım, 2013: 299). Bu kentlerin birçoğunun Elâzığ-Malatya Bölgesi ve çevresindeki yerler olduğu tahmin edilmektedir “*Malitia*” olarak ifade edilen yerin bu günkü modern Malatya şehri olduğu bilinmektedir. Bunu dışında isimi zikredilen kent, ülke ve dağın lokalizasyonu hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

İşsuva Krallığı ile ilgili yukarıda anlatılan durumlar Hitit yazılı belgelerinden ifade edilmiş bilgilerden oluşmaktadır. Bölgede yaşanan değişim/dönüşümü arkeolojik veriler/materyal kültür üzerinden izlemek de mümkündür. İşsuva Krallığı'nın yer aldığı düşünülen Elâzığ yöresindeki Korucutepe yerleşiminde bulunan çanak-çömlekler, üretim tekniği açısından Orta Anadolu'daki çanak-çömleklerden benzer bir yapım geleneğine sahiptir (Umurtak, 1996: 106-107; Yakar, 2007: 372). Orta Anadolu tandanslı materyal kültür unsurlarının Elâzığ yöresindeki yerleşimlerde bulunmuş olması politik gelişmelerin kültürel unsurlar üzerinde dönüştürücü bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Aynı zamanda İmikuşağı yerleşim alanında bulunan çanak-çömlekler, mimari kalıntılar ve mimari yapılarda bulunan çeşitli süslemeler Hitit kültürel etkisini yansıtmaktadır. Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşimlerin büyük bir kısmında Hitit materyal kültürünü yansıtan unsurlara rastlanmıştır (Özcan, 2015: 279).

3.1.3.3. Alzi Krallığı

Alzi/Enzi isimlerinin, MÖ II. bin yıldan Orta Çağ'a kadar uzanan süreçte Elâzığ ve çevresi için kullanıldığı düşünülmektedir. Aynı zamanda yazılı metinlerde Alzi/Enzi, Elâzığ Bölgesi'nde bulunan kent ya da ülke için kullanıldığı da bilinmektedir (Köroğlu, 1996: 55). Doğu Anadolu'nun Elâzığ Bölgesi için tarihi coğrafya metinleri farklı isimler de kullanmıştır. Bunlar; Hitit döneminde Alşe ya da Alzi, Orta Asur döneminde Alzi ve Enzata, Yeni Asur döneminde Alzi, Enzi, Enzite, Urartu yazıtlarında da Alzi olarak geçmektedir. Yunan, Roma ve Orta Çağ kaynaklarında Anzetene, Alznik, Alz/Arnz ve Arzanene, Hanzit şeklinde geçer. Günümüzde Elâzığ il merkezinin güneyinde yer alan höyük Til-Enzit ismini taşıdığı bilinmektedir (Köroğlu, 1996: 55).

Alzi ve Enzi adları ve bunların lokalizasyonu hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Kemalettin Köroğlu'nun belirttiğine göre; Streck, Unger, Olmstead ve Russel

Alzi ve Enzi isimlerinin aynı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Wilson kesin olmamakla birlikte bu isimlerin farklı olduğunu belirtmiştir (Köroğlu, 1996: 55). Kentin lokalizasyonu hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Yine Köroğlu'nun belirttiğine göre; Alzi'nin lokalizasyonu için Streck geç dönem kaynaklarını temel alarak Palu ile Hani arasında yer alan Hanzit yöresini, Unger de aynı gerekçeyle Palu-Gölcük sahasını, Rusell Ergani-Elâzığ geçidini, Olmstead Lice-Genç geçidi yöresindeki Birklinçayı, Wilson Ergani-Elâzığ veya Lice-Genç geçidini, Burney Elâzığ ovası ile Harput bölgesini, Kessler ise Torosların güneyi Diyarbakır'ın kuzeyini önermiştir (Köroğlu, 1996: 55).

Alzi Krallığı lokalizasyonu ve isim tartışmaları hakkında tam bir konsensüs sağlanamamıştır. Bu durumun nedenlerinden biri bölge hakkında bilgi veren kaynakların Alzi için farklı isim kullanmış olmalarıdır. Diğer sebepler ise dönemin tarihi coğrafyası hakkında bilgi veren arkeolojik buluntu ve yazılı kaynakların az olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bölge hakkında bilgi veren kaynaklar arasında bazen çelişkiler de bulunmaktadır. III. Salmanassar'ın üçüncü yıl seferinin farklı kopyalarında, Enzi ve Enzite birbirini yerine kullanılmış; aşağıda ise Siyah Obelisk örneğinde görüldüğü gibi Alzi ikisinin de yerine kullanılmıştır.

“...Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi, Suhni, Daiaeni, Tumme, Urartulu Aramu'nun krali kenti Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuşkia ülkelerini fethettim...” (Köroğlu, 1996: 57; ARAB, I, 1926: 202). Dicle Kaynağı yazıtı ise “...Enzite ülkesi geçitlerine girdim. Suhme, Daiaeni ve Urartu'yu zaptettim...” (Köroğlu, 1996: 58; ARAB, I, 1926: 249).

Yukarıda sözü edilen bölgenin Alzi/Enzinin ilişkili olduğu diğer yer adlarına göre konumlarına bakıldığında ikisinin aynı olduğu görülmektedir. Alzi/Enzi adı, bu metinlere göre İşşuva ülkesi, Arzania nehri, Suhme ülkesi ve Amadanu/Madanu/Namdanu ülke veya dağları ile ilişkili bir coğrafyada yer almaktadır. Enzi, Enzite ve İşşuva ile ilgili aşağıdaki yazıtta;

“Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumaru'nun haracını aldım. İşşuva ülkesinin Enzatu kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler alarak ülkeme döndüm” (Köroğlu, 1996: 58).

Diyarbakır/Üçtepe'de bulunan ve III. Salmanassar (MÖ 853) dönemine ait önlü Kurkh Monoliti'nde İşşuva -Enzite, Enzite-Arzania hakkında şu ifadeler yer almaktadır.

“...Bit-Zamani ülkesine hücum ettim, Bit-Zamani'den hareket ettim. Namdanu ve Merisu dağlarını aştım. İşşuva ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm. Enzite'yi tümüyle fethettim. Kentlerini yakıp yıktım, haraç ve ganimet aldım... Enzite'den

hareket ettim. Arzania ırmağını geçtim. Suhme ülkesine yaklaştım...” (Köroğlu, 1996: 58; Grayson, III, 2002: 19-20; Sivas, 1991: 73; ARAB, I, 1926: 218-219).

Yukarıda Kurkh Monoliti’nde geçen Enzite’ye Bit-Zamani ülkesinden hareketle Namdanu dağı aşılarak ulaşılmıştır. Bit-Zamani Diyarbakır yakınlarında Arami kabilelerinin kurdukları devletin adıdır. Yukarıda Namdanu yerine geçen Alzi veya Enzi/Enzite geçidi yazılmış olması, söz konusu isimlerin birbiriyle ilişkili alanda olduğunu gösterebilir. Yazıtta Enzite’den sonra geçilen Arzania’nın Klasik dönemde Arsanias olarak adlandırılan Murat Nehri olduğu bilinmektedir (Köroğlu, 1996: 59).

3.1.3.4. Suppa Krallığı

MÖ II. yılın ilk yarısına ait Kültepe metinlerinden “*Supana*”, Urartu yazıtlarında “*Supa/ne*” ve Asur metinlerinde ise “*Suppa*” olarak adlandırılan kent-devleti Elâzığ-Malatya yöresinde Fırat kavisi içerisine lokalize edilir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar Suppa Krallığı lokalizasyonu hakkında somut bir veri ortaya koyamamıştır. Ancak araştırmacılar Suppa Krallığı’nı Elâzığ-Malatya Bölgesi’ne lokalize etmişlerdir. Aynı zamanda Elâzığ-Malatya yöresi bu dönemde birden çok kent-devletine ev sahipliği yapmıştır (Köroğlu, 1996: 62).

Dönemin kent-devletleri hakkında arkeolojik veriler, Asur ve Urartu yazılı kaynakları önemli bilgiler vermiştir. Urartu dönemi yazıtlarından biri olan Palu yazıtı; Urartu Kralı Minua’nın Fırat kavisi içerisinde, Malatya Krallığı’na kadar uzanan sefer anlatımında Suppa’yı; Şebeteria, Huzana ve Melitia adlı yerleşme yerleri ile ilişkili olarak ele almıştır. Aynı zamanda Suppa’nın Hate ve Melitia kent-devletinden önce olduğunu da belirtmiştir. Yeni Asur dönemi metinlerinde biri olan ve III. Tiglat-Pileser döneminde (MÖ 744-727) Urartu başkenti üzerine yapılan bir sefer kaydında; “*...Enzi ülkesini tüm derinliğine Suppa ülkesine kadar fethettim...*” ifadesi yer almaktadır (Köroğlu, 1996: 63). Bu ifadeler esas alınarak Suppa kent-devletinin Fırat kavisi içerisinde yer aldığı kabul edilmektedir. Klasik dönem kaynaklarını esas alan araştırmacılar Suppa ile Sophane; Urartu kaynaklarında yer alan Tomisa ile Timuşki’nin özdeş olduğunu kabul etmişlerdir. Asur, Urartu ve Roma dönemi kaynaklarında yer alan kent-devletlerin Fırat kavisi içerisinde yer aldıklarına dair güçlü deliller bulunmuştur (Köroğlu, 1996: 63-64).

3.1.3.5. Suhme Krallığı

Suhme, Suhne, Suhni gibi isimlerle anılan ve ilk olarak Hitit daha sonra Asur yazıtlarında adları geçen Suhme; I. Tiglat-Pileser ve III. Salmanassar yazıtlarında Alzi/Enzi, Arzania (Murat

Nehri) ırmağı geçildikten sonra varılan bir ülke olduğu belirtilmiştir. III. Salmanassar'ın üçüncü yıl seferinde Uaştal adlı tahkimli bir şehirden ve Sua isimli bir yöneticiden bahsetmektedir.

“...Enzite'den yola çıktım. Arzania nehrini geçtim. Suhme ülkesine yaklaştım. Müstahkem kalesi Uaştal'ı ele geçirdim. Suhme ülkesinin tamamını tahrip ettim, yaktım. Yöneticileri Sua'yı ele geçirdim (Hakan, 1991: 73; ARAB, I, 1926: 219; Grayson, III, 2002: 20).

Suhme lokalizasyonu hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen Suhme'nin Alzi ülkesinden sonra, doğuya doğru yapılan seferlerde adı anılmaktadır. Suhme, lokalizasyonu hakkında arkeolojik bir veri bulunmamaktadır. Yazılı kaynaklar Suhme'nin lokalizasyonunu Bingöl dağları, Altınova ile Lice-Genç arasında olduğunu belirtmişlerdir (Köroğlu, 1996: 66).

III. Salmanassar, saltanatının 3. yılında Urartu üzerine düzenlediği sefer yazıtında, Daiaeni'den Urartu ülkesine hareket ettiğini ve Arame'nin kralî kenti olan Arzaşkun başta olmak üzere bölgedeki birçok yeri ele geçirdiğini belirtmiştir. Aynı zamanda yazıtta; sefer güzergâhı olarak III. Salmanassar'ın Daiaeni'ye Suhme ülkesinden yola çıktığını ifade etmiştir (Grayson, 2002: 20; ARAB, 1926: 219; Sivas, 1991: 73).

“...Suhme ülkesinden yola çıktım. Daiaeni ülkesine indim. Daiaeni ülkesini tamamen ele geçirdim. Şehirlerini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Onların, çok sayıda ganimetini, malını, eşyasını ele geçirdim. Daiaeni'den yola çıktım.” (Grayson, 2002: 20; ARAB, 1926: 219; Ceylan, 2017: 526; Sivas, 1991: 73).

Hitit ve Asur yazılı belgelerinde ismi ifade edilen ancak arkeolojik kalıntılarda izine rastlanılmayan Suhme Krallığı lokalizasyonu hakkında net bir veri ortaya konulmamıştır. Ancak Asur sefer güzergâhlarından yola çıkılarak bu krallığın Bingöl, Diyarbakır, Elâzığ üçgeninde konumlandırılması gerektiği düşünülmektedir. Bahsi geçen coğrafyada yerel bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür.

Sonuç olarak Geç Tunç Çağ'da, Doğu Anadolu Bölgesi'nde varlık gösteren Azzi-Hayaşa, İşşuva, Alzi, Suppa, Suhme gibi krallıklar; Hitit ve Asur yazılı kaynaklarında ifade edilmişlerdir. Yazılı belgelerde ismi anılan bu krallıklara ait materyal kültür kalıntıları, bölgede yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında da elde edilmiştir. Bahsi geçen krallıkların büyük bir kısmı Elâzığ-Malatya Bölgesi'ne lokalize edilirken Azzi-Hayaşa topluluklarının Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer aldıkları tahmin edilmektedir. Bu krallıkların lokalizasyonları hakkında tartışmalar olmakla birlikte genel görüş; bu toplulukların Doğu Anadolu'da lokalize olduklarıdır. Dönemin güçlü devletlerinin arşiv belgelerinde ismi geçen bu toplulukların

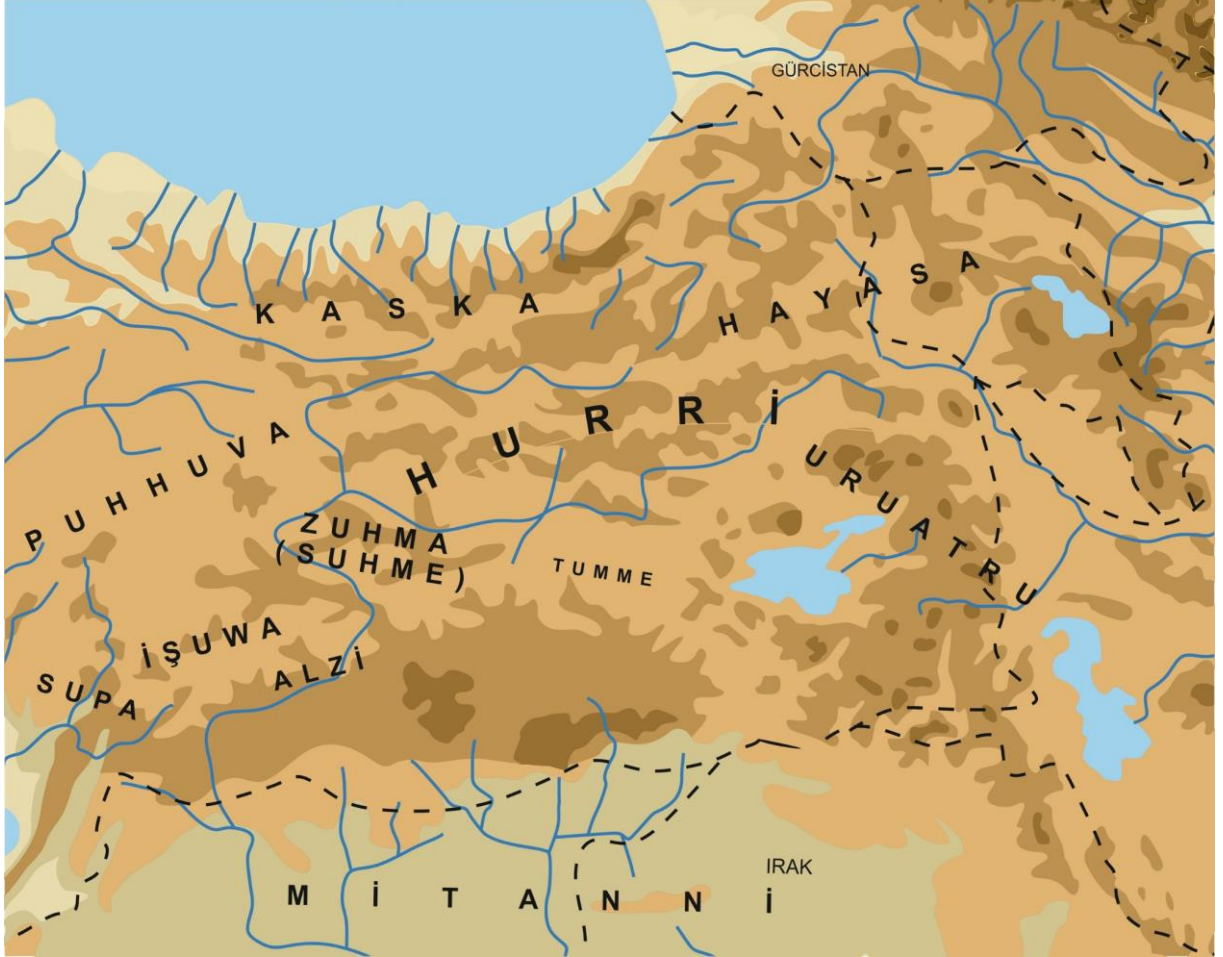
materyal kültürlerine yönelik veriler daha çok Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşim alanlarında bulunan kalıntılara dayanmaktadır.

Hitit İmparatorluğu döneminde Elâzığ yöresinde hâkim olan İššuva Krallığı'nın Hurri kökenli "*Ari Şarruma ve Ehli Şarruma*" tarafından yönetildikleri yazılı belgelerde tespit edilmiştir. Bunun dışında Elâzığ-Malatya yöresinde yer alan Alzi, Suppa, Suhme gibi yerel krallıkların yönetici isimlerinin de birçoğunun Hurri kökenli olduğu tespit edilmiştir. (Ertem, 1990: 578; Köroğlu, 1996: 67). Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş sürecinde Hurri kökenli toplulukların Elâzığ-Malatya, Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da etkili oldukları hem arkeolojik kalıntılardan hem de yazılı belgelerden tespit edilmiştir. Yönetici isimlerinin Hurri kökenli olması bölgenin tarihsel gelişimindeki devamlılığı göstermektedir. Dönemin güçlü devletleri olan Asur ile Hitit arasında tampon işlevi görmüşlerdir. Bahsi geçen devletlerle ticari faaliyet içerisinde olan yerel krallıklar, aynı zamanda bu devletlerin maden tedarik merkezi konumunda olmuşlardır.

Yerel krallıklar; Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki ekonomik, politik ve kültürel mirası üzerinde bir siyasi yapı oluşturdukları düşünülmektedir. Doğu Anadolu'da, özellikle de Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yaşanan değişim/dönüşüm burada yaşayan toplulukların örgütlenme yapılarında köklü değişimlere neden olmuştur. Doğu Anadolu'da "*Erken Devlet*" yapısının ortaya çıkmasını sağlayan gelişmeler kısa bir zaman sonra kesintiye uğramıştır. Bölgede oluşan siyasi yapı farklı dönemlerde kesintiye uğramış olsa da Orta Tunç Çağ'dan itibaren Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşimlerde, savunma amaçlı mimari yapılar, yönetim göstergesi olan mühürler (Korucutepe), yönetim merkezi konumundaki saray yapısı (Norşuntepe), mallar ve işgücü üzerindeki denetim, maden endüstrisi alanındaki gelişmeler bölgenin yeni bir siyasi yapılanmaya evrildiğini göstermektedir. Bölgede oluşan yeni yapılar, bünyesinde yerel karakterli unsurlar barındırmakla birlikte bu dönemde Orta Anadolu/Hitit tandanslı etkiler hem materyal kültürde hem de politik yapıda yoğun bir şekilde görülmüştür.

Geç Tunç Çağ'da, Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinde önemli bir rol oynayan bu siyasi yapılar; beylik ile krallık arasında bir örgütlenme yapısına sahiptirler. Bu yapılar; dönemin güçlü krallıkları olan Asur, Hitit gibi büyük devletlerden etkilenmiş olmakla birlikte yerel bir krallık olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dönemin güçlü devletleri arasında tampon bölge konumunda olan bu topluluklar, jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir konumda yer almaktaydılar. Farklı kültür ve siyasi yapıların kavşak noktasında yer alan krallıklar, sahip oldukları olanakları iyi bir şekilde değerlendirerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinde önemli bir işleve sahip olan bu yapılar bölgede “*yerel krallık*” tarzı bir siyasi yapılanmanın oluşmasını sağlamışlardır. Merkezi bir yapının oluşmasını sağlayan yerel krallıklar, bölgenin politik geleneğinde de köklü bir değişime neden olmuşlardır. Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyasının şekillenmesinde de önemli bir etkiye sahip olan yerel krallıklar, bölgede Hitit ve Hurri tandanslı politik ve kültürel etkilerin görülmesini sağlamışlardır.

Şekil 31. GTÇ Yerel Krallıklar Haritası (Mehmet Işıklı-Buket Beşikçi Akdoğan).

3.2. Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da Sosyopolitik Yapı

Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci; “*Uruk Dünya Sistemi*”nin çöküşü, Karaz topluluklarının bölgedeki etkileri, Kurgan Halkları süreci, beylik-kent devletleri ve yerel krallıklar olarak ele alınıp değerlendirilecektir. Bahsi geçen süreçlerin her biri Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik gelişim sürecinin seyrini de belirlediğine inanılmaktadır. Birbirleriyle bağlantılı olan bu süreçlerin daha sonraki dönemlerde de bölgenin ekonomik, politik ve kültür yapısının şekillenmesinde etkili oldukları düşünülmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle de Elâzığ-Malatya yöresinde, Geç Kalkolitik Çağ'da yerel topluluklarının oluşturdukları sosyopolitik ve ekonomik düzen; kent ve “*Erken Devlet*” oluşumunun ilk göstergeleri olarak kabul görmüştür. Oluşan bu yeni yapı Uruk ticaret ağı etkisiyle daha da gelişerek toplumun refah seviyesinin artmasını sağlamıştır. Ancak Elâzığ-Malatya yöresinde oluşan “*Kent ve Erken Devlet*” oluşumu Erken Tunç Çağı başında kültürel ve siyasi açıdan büyük bir çöküntü yaşandığını Arslantepe yerleşim alanında yapılan arkeolojik çalışmalarda açık bir şekilde görülmüştür (Frangipane, 2018: 98). Erken Tunç Çağı'nda Malatya-Arslantepe saray kompleksinin bir yangınla tahrip edilmesi sonucunda, burada kurulan sistemin yıkıldığı ve göçebe insan topluluklarının bu yıkıntılar üzerinde mevsimlik olarak yerleştikleri görülmüştür (Frangipane, 2018: 98).

Sosyopolitik, ekonomik ve kültürel açıdan dış ilişkilerinde uzun bir süre Mezopotamyalı toplumlarla yakın bir temas içinde olan Doğu Anadolu'daki topluluklar, Erken Tunç Çağı başında yaşanan gelişmelerle birlikte Güney Kafkasyalı kültürlerin etkisi altına girdikleri tespit edilmiştir (Palumbi, 2012: 267; Frangipane, 2018: 98). Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında etkili olan Karaz toplulukları, hayvancılık esaslı bir ekonomik model ve bu modele uygun bir sosyopolitik düzen oluşturmuştur. Hayvancılık temelli bir yaşam/geçim modeline sahip olan Karaz halkları, Doğu Anadolu'da yeni bir politik ve ekonomik düzenin oluşmasını sağlamışlardır (Frangipane, 2011: 159).

“*Organize olmayan, siyasi ve askeri niteliği de bulunmayan kültürel boyutu daha ön plana çıkmış gibi görünen ve sosyokültürel bir yapılanma*” (Işıklı, 2011: 275) olarak ifade edilen Karaz toplulukları, işgücü ve malların denetimine dayalı merkezi bir ekonomik sistem yerine hayvan besiciliğine dayalı tümüyle yeni bir ekonomik ve politik sistem kurmuşlardır (Frangipane, 2011: 158). Basit bir mimari yapıya sahip olan Karaz toplulukları kentsel gelişmelerin izlerinden yoksun, yalnızca birkaçının savunma amaçlı sur duvarlarından oluşan bir yerleşim modeli oluşturmuşlardır. Yönetim ve bürokratik yapının önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen kil mühürlere bu dönemde pek rastlanmamıştır (Frangipane, 2011: 159). Erken Tunç Çağı'nda bölgede etkili olan Karaz toplulukları, Doğu Anadolu'daki şartlara uygun bir geçim/yaşam ekonomisini oluşturmuşlardır. Oluşan ekonomik yapı; göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşamı zorunlu kılan tarım destekli hayvan besiciliğine dayalı bir yapıdan oluşmaktadır. Bu yapı aşiret sisteminin ilkel hali olarak kabul görmektedir. Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde gelişkin bir şekilde varlık gösteren aşiret sistemi Karaz topluluklarının oluşturduğu örgütlenme modeli üzerine bina edildiği tahmin edilmektedir.

Karaz topluluklarının uzun bir süreden beri Doğu Anadolu’da oluşturdukları ekonomik ve politik düzen; MÖ 2. binyılın başında, Orta Tunç Çağı şafağında, daha ileri bir aşamaya evrilerek bölgede aşiret düzenine dayalı yeni bir sosyopolitik yapı oluşmuştur (Sevin, 2011: 342). Yaşanan değişimin nedenleri tam bir şekilde ortaya konulamamıştır. Ancak oluşan sosyopolitik yapının izleri az da olsa bu dönem topluluklarının materyal kültürü ve ekonomik yapılarından izlemek mümkün olmuştur. Daha çok kurgan türü mezar buluntularından tanınan Orta Tunç Çağı topluluklarının ekonomik yapıları hayvancılığa dayalı olup göçebe/yarı göçebe aşiret özelliklerini yansıtmaktadırlar (Özfırat, 2001: 1).

Kura- Aras topluluklarının Erken Tunç Çağ’da Doğu Anadolu’da oluşturdukları homojen kültür, Orta Tunç Çağ’da büyük bir değişim/dönüşüm geçirmiştir. Bu değişim/dönüşüm sonucunda bölgede yaşayan toplulukların sosyoekonomik, politik ve kültürel yapılarında yeni bir görünüm ortaya çıkmıştır. Orta Tunç Çağ’da gelişen etno-kültürel yapı yöreden yöreye farklılıklar göstermiştir. Batı uçta yer alan Elâzığ-Malatya bölgesi geleneksel kültürel yapısını kısmen korurken kuzeyde yer alan Erzurum-Erzincan ve Bayburt yöreleri ise Karaz topluluklarının oluşturdukları yaşam/geçim biçimi büyük oranda devam etmiştir. Fırat Nehri vadisinin Doğu ve kuzeydoğu ucunda yer alan bölgelerde ise dönem topluluklarının eski köklü yaşam/geçimlerinden köklü bir kopuş yaşadıkları görülmüştür (Sevin, 2011: 342).

Orta Tunç Çağ’da Doğu Anadolu’nun kuzey ve doğu ucunda yer alan Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van ve Bitlis illerinin bulunduğu yörelerdeki topluluklar radikal bir değişim geçirerek göçebe aşiret düzenine geçmişlerdir. Bu göçebe aşiretler, küçükbaş hayvan besiciliğine bağlı olarak ot bakımından zengin olan yüksek yaylalara yerleşmişlerdir (Sevin, 2011: 343). Bu topluluklar dağların zirvelerine yakın yerlerde savunma açısından korunaklı alanlar oluşturarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Korunaklı yerleşim alanları; genellikle ovaya hâkim kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiş birkaç savunma duvarından oluşmaktadır (Özfırat, 2010: 52). Orta Tunç Çağ’da temelleri atıldığı varsayılan aşiret yapılanmasına dayalı örgütlenme modeli, bölgenin sonraki binyıllarda sosyopolitik yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Birkaç savunma duvarından oluşan korunaklı yerleşim alanları, Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağ’da görülecek olan kale-kent sosyopolitik yapılanmasının öncüsü olarak kabul edilmiştir (Işıklı, 2018: 76; Özfırat, 2010: 52).

Arkeoloji dünyasının zengin kurgan buluntuları üzerinden tanıdığı Kurgan Halkları süreci Orta Asya menşeli olup buradan da Transkafkasya ve Doğu Anadolu’ya yayıldığı söylenmektedir. Kültürün etkili olduğu coğrafyada toplumların materyal kültüründe ve ekonomik yapılarında belirgin bir farklılaşmanın olduğu açık bir şekilde görülmüştür. Bu değişim toplumun örgütlenme yapısı üzerinde etkili olmuştur. İşgücü ve yönetim organizasyonunda değişim meydana gelerek iş

bölümü ve yönetici sınıf ortaya çıkmıştır. “*Yaylanın ilk elitleri/yöneticileri*” (Işıklı, 2018: 76; Ümit Erdem, 2020: 163) olarak kabul edilen yöneticiler; yüksek dağların zirvelerine yakın alanlarda, korunaklı yerleşimlerde, aşiret sistemine dayalı bir sosyopolitik düzen oluşturmuşlardır.

Kurgan Halkları süreci olarak adlandırılan Orta Tunç Çağı’nın pastoral yönü ağır basan yaşam/geçim biçimi Geç Tunç-Erken Demir Çağ’da değişime uğramıştır. Orta Tunç Çağ’da kan bağı ve akrabalık ilişkileri üzerinden yapılandırılan aşiret tarzı örgütlenme modeli Geç Tunç-Erken Demir Çağ’da devletleşmeye giden sürecin temelleri atılmıştır. Bu dönemdeki topluluklar daha organize bir yapıya bürünerek sistemi ayakta tutan kaleler inşa etmişlerdir (Ümit Erdem, 2020: 164). Büyük bir olasılıkla Erken Demir Çağ’da, Asur yazılı kaynaklarının bahsettiği “*Beylikler*” bu siyasi yapılar olduğu düşünülmektedir.

Geç Tunç-Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu’nun genelinde sosyopolitik açıdan bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönemde Elâzığ-Malatya Bölgesi Hitit egemenliği altına girmiştir. Hitit çivi yazılı belgelerinde bu bölge İššuva adı ile anılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Elâzığ-Malatya yöresi Hitit-Mitanni çekişmesine de sahne olmuştur (Sevin, 2011: 361). Geç Tunç-Erken Demir Çağ’da Ergani, Maden, Lice-Kulp bölgesinde Alzi; Kuzeydoğu Anadolu’da Azzi-Hayaşa toplulukları hüküm sürmüştür. Van Gölü Havzası’nda ise eskinin göçebe aşiret yapılanmasından daha ileri bir sosyopolitik yapılanma olduğu görülmüştür. Bu dönemde toplumsal refahı korumak için şato görünümlü kaleler inşa edilmiştir (Sevin, 2011: 364). Orta Asur dönemi yazıtları Doğu Anadolu’da yaşanan sosyopolitik gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Yazıtlar, Van Gölü Havzası’ndaki toplulukların sosyoekonomik ve sosyopolitik yapısının aşiret/beylik tarzı bir siyasi örgütlenmeye sahip olduğunu belirtmişlerdir (Koroğlu, 2019: 6-7). Geç Tunç-Erken Demir Çağ’da, Doğu Anadolu’da, oluşmaya başlayan sosyopolitik gelişim süreci bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde analiz edilecektir.

Erken, Orta ve Geç Tunç Çağ’da, Doğu Anadolu’da oluşmaya başlayan değişim/dönüşümün izlerini arkeolojik veriler üzerinden de izlemek mümkün olmuştur. Bahsi geçen her bir evrenin özelliklerini yansıtan mimari yapılar, çanak-çömlek buluntuları, madenden yapılmış çeşitli nesneler, günlük olarak kullanılan eşyalar, toplumun zanaatçılık özelliklerini yansıtan çeşitli buluntular bölgedeki yerleşim alanlarında bolca bulunmuştur. Aynı zamanda toplumun sosyoekonomik yapısını yansıtan havyan kemikleri, tarımsal faaliyetleri yansıtan çeşitli veriler elde edilmiştir. Tunç Çağ’daki topluluklara ait mezarlık alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen kalıntılar, bu dönem toplulukların inanç ve değerler sistemleri üzerine fikir beyan edilmesini sağlamıştır. Bu dönem toplumların sosyopolitik yapılarını yansıtan şato görünümlü kaleler, saray yapısı gibi önemli mimari yapılar tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşmaya başlayan değişim/dönüşüm sosyopolitik açıdan aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme modelinin oluşmasını sağlamıştır. Bölgede oluşan bu değişim/dönüşümün izlerini hem arkeolojik kalıntılar hem de sonraki dönemlerde Asur ve Hitit yazılı metinleri açık bir şekilde belirtmiştir. Doğu Anadolu'daki sosyopolitik düzen, Karaz kültürel sürecinde köy tabanlı homojen bir yapıya sahip olmakla birlikte yerel farklar da görülmüştür. Karaz kültürel sürecinde Elâzığ-Malatya yöresindeki yerel dinamikler ve güçlü miras burada feodal düzene dayalı bir yönetici sınıfının oluşmasını sağlamıştır. Malatya-Arslantepe yerleşiminde bulunan krali mezar ve mezar buluntuları bölgede oluşan feodal düzeni ve bu düzenin yöneticisi olduğuna inanılan kişiyi temsil ettiği düşünülmektedir.

Karaz kültürel sürecinden sonra Orta Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da bölgesel farklar olmakla birlikte toplumsal değişim/dönüşüm daha ileri bir aşamaya taşınmıştır. Bu süreçle ilgili güçlü mimari yapılar olmamakla birlikte mezarlarda bulunan arkeolojik veriler ile metal eserler elit/yönetici sınıfın oluştuğunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde Erzurum-Kars yöresinde Karaz kültürel sürecinde kalma köy tabanlı yaşantı devam etmiştir. Ancak Elâzığ-Malatya yöresinde Mezopotamya etkisi ile şekillenen ve giderek güçlenen bir süreç bulunmaktadır. Bölgede bulunan saray yapısı ve yönetim nesnesi olan kil mühürler sosyopolitik açıdan bir gelişim sürecinin oluştuğuna işaret etmektedir. Orta Tunç Çağ'da, Van Bölgesi'nde, Kurgan halkları kültürel sürecini yansıtan göçebe yaşam/geçim ekonomisi hâkim olmuştur.

Orta Tunç Çağ'da, Doğu Anadolu'da, Karaz kültürel süreci ile oluşmaya başlayan ekonomik, politik ve kültürel süreç toplumsal gelişim açısından bir geçiş aşaması olarak kabul görmektedir. Geç Tunç-Erken Erken Demir Çağ gelişmeleri birbirini tamamlayan süreçler olarak değerlendirilmiştir. Geç Tunç Çağ, bölgesel farklar olmakla birlikte sosyopolitik açıdan beylik ve yerel krallıkların oluştuğu bir dönem olarak kabul edilir. Tunç Çağ'da, Karaz kültürel süreciyle başlayan sosyopolitik gelişim süreci ilk elit/yönetici sınıfın ortaya çıkması, beylik ve yerel krallıklar olarak bir gelişim çizgisi izlemiştir. Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan gelişim çizgisi Erken Demir Çağ'da bölgede bulunan topluluklar sosyopolitik açıdan daha büyük bir sıçrama yaparak büyük krallıkların kurulmasına zemin hazırlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI

Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş sürecinde Doğu Anadolu’da oluşmaya başlayan değişim/dönüşüm, bölgenin ekonomik ve sosyopolitik yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bölgesel farklar olmakla birlikte Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da yaşayan toplulukların oluşturdukları ekonomik ve politik düzen; bölgenin aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme modeline sahip olduğunu göstermektedir. Demir Çağ; Erken, Orta ve Geç Demir Çağ olmak üzere üç alt evrede ele alınmaktadır. Tezimizin kronolojik sınırı, Doğu Anadolu’nun Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim sürecini kapsamaktadır. Çünkü Orta Demir Çağ’da, Urartu Devleti’nin kurulmasıyla birlikte Doğu Anadolu’da devletleşme süreci başlar ve bölge sosyopolitik açıdan yeni bir görünüm kazanır. Bu kapsamda Doğu Anadolu’nun Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim süreci; Orta Asur Dönemi yazılı kaynakları, arkeolojik veriler ile materyal kültürün yayıldığı coğrafyanın karakteri esas alınarak değerlendirilecektir. Aynı zamanda toplumların demir madenine ulaşması/işlemesi, bu madenin bir savaş aracı olarak kullanılması ve çağa adını verme sürecine kısaca değinilecektir.

4.1. Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu

Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağı; yaklaşık olarak MÖ 1300/1200 yıllarında başlayıp MÖ 9. yüzyılın ortalarında Urartu Devleti’nin kuruluşuyla sona eren bir süreç olarak kabul edilmiştir. Yaklaşık olarak 4 asır devam eden Erken Demir Çağ, konunun uzmanları tarafından; “*Urartu’nun Proto Tarihi*”, “*Aşiretler Dönemi*” ya da “*Beylikler Dönemi*” olarak ifade edilmiştir. Urartu Devleti’nin kuruluşunu hazırlayan ekonomik ve politik gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilen Erken Demir Çağ; Asur yazıtlarında Uruatri/Nairi olarak ifade edilen aşiret/beylik tarzı politik yapıların olduğu bir süreç olarak da kabul görmektedir (van Loon, 1967: 6; Tarhan, 1980: 69, Salvini, 2015: 32).

Doğu Anadolu’nun Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim süreci Asur yıllıkları, Hitit arşiv belgeleri ile bölgede yaşayan toplulukların materyal kültür unsurları olan maden endüstrisi, mimari yapılar, dönemin seramik geleneği, gündelik olarak kullanılan çeşitli nesneler gibi bölgede yaşayan toplulukların sahip olduğu materyal kültür üzerinden ele alınıp değerlendirilecektir. Yazılı kaynaklar ile arkeolojik unsurların birlikte değerlendirildiği Erken Demir Çağ gelişmeleri, alt bölgeler bazında da farklı özellikler yansıtabilmektedir. Çalışmada alt bölgeler bazındaki farklılıklar göz önünde bulundurularak Doğu Anadolu’nun sosyopolitik gelişim süreci analiz edilecektir.

Yazılı kaynak ve arkeolojik veriler birlikte ele alındığında Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik görünüm kent, beylik ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme modeli olduğu görülmektedir. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik görünüm, alt bölgeler bazında farklı özellikler göstermektedir. Bu dönem hakkında bilgi veren Asur yıllıkları, Van-Muş Bölgesi'nde Uruatri/Nairi olarak adlandırılan kent devleti ve yerel krallıkların yer aldığını belirtmiştir. Bölgede yapılan araştırmalarda sosyal organizasyon açısından gelişmiş gruplara işaret eden çok sayıda kale ve idari merkez olabilecek kompleks yapı tespit edilmiştir. Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında olduğu gibi Doğu Anadolu yüksek yaylasında da Orta Tunç Çağı'nın pastoral yaşamı Erken Demir Çağ'da yerini daha organize bir toplumsal yapıya bırakmıştır. Aynı zamanda gelişmiş bir sosyoekonomik ve sosyopolitik yapıya sahip olan Erken Demir Çağ topluluklarının bölgedeki etkileri, kısa sürede büyük bir artış gösteren savunma amaçlı kalelerin varlığıyla da ispatlanmıştır (Özfırat, 2015: 159). Aynı dönemdeki Hitit kaynakları; Yukarı Fırat Bölgesi'nde, Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde, İşsuva, Alzi, Suppa, Suhme gibi krallıkların yer aldığını ifade etmiştir. Erken Tunç Çağ'dan itibaren Güney Kafkas kültürlerinin etkisi altında kalan Erzurum-Kars Bölgesi'nde ise, aşiret/beylik tarzı yapıların olduğu tahmin edilmektedir. Ancak yazılı gelenekten uzak olan Erzurum-Kars Bölgesi hakkında somut bir veri ortaya koymak şimdilik pek de mümkün olmamıştır (Işıklı, Özdemir, 2021: 4). Doğu Anadolu Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim süreci sonraki alt başlıklarda, Asur ve Hitit yazılı belgeleri esas alınarak detaylı bir şekilde analiz edilecektir. Şimdi dönemin materyal kültür unsurları üzerinden Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci alt kültür bölgeleri üzerinden değerlendirilecektir.

Elâzığ-Malatya yöresi, sahip olduğu konumu nedeniyle tarihsel süreç içerisinde farklı kültür dünyalarının kesiştiği bir yer olmuştur. Yerel karakterli politik, ekonomik ve kültürel unsurların baskın olduğu Elâzığ-Malatya yöresi, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürel unsurların kavşak noktasında yer almıştır. Bahsi geçen toplumlar arasındaki iletişim/temas, çeşitli zamanlarda kesintiye uğramış olsa da Tunç Çağ'da da devam etmiştir. Toplumlar arasındaki etkileşimlerin kanıtları bölgede yapılan arkeolojik çalışma ve yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılmıştır. Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş süreci materyal kültür unsurları yoğunluklu olarak Keban ve Karakaya baraj kurtarma kazıları esnasında bölgede bulunan höyüklerden elde edilen arkeolojik buluntulardan oluşmaktadır. Bölgede Geç Tunç Çağ ile başlayan Hitit materyal kültür etkisi Erken Demir Çağ'da büyük bir değişime uğradığı görülmüştür. Bu durumun önemli bir kanıtı; Geç Tunç Çağ'da iç içe kümelenmiş mimari yapıların Erken Demir Çağ'da, yerini dağınık yerleşim

sistemine bırakmış olması ve bölgedeki yerleşimlerin taşralı bir görünüm kazanmasıdır. Hitit kültürel unsurunun önemli bir göstergesi olan seramikler, Erken Demir Çağ'da yerini el yapımı olan yivli seramiklere bırakmıştır. Erken Demir Çağ toplulukların materyal kültürünü yansıtan ve dönemin moda seramiği olarak da değerlendirilen yivli çanak-çömlekler, bölgedeki yerleşimlerde yoğun bir şekilde bulunmuştur. Elâzığ-Malatya yöresindeki Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik, İmikuşağı, Değirmentepe gibi Erken Demir Çağ tabaklarına denk gelen yapı katlarında yivli çanak-çömlekler bolca bulunmuştur (Sevin, 1988: 52; Işıklı-Özdemir, 2021: 6; Konyar, 2005: 8).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da bulunan yivli çanak-çömleklerin bölgeye yeni bir göç dalgasıyla gelen *Muşki* toplulukları ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. I. Tiglat-Pileser; Torosların güneyinde Kadmuğu bölgesinde yaptığı bir savaşta, 50 yıldan beri *Alzi*'de oturan *Muşki* topluluklarını yenilgiye uğrattığını ifade etmiştir (Grayson, II, 2002: 14; ARAB, I, 1926: 74; Sevin, 1988: 54). *Alzi* diye ifade edilen coğrafyanın Elâzığ olabileceği ihtimalinden yola çıkarak *Muşki* topluluklarının uzun bir süreden beri bu coğrafyada iskân oldukları düşünülmektedir. Aynı zamanda bölgenin materyal kültüründeki ani değişim de bu durumu kanıtlar niteliktedir (Sevin, 1988: 54). Elâzığ yöresinde bulunan seramiklerin Uruatri/Nairi olarak adlandırılan aşiret/beyliklerin sınırları içerisinde yaşayan topluluklara ait olduğu da düşünülmektedir (Özfirat, 2018: 170).

Erken Demir Çağ'da Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki toplumların materyal kültür unsurları olan mimari yapı ve çanak-çömlek yapım geleneğindeki değişim/dönüşüm bölgede bulunan höyüklerde elde edilen verilerden oluşmaktadır. Aynı dönemde Van-Muş Bölgesi'ndeki toplumların materyal kültür unsurları, bölgede bulunan nekropollerden /mezarlık alanlarında elde edilen kalıntılara dayanmaktadır. Bu durumun temel nedeni Orta Tunç Çağ'da hayvan besiciliğine dayalı yaylacılık faaliyetleri neticesinde bölgede yaşayan toplulukların otlak ve su bakımından zengin olan yüksek/korunaklı alanları tercih etmiş olmalarıdır. Orta Tunç Çağ'da yüksek yaylalarda beliren sosyoekonomik yapı burada yaşayan toplulukların örgütlenme yapıları, yerleşim düzenleri ve materyal kültürleri üzerinde etkili olmuştur. Van Gölü Havzası'nda yer alan Ernis, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe gibi mezarlık alanlarında elde edilen arkeolojik veriler dönem toplulukların ekonomik, politik ve kültürel yapılarına dair önemli verilere ulaşılmasını sağlamıştır (Sevin, 2005: 69). Aynı zamanda son yıllarda bölgede yapılan yüzey araştırmaları esnasında tespit edilen kale ve eteğinde yer alan mezarlık alanlarında elde edilen yivli çanak-çömlekler Erken Demir Çağ kronolojisinin tespit edilmesini

sağlamıştır. Erken Demir Çağ mimari yapım geleneğinin önemli özelliği kiklopik tarzda inşa edilen kaleler ve eteğinde yer alan mezarlık alanıdır. Mezar buluntuları arasında yer alan demirden yapılmış silahlar, takılar ve günlük olarak kullanılan eşyalar bölgede yaşayan toplulukların sosyopolitik açıdan bir değişim/dönüşüm yaşadıklarını kanıtlamaktadır (Tekin, 2015:160; Ayaz, 2017: 48). Son yıllarda Muş yöresinde yapılan yüzey araştırmalarında Erken Demir Çağ’a tarihlenen kale ve höyükler tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerde dönemin materyal kültürünü yansıtan yivli çanak-çömlekler bulunmuştur (Biber, 2013: 81).

Erzurum-Kars Bölgesi ise, sahip olduğu iklim ve topografik yapısı nedeniyle burada yaşayan topluluklara farklı yaşam alanları sunmuştur. Bölge, Geç Kalkolitik Çağ’dan itibaren insan yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Erken Tunç Çağ’da Karaz kültürel sürecinin merkezi konumunda olan Erzurum-Kars Bölgesi, Orta Tunç Çağ’da alt bölgeler bazında radikal değişimler yaşamıştır. Orta ve Geç Tunç Çağ’da bölgede yaşanan değişim/dönüşüm burada yaşayan toplulukların ekonomik, politik ve kültürel yapılarında değişimlerin oluşmasını sağlamıştır. Orta Tunç Çağ’da hayvan besiciliğine dayalı yaşam/geçim ekonomisi burada yaşayan toplulukların dağların zirvelerine yakın yerlerde korunaklı alanlar inşa etmelerini sağlamıştır. Orta ve Geç Tunç Çağ’da oluşturulan korunaklı alanlar Erken Demir Çağ’da savunma amaçlı kalelere dönüşmüştür. Bölgenin Erken Demir Çağı’na yönelik arkeolojik veriler de yüzey araştırmaları esnasında tespit edilen kale ve kurgan türü mezarlıklardan elde edilmiştir. Ağrı Dağı’nda bulunan “*Bozkurt Kurgan Mezarlığı*” bölgenin Geç Tunç-Erken Demir Çağ materyal kültürünün anlaşılmasında önemli veriler sunmuştur. Yerleşim alanı, kiklopik tarzda inşa edilmiş olup kale, höyük ve mezarlık alanından oluşmaktadır (Özfırat, 2015: 158). Erken Demir Çağ’a ait materyal kültür verileri de “*Bozkurt Kale I*” olarak adlandırılan yerleşimden sağlanmıştır. Bahsi geçen yerleşimler dışında bölgenin Erken Demir Çağı’na ait veriler; Pulur, Sos Höyük gibi yerleşimler ile son dönemde petrol boru hattı çalışmaları esnasında kazılan ve Erken Demir Çağ’da konar-göçer toplulukların geçici yerleşim/istasyonu olduğu düşünülen Büyükardıç Yerleşimi (Işıklı-Can, 2007: 164; Şenyurt, 2005: 33-37; Ayas, 2017: 84), ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin en eski yerleşimlerinden biri olarak kabul edilen Alaybeyi Höyüğü’nde de elde edilmiştir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 240).

Sonuç olarak Doğu Anadolu Erken Demir Çağ sosyopolitik gelişim süreci bölgede yaşanan değişim/dönüşüm arkeolojik veri ve yazılı kaynaklar üzerinden analiz edildi. Bu değişim/dönüşümün önemli kanıtları olan mimari yapı, seramik yapım geleneği/yivli çanak-

çömlek ve maden/demir endüstrisindeki farklılaşma Erken Demir Çağ'da belirgin bir şekilde görülmüştür. Orta Tunç Çağ'da temelleri atılan ancak Geç Tunç ve Erken Demir Çağ'da sayıları giderek çoğalan kale-kent sistemi bölgenin yaşadığı politik değişimin önemli kanıtlarından biri olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Hitit ve Asur kaynakları bölgenin Erken Demir Çağ'da kale-kent düzeninde aşiret/beylik şeklinde bir örgütlenme modeline sahip olduğunu belirtmiştir. Asur kaynaklarında Uruatri/Nairi olarak ifade edilen aşiret/beylik ve yerel krallık şeklinde örgütlenmiş birimlerin kale-kent sisteminde kurulmuş yapılar olduğu düşünülmektedir.

4.2. Beylikler ve Yerel Krallıklar

Doğu Anadolu'da etkin olan sosyoekonomik ve sosyopolitik yapı bölgenin topoğrafyası, iklimi ve bitki örtüsüyle doğrudan ilişkilidir. Bölgenin yüksek rakımı, dağlık topoğrafyası ve sert karasal iklimi bu coğrafyada yaşayan toplulukların çoğunlukla hayvancılıkla bağlantılı olarak göçebe, yarı göçebe ve yerleşik bir yaşam/geçim düzenine sahip olmalarına neden olmuştur. Doğu Anadolu'da oluşan aşiret/beylik yapılanması uzun bir tarihsel geçmişe sahip olmasına rağmen yazılı bir veri olarak ilk defa Asur yazıtlarında isimleri ifade edilmiştir. Doğu Anadolu'da oluşan politik, ekonomik ve kültürel yapı tarihsel süreç içerisinde bazı kırılma anları yaşamış olsa da bölgede oluşan statüko uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir (Erdem, 2011: 60).

Doğu Anadolu'nun Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçim/yaşam biçimini birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Karaz kültürel süreciyle temelleri atıldığı düşünülen ve Kurgan Halkları/Orta Tunç Çağı süreci ile şekillenen aşiret/beylik düzeninin Geç Tunç Çağ'da da devam ettiği bilinmektedir. Oldukça uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan aşiret/beylik düzeni sonraki binyıllarda Doğu Anadolu sosyopolitik yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Doğu Anadolu hakkında bilgi veren Asurca yazılı kaynaklar bölgedeki toplulukları; demir işleme tekniğini bilen, bilgi ve beceri düzeylerini geliştiren, kendi beylerinin yönetimindeki göçebe topluluklar ve toprağa bağlı küçük krallıklar tarafından yönetilen, savaş sırasında ortak düşmana karşı federasyon düzeninde örgütlenip mücadele eden karmaşık topluluklar olarak ifade etmiştir. Aynı zamanda daha sonra isimlerinden sıkça bahsedilecek olan bu toplulukların Uruatri/Nairi oldukları da belirtilmiştir (Aktüre, 2003: 83). Asurca yazılı kaynaklar esas alarak Doğu Anadolu'da oluşan aşiret/beylik ve yerel krallıkların sosyopolitik, ekonomik ve tarihi coğrafyaları ele alınıp incelenecektir. Aynı zamanda bu toplulukların ortak düşmana karşı oluşturdukları siyasi oluşumlar da değerlendirilecektir.

Asurca yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler esas alındığında Urartu tarihi, zaman kapsamı bakımından MÖ XIII. yüzyıl ile MÖ VI. yüzyıl arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Yaklaşık olarak yedi yüzyıl süren Urartu tarihi “*Beylikler Dönemi*” ve “*Urartu Krallığı*” olarak iki ana evrede ele alınmıştır. Anadolu ve Ön Asya’nın siyasi ve kültür tarihinde önemli bir role sahip olan Urartulular; Van Gölü Havzası merkez olmak üzere, Karasu havzasından Transkafkasya’ya, Malatya bölgesinden Urmiye Gölü’ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada Yakınoğu’nun en gelişkin uygarlıklarından birini oluşturmuşlardır (Tarhan, 1980: 69; Kemalettin Köroğlu, 2019: 1). Asur tarih yazımında Uruatri/Nairi Ülkesi ise; yaklaşık olarak güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde de Erzurum’dan oluşan geniş bir alanı; neredeyse Doğu Anadolu’nun tümünü kapsayan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır (Salvini, 2015: 32). Daha önce belirtildiği gibi Urartu tarihi, siyasi ve kültürel açıdan iki evrede ele alınıp incelenmektedir. Konumuzu kapsayan Erken Demir Çağ evresi MÖ XIII. yüzyılın ilk yarısı ile MÖ IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Çalışmamızda birinci evreyi oluşturan Uruatri/Nairi Konfederasyonu’nun sosyopolitik gelişim süreci değerlendirilecektir.

Urartu Krallığı’nın oluşumunda etkin olan Uruatri/Nairi Konfederasyonu’nun yayılım alanı Van Gölü çevresi olduğu kabul edilmektedir. Çekirdek bölge olarak da kabul edilen bu coğrafya ile ilgili ilk yazılı kaynaklar Asurca yazılı kroniklerden oluşmaktadır. Bu kronikler; Asur krallarının kuzey komşusu olan Uruatri/Nairi topluluklarına yönelik seferlerde tuttıkları yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektuplardan oluşmaktadır. Kronikler, genellikle propaganda amaçlı olup ve tek taraflı yazılan metinlerden oluşmaktadır. Bu metinlerden yola çıkarak bölgenin aşiret/beylik, kent-devleti ve yerel krallık olarak ifade edilen dönemin sosyopolitik gelişim süreci değerlendirilecektir. Doğu Anadolu hakkındaki metinlerin ilki, MÖ 1274–1244 yılları arasında Asur Krallığı’nın başında bulunan I. Salmanassar dönemine aittir. Asur tapınağının yeniden inşasını belgeleyen yazıtta;

“Krallığımın başlarında Uruatri Ülkesi bana karşı isyan etti. Tanrı Asur’a, tüm efendilerime ve tanrılara yakardım. Ordularımı toplayıp onların dağlık ülkelerine doğru yürüdüm. Himme, Uatqun, Maşgun (veya Bargun), Salua, Halila, Luhu, Nilipahri (ya da Zallipahri) ve Zingun’u, ordularının sekiz ülkesini fethettim. Şehirlerinden 51 tanesini yok ettim, yaktım ve insanlarıyla mallarını alıp götürdüm... Tüm Uruatri ülkesini üç gün içinde Asur’un önünde diz çöktürdüm. Gençlerin arasında bazılarını seçtim ve hizmetime aldım. Başlarına

ağır ve sonsuza kadar sürececek bir vergi koydum” (Salvini, 2020: 53; Grayson, 2002: 183; Salvini, 2015: 29; Sivas, 1991: 3; Çilingiroğlu 1997: 16; ARAB, 1926: 39).

MÖ XIII. yüzyılın başlarında Uruatri/Nairi topluluklarına karşı yapılan sefer yazıtına göre Uruatri'nin en az 8 ülkeden 51 kentten oluştuğunu belirtmektedir. Seferin yapıldığı coğrafyanın oldukça dağlık olduğunu daha sonraki yıllarda yapılan sefer yazıtlarıyla paralellik göstermektedir. Van Gölü Havzası'na konumlandırılan Uruatri/Nairi toplulukları tarihi coğrafya açısından tartışmalı bir bölge olarak kabul görmektedir. Asurca kronikler Uruatri/Nairi federasyonuna yönelik askeri seferini anlatırken 8 ülke ve 51 kentten bahsetmektedir. Asurca yazılı kaynaklar, Uruatri/Nairi ile bölgede bulunan diğer toplulukların coğrafi konumlarına dair net bir veri ortaya koymamıştır. Ancak sefer kayıtlarının bölge toponomisine yönelik vurguları ile Asur'un izlediği sefer güzergahları Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların lokalizasyonlarının tespit edilmesini sağlamıştır.

Şekil 32. Uruatri/Nairi (Çilingiroğlu, 1997)

Himme, Uatkun, Masgun (veya Margun), Salua, Halila, Luha, Nilipahri (veya Z/Sallipahri) ve Zingun diye ifade edilen 8 ülke çekirdek bölgenin çevresindeki coğrafyalarda yer almaktadır. Burada yer alan ve 8 ülke içerisinde yer alan ünitelerden biri olan Halila'nın

lokalisasyonu hakkında net bir veri ortaya konulamamıştır. Bahsi geçen Himme, Uatqun, Masgun, Salua, adlı dört ülkenin Uruatri/Nairi diye ifade edilen konfederasyonun güneydoğu, güney ve güneybatı sınırlarını oluşturan coğrafyaya lokalize edilmiştir. Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Luha ve kesin olmamakla birlikte kuzey sahilindeki Nilipahri ve Zingun bölgeleri Van Gölü yakınlarındaki bölgeyi tahmin ettirmektedir (Salvini, 2015: 29).

“...onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım...” ifadesi de bölgenin son derece dağlık bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifade daha sonra Asur krallarının yıllıklarındaki ifadelerle örtüşmektedir. Bu ifadeyi doğrulayan destek ise Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilce vaz'dan gelme, II. Rusa'ya ait bir yazıttır. Ziuquni Ülkesi kesinlikle Salmanassar'ın sözünü ettiği Zingun olmalıdır. Asur-bel-kala'nın fethettiği kentler arasında saydığı Ziquni Kenti böylece Orta Asur Dönemi'nin sonlarından itibaren de kayıtlara geçmiştir (Salvini, 2015: 29). Asurca yazılı kaynaklarda ifade edilen aşiret/beylik, kent devleti ve yerel krallıklar aşağıda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan siyasi yapılar Asur yıllıklarında aşiret/beylik, kent, ülke ve yerel krallık olarak ifade edilmiştir. Bu siyasi yapılar, IX. yüzyılda Urartu Devleti'nin kuruluşuna kadar yaklaşık olarak 4 asır boyunca varlıklarını sürdürerek Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinin şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Bu süreçte Doğu Anadolu'daki politik oluşumlara öncülük yapan Uruatri/Nairi beylikleri, bölgede konfederasyon şeklinde bir örgütlenme yapısının oluşmasını sağlamışlardır. Asur yıllıklarında isimleri sıkça geçen aşiret/beylik, kent, ülke ve yerel krallıkların bölgenin sosyopolitik gelişim sürecindeki etkileri ele alınacaktır.

Asur yıllıkları, Van Gölü Havzası'nda yaşayan toplulukları ilk önce **Uruatri** olarak ifade etmiştir. Uruatri isminin coğrafik ya da etnik bir terim olup olmadığına dair tartışmalar bulunmaktadır. Uruatri isminin Van Gölü Havzası'nın batı ve kuzeybatısında yaşayan topluluklara/coğrafyaya verilen bir terim olduğu da tahmin edilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 19). Aynı zamanda Uruatri ve Nairi terimleri arasında coğrafi bir sınır belirlemeye çalışmak da çok fazla zorluk içermektedir. İki terimin de Van Gölü Havzası'nda yaşayan topluluklar için kullanıldığı bilinmektedir. Bu terimlerin coğrafik ya da etnik/politik anlamda kullanıldığına dair net bir veri ortaya konulamamıştır. Nairi; XI. yüzyılda Asur için oldukça büyük bir coğrafik alanı ifade ederken, Uruatri daha sınırlı bir bölgeymiş gibi gözükmektedir. Nairi ve Uruatri yüzyıllar boyu sürekli değişen bölgeleri ifade etmiş olsalar da coğrafi yakınlıklarına rağmen

siyasi açıdan birbirinden farklı bölgeler olarak görülmüştür. Asurca kaynaklar da Uruatri ve Nairi kavramlarını aynı bölgenin farklı politik yapı/üniteleri olarak ele almıştır. Aynı zamanda Uruatri/Nairi terimlerinin Doğu Anadolu Yaylası'nın önemli Hurri ve erken Urartu gruplaşmaları için de kullanıldığı düşünülmektedir (Salvini, 2015: 33).

Asurca yazılı kaynaklarda Uruatri ve Nairi kavramlarının ikisi de kullanmıştır. Ancak kaynaklar, Van Gölü ve çevresinde yaşayan politik yapılar için genelde **Nairi** kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Asur kralı I. Salmanassar'ın Van Gölü Havzası'ndaki topluluklar üzerine yaptığı seferin anlatıldığı yazıt, bölgedeki politik birimleri Uruatri diye isimlendirmiştir. Tikulti-Ninurta dönemi kaynakları ise, Van Gölü ve çevresindeki politik yapıları Nairi Ülkesi olarak adlandırmıştır. I. Tiglat-Pileser Prizma Yazıtı'nda Nairi ülkeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. (Pınarcık, 2012: 86). II. Tukulti-Ninurta, II. Asurnasirpal ve III. Adad-nirari dönemi Asurca yazılı kaynaklar, Nairi'den ve Nairi'nin parçası olarak kabul edilen ülkelerden birlikte bahsetmiştir. Kaynaklar, Zagros Dağlarında bir vadi içerisinde yer alan Hubuşkia için de Nairi kavramını kullanmıştır. Daha erken dönemlerde Nairi terimi Hurriler'in yaşadığı bölge için de kullanılmıştır (Salvini, 2015: 32-33). Çalışmamızda, Uruatri ve Nairi terimlerini genel olarak birlikte kullanmayı tercih ettik. Bu iki terimin farklı ya da aynı olma durumu ise Asurca kralî yazıtları esas alınarak belirlenmiştir. Uruatri ve Nairi terimleri Asurca kralî yazıtlarda çoğu zaman aynı bölgenin farklı politik birimleri için kullanılmıştır. Bu iki terimin tarihsel süreç içerisinde kullanımı, terimlerin etimolojik kökeninin ve kaynaklarda kullanım şeklinin incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Uruatri ve Nairi terimlerinin Erken Demir Çağ'da sosyopolitik açıdan yaşadığı değişimin/dönüşümün incelenmesi gerektiğine de inanılmaktadır.

Uruatri Terimi; konu hakkında çalışma yapan araştırmacıların büyük bir kısmı “*Uruatri*” teriminin toponomi bakımından klasik anlamda kullanılan “*Urartu*”nun primitif formu olduğu konusunda hemfikirdir. Bunun yanı sıra, Uruatri teriminin etnik/politik yönden bir anlam taşımadığı ve Asurlular tarafından “*Dağlık Bölge*” veya “*Dağlık Ülke*” anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olabileceği belirtilmiştir (Tarhan, 1978: 87; van Loon, 1967: 6-7). Urartu arkaik çağı hakkında yapılan çalışmalarda “*Uruatri teriminin*” sadece coğrafi bir anlamda kullanılmadığı aynı zamanda bu kavramın etnik anlamda tarihsel devamlılığın organik bağlarını güçlendiren bir unsur olarak da kabul edilmiştir (Tarhan, 1978: 88).

Nairi Terimi ise; Asurca yazılı kaynaklarda Uruatri olarak ifade edilen politik yapılar/üniteler I. Tikulti-Ninurta döneminde Nairi olarak ifade edilmiştir. I. Tikulti-Ninurta dönemine ait 39 yazıtın 15'i Nairi toplulukları üzerine yapılan seferlerden bahsetmektedir. Asurca yazılı kaynaklarda, Doğu Anadolu'da Hurri-Urartu kökenli toplumların oluşturduğu *Konfederasyon/Kabileler Birliği* için "Nairi" adı altında "Kolektif Bir Terim" kullanılmıştır (Tarhan, 1978: 177). I. Tikulti-Ninurta döneminde Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerde Nairi ismi çokça geçmesine rağmen Uruatri'de olduğu gibi bu politik ve etnik birliği oluşturan siyasi ünitelerden bahsedilmemiştir. (Tarhan, 1978: 177). Uruatri-Nairi terimlerinin yer değiştirmesi konusunda birbirinden farklı görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri B. B. Piotrovskii'ye aittir: Piotrovskii; Uruatri teriminin yerine Nairi teriminin yaklaşık olarak bir asır boyunca kullanılmasının tarihi gelişim yönünü şu şekilde yorumlamıştır.

"I. Salmanassar'ın kaynaklarında; 8 ayrı ülke ve tek bir terimle, "Uruatri" adı ile adlandırmıştır. Demek ki MÖ XIII. yüzyılda Urartu, bir "Kabileler Birliği"nden müteşekkildir ve bu durum bir "Devlet" haline gelene kadar süregelmiştir. Ancak, burada; Asurlularca "Nairi Ülkeleri" deyiminin kullanılması bir değişikliği ifade etmektedir. Belki de "Nairi Ülkeleri"nin, muhtelif toplumlarından teşekkül olan "Kabileler Birliği'nin lideri pozisyonundaki Uruatri", bu pozisyonunu kaybetmesi sonucunda, Asurlular da bu deymi kullanmayı uygun bulmuşlardır" (Piotrovsky, 1969: 43; Tarhan, 1978: 178).

Asur metinlerinde, "Uruatri" ve "Nairi" terimlerinin ikisi de kullanılmıştır. Bu durum çeşitli karışıklıklara neden olmasına rağmen konu hakkındaki genel kanı; askeri sefer güzergâhlarındaki değişiklik ile Konfederasyonu'nun zaman zaman değişen "Politik Güç Birliği"nin coğrafi sınırlara yansımış olmasından kaynaklandığıdır (Tarhan, 1978: 179). Bahsi geçen politik güç birliklerinin coğrafi konumları ve etnik/politik durumları incelendiğinde, Hurri-Urartu kökenli toplumların yaşadığı; Subarei, Uqumani, Mehri, Kaşari, Kutmuhi, Guti bölgelerinin yanı sıra Alzi, Purulumzi, Paphi gibi bölgeler Uruatri Konfederasyonu'nun güney, güneybatı ve batıdaki yakın bölge komşularını oluşturmaktadır. Nairi ise; Urartu Devleti'nin de içinde yer aldığı bölgeler dâhil olmak üzere muhtelif bir grup "Küçük Ülkeler" için kullandığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Nairi'nin Fırat-Dicle ırmaklarının doğduğu coğrafyayı da kapsadığı belirtmiştir (van Loon, 1966:7). Nairi'nin tarihi gelişimi de Uruatri'ye paralel bir şekilde seyretmiştir. Her iki Konfederasyon da MÖ XII. yüzyılın sonlarından itibaren, birbirinden ayrı birer

politik, etnik ve siyasi birlik olarak gelişimlerini sürdürmüştür. Bu durum MÖ IX. yüzyılda Urartu Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir (Tarhan, 1978: 181).

Asur krallarından I. Salmanassar'ın ismini zikrettiği politik yapı/ünitelerden biri de **Himme**'dir. I. Tiglat-Pileser kroniğinde ise; Himme'yi Habhi'nin bir birimi olarak ifade etmiştir. Habhi Konfederasyonu ise; Uruatri/Nairi'den sonra Van Gölü çevresi merkez olmak üzere Doğu Anadolu yüksek yaylasının diğer bölgelerine yerleşmiş olan Hurri kökenli *Proto Urartu* toplumlarının üçüncü büyük politik merkezini oluşturduğu düşünülmektedir. Bağımsız bir ünite olan Habhi, Tiglat-Pileser yazıtlarında; bölgedeki büyük konfederasyon merkezlerinden biri olarak ifade edilmiştir. Ancak daha sonra Asur-bel-kala, saltanatının 3. yılında Uruatri'ye karşı taptığı 2. seferde Himme, Masgun, Bargun'dan kısa bir şekilde bahsederek bu ülkelerin tekrardan Uruatri Konfederasyonu içinde yer aldığını belirtmiştir. Bu durum tarihsel süreç içerisinde güç dengeleri değiştikçe buna bağlı olarak politik göçün ve egemenliğin belirli merkezler arasında el değiştirdiğini ve konfederasyonun sınırlarının da değişim geçirdiğini belgelemektedir (Tarhan, 1978: 96; Pınarcık, 2012: 46).

Uruatri/Nairi topluluklarının çekirdek bölgesi konumunda olan Van Gölü Havzası'nın komşu politik birimlerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Himme'nin Van Gölü'nün güneydoğusunda olabileceği belirtilmiştir. I. Tiglat-Pileser sefer yazıtındaki "Habhi-Sugi-Himme" bağlantısı da Himme'nin Uruatri/Nairi'nin güneydoğu sınırında olduğunu belirtmiştir (Grayson, 2002: 19-20; ARAB, 1926: 80; Salvini, 2015: 30; Tarhan, 1978: 95).

I. Salmanassar ve Asur-bel-kala döneminde ismi anılan Uatkun, Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun değişmez bir parçası/ünitesi olarak kabul görmüştür. Aynı zamanda Uruatri/Nairi Konfederasyonu ile çok sık bir şekilde ilişkilendirilen Uatkun, bu yapıların politik bütünlüğünün tarihsel devamlılığını belgelediği düşünülmektedir (Tarhan, 1978: 102). "*Gökyüzünün kanatlı kuşlarının aşamadığı engeller arasından benden önceki hiçbir kralın veya prensin geçmediği (...) yola çıktım... Samanu nehirlerini geçtim. Uruatri Ülkesi'ne (girdim)*" (Grayson, 2002: 91). Asur-bel-kala dönemi kroniğinde ifade edildiği gibi bölgenin oldukça sarp ve dağlık olması Uatkun'nun Uruatri/Nairi'nin güney sınırlarına lokalize edilmesini sağlamıştır (Salvini, 2015: 31).

I. Salmanassar kroniğinde ifade edilen ülkelerden biri de **Masgun/Bargun**'dur. Aynı zamanda Asur-bel-kala, yönetiminin 3. yılında Himme ve Masgun'u birlikte fethettiğini belirtmiştir (Salvini, 2015: 31). Masgun/Bargun politik biriminin Uruatri/Nairi beylikleri ile

ilşkilendirilmiş olması bu dönemde bölgedeki siyasi yapılara bu beyliklerin öncülük yaptığını düşündürmektedir. Aynı zamanda bölgenin dağlık coğrafyasına uygun bir siyasi yapı olan aşiret/beylik şeklindeki örgütlenme modelinin bölgede etkili olduğu da kabul görmektedir. Asur sefer yıllıklarındaki ifadeler bölgenin maden açısından oldukça zengin olduğu da anlaşılmaktadır (Grayson, II, 2002: 92). Masgun/Bargun, Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun güney sınırında yer alan coğrafyasına lokalize oldukları düşünülmektedir (Tarhan, 1978: 103).

Asur yıllıklarında ismi ifade edilen politik birimlerden biri de Salua'dır. Uruatri/Nairi topluluklarına yönelik yapılan sefer yazıtlarında bahsi geçen Salua, Himme, Luhi politik birimleri ile birlikte ifade edilmiştir (Salvini, 2015: 30). I. Tiglat-Pileser sefer yazıtında ise Salua, Qumenu, Kadmuhi ve Alzu ülkeleri ile birlikte ele alınarak bölgenin sosyopolitik açıdan farklı üniteler arasında bölüşüldüğünü göstermektedir (Grayson, 2002: 42). II. Adad-Nirari yılığında ise; Asur'un Lullumular, Habhu (ve) Zamua, Namru, Uqumanu, Mehru, Salua ülkelerini geçerek Uruatri/Nairi Konfederasyonu'na girdiğini belirtmiştir (Grayson, II, 2002: 157; ARAB 1, 1926: 110). Asur fetih yıllıklarında karşılaşılan/alınan toprakların isimlerinin belli bir sıra halinde ifade edilmiştir. Bölgedeki politik birimlerin kronolojik bir sıralamadan ziyade yönere göre topografik bir sıralamaya tabi tutulmuş olması konfederasyonu oluşturan ünitelerin tespit edilmesini sağlamıştır (Tarhan, 1978: 105).

Erken Demir Çağ'da Uruatri/Nairi Konfederasyonu ile ilişkilendirilen politik birimlerden biri de Zingun/Ziukuni'dir. I. Salmanassar ve Asur-bel-kala yıllıklarında ifade edilen Zingun, aynı zamanda Urartu Devleti'nin önemli dini şehirlerinden biri olarak kabul görmüştür (Sevin, 2005: 87). Zingun kenti, çekirdek bölge diye kabul edilen ve batıya açılan ana yol güzergahı üzerinde yer alan önemli bir merkez olduğu arkeolojik verilerle de desteklenmiştir (Tarhan, 1978: 152; Pınarcık, 2102: 465). Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilceviz'dan gelme, II. Rusa'ya ait bir yazıtta; Zingun'un I. Salmanassar'ın sözünü ettiği ünite olduğu ve Asur-bel-kala'nın fethettiği üniteler arasında saydığı şehirlerden biri olarak kabul görmüştür (Salvini, 2015: 29; Sevin, 2005: 87; Payne, 2006: 282). Beylikler ve Urartu Devleti döneminde varlık gösteren Zingun; bölgenin coğrafik, etnik ve politik yapısının tarihsel devamlılığını ortaya koyan bir özelliğe de sahip olduğu bilinmektedir.

I. Salmanassar kroniğinde ismi anılan 8 ülkeden biri de Nilipahri'dir. Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun politik birimlerinden biri olarak kabul gören Nilipahri, I. Salmanassar yazıtı dışında herhangi bir metinde ismine rastlanmamıştır. Bu politik birimin sonraki süreçte

herhangi bir kaynakta adının anılmamış olması onun Uruatri/Nairi Konfederasyonu içerisinde erimiş olabileceğini düşündürmektedir. I. Salmanassar metninde, Luha-Nilipahri-Zingun politik birimleri birlikte sıralanmıştır. Bu durum Nilipahri'nin Van Gölü'nün kuzeyinde, Adilcevaz-Muradiye arasındaki bir alana lokalize edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Tarhan, 1978: 147; Bryce, 2009: 310).

I. Salmanassar yazıtında ismi anılan politik yapı/birimlerden biri de Luha/Luhi'dir. Aynı zamanda I. Tiglat-Pileser dönemi kroniği ise; Luha ve Himme etnik/politik birimlerinin Habhi Konfederasyonu'na bağlı olduğunu belirtmiştir (Salvini, 2015: 30; Tarhan, 1978: 133). Luha'nın bu dönemde Habhi ile birlikte anılmış olması Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun güç kaybettiğini ve Habhi Konfederasyonu'nun bölgenin siyasi yapısında önemli bir güç haline geldiğini göstermektedir. Luha politik birimi daha sonra Urartu dönemi kaynaklarında da anılmıştır (Payne, 2006: 63-64). Luha'nın hem Uruatri/Nairi Konfederasyonu hem de Urartu Devleti kaynaklarında ifade edilmiş olması bölgenin sosyopolitik gelişimindeki tarihsel devamlılığı belirtmesi açısından oldukça önemlidir. Asur yıllıkları ile Urartu dönemi yazıtları birlikte değerlendirildiğinde Luha'nın Van Gölü Havzası'nın kuzeydoğu ucundaki Muradiye Ovası ile Ağrı Dağı bölgesine lokalize edilmesi gerektiği düşünülmüştür (Pınarcık, 2012: 465). Bahsi geçen coğrafyanın yolların kavşak noktasında stratejik bir konumda olduğu belirtilmektedir. Bu bölge Urartulular döneminde idari bir merkez ve askeri üs olarak kullanıldığı da bilinmektedir (Tarhan, 1978: 135).

I. Salmanassar metinlerinde bahsedilen bölgelerden biri de Halila politik birimidir. Ancak daha sonraki Asur yıllıkları ve Urartu kaynaklarında ismi anılmamıştır. Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun ünitelerinden biri olarak kabul edilen Halila'nın lokalizasyonu hakkında net bir bilgi ortaya konulmamıştır (Tarhan, 1978: 132).

I. Salmanassar sefer kroniğinde ismi geçen 8 politik birimden yukarıda kısaca bahsedildi. Ancak Asur Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresindeki coğrafyalara yönelik yıkım/talan faaliyeti I. Salmanassar dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Bölgeye yönelik Asur askeri seferleri uzunca bir süre devam etmiştir. Bu seferler sırasında Doğu Anadolu'da değişen güç dengeleri ile bölgedeki aşiret/beylik, şehir ve küçük yerel krallıklardan bahsedilmiştir. Aşağıda bahsi geçen unsurlar analiz edilecektir.

I. Tukulti-Ninurta dönemi yıllıklarında ismi anılan Ukumani, Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun güney sınırlarında stratejik bir konumda yer almıştır. I. Tiglat-Pileser ve

II. Adad Nirari yıllıklarında da ismi geçen Ukumani, Asur Devleti ile Uruatri/Nairi Konfederasyonu arasındaki tampon bölge oluşturmuştur (Tarhan, 1978: 110). Asur'un askeri sefer güzergâhı üzerinde yer alan Ukumani, bölgenin sosyopolitik gelişim sürecinde yerel bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür (Bryce, 2009: 584-585). Taner Tarhan'ın aktardığına göre Melikishvili II. Adad-Nira Nirari'nin Habhi üzerine yaptığı seferi anlatan yıllığında bahsi geçen Kumme'nin (Qumenu=Qummeni), Urartu Panteonunda fırtına tanrısı olarak kutsanan Teişeba'nın bu bölgedeki Kült Merkezi olan Urartu'nun kutsal şehri Qumenu'nun eski adı olduğunu ileri sürmüştür (Tarhan, 1978: 108; Pınarcık, 2012: 50). Bu durum Erken Demir Çağ'da bölgede yer alan aşiret/beylik, kent, şehir ve yerel krallıkların Urartu Devleti'ni oluşturan unsurlar olduğunu düşündürmektedir.

Habhi ülkesi, I. Tiglat-Pileser yıllıklarında ifade edilmiştir. Aynı zamanda Asur yıllıkları, Himme-Luhi-Salua politik birimlerini **Habhi** Konfederasyonu ile ilişkilendirilmiştir (Salvini, 2015: 30). Luhi-Salua-Himme gibi politik birimlerin Habhi'nin egemenliği altına girmiş olması bölgedeki güç dengelerinin değiştiğini göstermektedir.

“...Efendim, Asur'un kudretinin görkemi ile Habhi ülkesinin içinde bulunan Sugi Ülkesi'ne karşı yürüdüm ve o, efendim Asur'a boyun eğmemiştii. Habhi'nin geniş sahaya (yayılmış) Himme, Luhi ülkelerinin 6000 kişilik ordusuna karşı... savaştım... Ve onları mağlup ettim... Sugi ülkesini tümüyle fethettim” (Grayson, 2002: 19-20).

Bahsedilen dönemdeki siyasi rekabette, Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun güç kaybettiği Habhi Konfederasyonu'nun ise güçlendiği düşünülmektedir (Tarhan, 1978: 133). Uruatri/Nairi konfederasyonu'nun güney sınırlarında yer aldığı düşünülen Habhi, Asur sefer güzergâhı üzerinde yer almaktadır (Bryce, 2009: 268-269; Guarducci, 2019: 48-49). Doğal geçitlere ve stratejik bir konuma sahip olan Habhi, hem Uruatri/Nairi Konfederasyonu hem de Asur Devleti için önemli bir politik birim olarak kabul görmüştür (Tarhan, 1978: 108).

MÖ 9. yüzyılın başı ile MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine kadar Asur yıllıklarında ismi anılan Hubuşkia, yaklaşık olarak 2 asır bağımsız bir politik birim olarak varlığını sürdürmüştür (Belli, 1983: 33). Uruatri/Nairi Konfederasyonu ile Asur Devleti arasında tampon bir bölge konumunda olan Hubuşkia, kral Kakia tarafından yönetilmiş olup ilk defa Asur kralı II. Asur-nasirpal döneminde ismi anılmıştır (van Loon, 1966: 7). II. Asur-nasirpal yıllıkları, kraliyet sarayının açılış şöleninde Hubuşkia'dan gelen misafirlerin de yer aldığını belirtmiştir (Belli,

1983: 32). Maden açısından oldukça zengin olan dağlık Hubuškia ülkesi, Asur askeri seferlerinin hedefinde olmuştur (Salvini, 2015: 34). “...Hubuškialılar’ın şehirlerinin ortasına yaklaştı; Hubuškialı Datana’dan tribut aldım. Hubuškia şehirlerinden ayrıldım...” (Grayson, III, 2002: 69-70; ARAB, I, 1926: 209). III. Salmanassar dönemi kroniğinde de ifade edildiği gibi Hubuškia uzun bir süre bağımsız bir ülke/yerel krallık olarak varlığını sürdürmüştür. Çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla İşpuni-Menua ortak yönetimleri döneminde Hubuškia’nın Urartu Devleti’nin egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır (Belli, 1983: 33).

Erken Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da yer alan önemli yerel krallıklardan biri Daiaeni/Diauehi’dir. I. Tiglat-Pileser dönemindeki “*Prizma Yazıtı*” kralın, saltanatının üçüncü yılında “*Yukarı Deniz*” olarak adlandırdığı Van Gölü Havzası’ndaki topluluklar üzerine gerçekleştirdiği seferini anlatmaktadır.

“...*Yukarı Denizin kıyısındaki itaat etmeyi bilmeyen uzaktaki kralların ülkesine yürüdüm. Fırat’ı geçtim. Tummü ülkesinin kralı... Dayenu ülkesinin kralı, Nairi ülkelerinin 23 kralı hep birlikte ülkelerinde, arabalarını ve ordularını topladılar (ve) savaşmak ve çarpışmak üzere ilerlediler. Korkunç silahlarımın şiddetli saldırısı ile onlara yaklaştım (ve) onların geniş ordusunu fırtına tanrısı Adad gibi tahrip ettim... Nairi ülkelerinin 60 kralını onların yardımına gelenlerle birlikte okumun ucunda Yukarı denize kadar kovaladım. Onların büyük kült merkezlerini fethettim/ (ve) onların ganimetlerini, mallarını (ve) eşyalarını ortaya çıkardım...*” (Grayson, 2002: 20-21).

Metindeki ifadeye göre, I. Tiglat-Pileser; Fırat’ı geçip Yukarı Deniz’in kıyısındaki aşiret/beylik ve yerel krallıklar üzerine sefer düzenlemiştir. Aynı zamanda sefer yazıtında yer alan “*Nairi ülkelerinin 23 ve 60 kralı*” ifadeleri bölgede merkezi bir yapıdan ziyade konfederasyon şeklinde bir örgütlenme olduğunu açıkça göstermektedir. Farklı ünitelerden oluşan politik birimler bölgede oluşan örgütlenme yapısını göstermektedir (Guarducci, 2019: 48).

“... Tiglat-Pileser, güçlü kral, evrenin kralı, Asur ülkesinin kralı, dört ülkenin kralı, Tummü’den Daiaeni’ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi’den Büyük Deniz’e kadar yer alan ülkelerin fatihi...” (Çilingiroğlu, 1997: 19; Pınarcık, 2012: 63; Grayson, 2002: 62; ARAB, I, 1926: 92).

Tiglat-Pileser dönemindeki “*yoncalı yazıtı*” Asur ordularının “*Tumme’den Daiaeni’ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi*” ifadesini kullanmıştır. I. Tiglat-Pileser Nairi ülkesi üzerine yaptığı seferlerde Tumme’den Daiaeni isimleri sıkça kullanılmıştır. Bu durum fethedilen coğrafyanın genişliğini göstermek, kendini yücelmek ve Uruatri/Nairi Konfederasyonu’nun büyüklüğünü vurgulamak için yapıldığı düşünülmektedir.

Asur yıllıklarında “*Daiaeni*” olarak ifade edilen politik birim ile Urartu kaynaklarında “*Diauehi*” diye adlandırılan ünitenin aynı etnik/politik topluluklar olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdirler (Işıklı, 2000: 54-55). Asur yıllıkları ile Urartu kaynaklarında ifade edilen Daiaeni/Diauehi politik biriminin Fırat’ın kaynak bölgesinde yer aldığı belirtilmiştir. Fırat kaynak bölgesi hakkında tartışmalar olmasına rağmen Daiaeni/Diauehi politik biriminin Erzurum ve çevresine lokalize olduğu belirtilmiştir (Bryce, 2009: 193; Işıklı, 2000: 57).

Erken Demir Çağ’da, Doğu Anadolu’da, Hitit etkisinin zayıflamasıyla birlikte yeni etnik/politik birimlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bölgenin materyal kültüründen de belirgin bir fark oluşturan yeni yerleşimcilerin bir göç dalgası sonucu Doğu Anadolu Bölgesi’ne gelen *Muşki* toplulukları olduğu düşünülmektedir. I. Tiglat-Pileser’in Torosların güneyinde Kadmuğu bölgesinde yaptığı bir savaşta, 50 yıldan beri *Alzi*’de oturan *Muşki* topluluklarını yenilgiye uğrattığını ifade etmesiyle isimleri anılmıştır (Grayson, II, 2002: 14; ARAB, I, 1926: 74; Sevin, 1988: 54). *Alzi* diye ifade edilen coğrafyanın Elâzığ olabileceği ihtimalinden yola çıkarak *Muşki* topluluklarının uzun bir süreden beri bu coğrafyada iskân oldukları düşünülmektedir. Aynı zamanda bölgenin materyal kültüründeki ani değişim de bu durumu kanıtlar niteliktedir (Sevin, 1988: 54; Köroğlu, 1996: 69).

“(Tahta) geçiş yılımda 20.000 *Muşku*, 50 yıldır tanrı Asur’a efendime tribut ödemiş olan *Alzu* ve *Purulumzu* ülkesini elinde tutan, hiçbir kralın mağlup edemediği (*Muşku*) kralı ile (kendi) güçlerine güvenerek *Kadmuğu* ülkesine indiler (ve) onu zapt ettiler. Tanrı Asur’un efendimin desteği ile arabalarımı ve ordumu hazırladım (ve) geride kalanı düşünmeden *Kaşıyari* dağının engebeli arazisini aştım... Onları mağlup ettim...” (Grayson, II, 2002: 14; ARAB, I, 1926: 74).

Muşkiler, yapılan ilk savaşı kaybetmesine rağmen varlıklarını uzun bir süre devam ettirmişlerdir. Fırat Nehri’nin batı bölgelerinde varlıklarını sürdüren ve aynı zamanda *Friglerle* de ismi anılan *Muşkiler*, Asur yıllıklarında isimleri anılmaya devam etmiştir (Gürkan, 2015:

113). Asur ve Hitit devletlerinin yaşadıkları siyasi kriz bölgede yeni güç dengelerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Asur Devleti'nin bölgede tekrardan etkili olmasıyla birlikte siyasi dengeler Asur lehine değişmiştir (Sevin, 1998: 54). Muşkili topluluklar Doğu Anadolu'da Asur lehine ittifaklar kurarak onların bölgede etkili olmalarını önlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda Muşkilerin stratejik bir konumda bulunmaları çevresindeki topluluklar üzerinde etkili olmalarını sağlamıştır (Akkuş Mutlu, 2017: 538).

I. Tiglat-Pileser döneminden sonra Asur Devleti uzun bir süre Arami göçleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Tiglat-Pileser'den sonra Asur-Muşki mücadelesi uzun bir süre devam etmiştir. II. Tikulti-Ninurta yıllıkları Muşki ülkesinin ele geçirildiği, II. Asur-nasirpal'in ise Muşki ülkesinden haraç aldığını belirtmiştir. İki toplum arasındaki mücadele devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Asur ile Muşkilerin ortak düşmana karşı diplomatik ilişkiler içerisinde oldukları da tespit edilmiştir (Köroğlu, 1996: 69; Işıklı, 1998: 41).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da yaşanan Muşki sorunu uzun bir süre çözülememiştir. Bölgedeki güç dengeleri içerisinde varlığını uzunca bir süre devam ettiren Muşkiler, Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişiminde Asur Devleti'ne karşı yürüttüğü savaşlar ile önplana çıkmıştır. Elâzığ çevresine lokalize oldukları düşünülen Muşkilerin anayurtları, etnik kökenleri ve güç güzergahları konusunda birçok belirsizlik bulunmaktadır.

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'daki önemli politik oluşumlardan biri Malizi/Melid Krallığı'dır. Politik, ekonomik ve kültürel açıdan oldukça uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Malatya-Arslantepe yerleşimi ve çevresi önemli siyasi yapılara ev sahipliği yapmıştır. MÖ 4. binyıldan itibaren Mezopotamya'da yaşanan gelişmelere eş değer olarak erken dönem sınıflı toplumların ve bu toplumların siyasi olarak bir merkezden yönetildiği sürecin bütün aşamalarına tanıklık etmiştir. Ubeyd, Uruk ve Karaz kültürel süreçlerin etkilerinin yoğun bir şekilde görülüp yaşandığı bir yer konumunda olan Arslantepe, MÖ 2. binyılda özerkliğini belli bir düzeyde korumasına rağmen, bu dönemde Hitit siyasi ve kültürel yapısının etkisi altına girmiştir (Frangipane, 2018: 93). MÖ 1. binyılda Orta Anadolu'da meydana gelen siyasi çalkantılar sonucunda Hitit İmparatorluğu zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir. Orta Anadolu'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak bu süreçte yeni bir siyasi oluşum olarak başkenti Malatya-Arslantepe olan özerk bir Geç Hitit-Melid Krallığı'nın kurulduğu görülmüştür (Frangipane, 2018: 93).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'daki önemli politik birimlerden biri, Türkiye'nin doğusunda, Yukarı Fırat'ın batı kıyısındaki Malatya Ovası'nda kurulan Malizi/Melid Krallığı'dır. Malizi/Melid Krallığı, Toros ve Anti-Toros dağ sıraları arasında, Fırat ve kolları tarafından sulanan, verimli ovalar ve zengin maden yataklarına sahip bir coğrafyada yer almaktadır. Malatya Ovası'nın çevresinde yer alan dağlar demir, gümüş ve kurşun yatakları bakımından oldukça zengin bir potansiyele sahiptir. Aynı zamanda Malatya'nın kuzeydoğusunda yer alan Kiği-Keban'da gümüş cevheri yatakları yer alırken, doğusundaki Diyarbakır-Ergani Mezopotamya dünyası için her zaman zengin bir bakır kaynağı olmuştur (Harmanşah, 2015: 78). Malatya'nın sahip olduğu stratejik konumu, zengin maden yatakları ve ürün çeşitliliği bu bölgenin Geç Tunç Çağ'da Hitit-Asur; Orta Demir Çağ'da ise Asur-Urartu-Tabal krallıkları arasında çekişme alanı olmasına neden olmuştur (Harmanşah, 2015-78).

Güçlü devletlerin çekişme alanı haline gelen Maliz/Melid Krallığı, bölgesel kontrolünü Orta ve Yukarı Tohma Su Vadisi, Elbistan Ovası ve Kuru Çay Vadisi'ne doğru genişletmiştir. Geniş bir coğrafyada hakimiyet kuran Malizi/Melid Krallığı, Kültepe yazılı belgelerinde "*Melita*" olarak isimlendirilmiştir. Hitit belgelerinde ise; "*Meliddu, Melide, Milid, Milidia*" olarak ifade edilmiştir (Şahin, 2019: 142). Malatya Ovası Kalkolitik Çağ'dan itibaren önemli bir yerleşim alanı olmasına rağmen tarih sahnesinde adını duyurması Hitit döneminde gerçekleşmiştir. MÖ 1800'lerden itibaren Hitit Devleti'nin etkisi altına giren Malatya bölgesi, Erken Demir Çağ'da, I. Tigrat-Pileser döneminde, Asur Devleti'ne vergi ödemek zorunda kalmıştır.

Şekil 33. Geç Tunç-Erken Demir Çağ Yerleşmeleri (Harmanşah, 2011: 60).

MÖ 11. yüzyılın başlarında, I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1074) döneminde Asur yıllıklarında ismi anılan Malizi/Melid Krallığı'nın bölgenin siyasi, ekonomik tarihinde önemli bir rol oynadıkları düşünülmektedir (Şahin, 2019: 142; Harmanşah, 2015: 82).

“Bu sefer sırasında Hanigalbat ülkesindeki isyankâr ve itaatsiz Milidia şehrine yürüdüm. Benim güçlü caydırıcı saldırımdan korkarak bana itaat ettiler ve ben onlara merhamet gösterdim. Bu şehri zapt etmedim (fakat) rehineler aldım. Onları yıllık kesintisiz tribut olarak ödenecek 1 homer kurşun cevheriyle yükümlü kıldım” (Grayson, 2002: 22-23; ARAB I, 1926: 82).

I. Tiglat-Pileser Doğu Anadolu'da Nairi ve Daiaeni coğrafyalarına yaptığı seferden dönerken Malizi/Melid kentini ziyaret etmiştir. Bağımsız bir devlet olan Melid Krallığı Asur devletine boyun eğmiş ve senelik vergisini kurşun madeni olarak vermeyi kabul etmiştir. (Şahin, 2019: 142; Harmanşah, 2015: 82). Asur kaynakları I. Tiglat-Pileser'in saltanatının üçüncü yılında Akdeniz ve kıyı devletlerine yaptığı bir diğer ekonomik güdümlü seferde de Malatya Ovası'nı tekrar ziyaret ettiğini belirtmişlerdir. Aynı zamanda Asur Devleti'nin Malizi/Melid Krallı olan “*Allumari*” den vergi aldıklarını belirtmişlerdir (Grayson, 2002 43: Harmanşah, 2015: 82).

Asur ve Urartu tarih yazımında önemli bir yere sahip olan **Muşaşir/Ardini**, Urartu panteonunun başı olarak kabul edilen tanrı Haldi'nin vatanıdır (Salvini, 2015: 34; Zimansky, 2018: 232). Orta Asur yıllıklarından bilinen Muşaşir, İşpuini hükümdarlığından itibaren Urartu Devleti'nin tapınım merkezi haline gelmiştir. İran'ın kuzeybatısındaki Uşnu bölgesiyle Irak'ın kuzeydoğusundaki Revanduz Ovası arasında yer alan “*Kelişin Geçidi*”nde bulunan çift dili Urartuca yazıt, İşpuini ile oğlu Minua'nın Muşaşiri ziyaret ettiklerini kaydetmektedir. Aynı zamanda Asur yıllıkları, Urartu krallarının Muşaşir'de taç giyerek egemenliklerini pekiştirdiklerini belirtmişlerdir (Zimansky, 2018: 240; Radner, 2012: 248). Muşaşir, dini bir merkez olmanın yanında Asur ile Urartu arasında tampon bölge konumunda olup aynı zamanda Urartu Devleti için bir askeri üs işlevi de görmüştür (Piotrovskii, 1969: 84). Urartu Krallığı'nın müttefiki konumunda olan Muşaşir hem Asur hem de Urartu Devleti için stratejik öneme sahip bir merkezdir (Piotrovskii, 1969: 111). Orta Demir Çağ kaynaklarında ismi yoğun bir şekilde anılan Muşaşir politik biriminin Erken Demir Çağ beylik/şehirlerinden birisi olduğu düşünülmektedir. Doğu Anadolu ve çevresi hakkında bilgi veren Asur yıllıkları kutsal Muşaşir politik birimine dair vurgularda bulunmuştur (Karen, 2012: 246).

4.3. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Sosyopolitik Yapı

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da sosyopolitik yapı; arkeolojik veri, yüzey araştırmaları ve Asur yazılı kaynakları esas alınarak incelenebilmiştir. Yapılan çalışmada, bölgedeki değişim/dönüşüm izlerinin İlk Tunç Çağ'da Karaz topluluklarının bölgede oluşturdukları sosyoekonomik yapı sonucu şekillenmeye başladığı düşünülmektedir. Karaz topluluklarının tarım ve hayvan besiciliğine dayalı ekonomik yapıları, bölgede aşiret tipi bir örgütlenme modelinin oluşmasına zemin hazırladığı görülmüştür. Orta Tunç Çağ'da ise Doğu Anadolu'da alt bölgeler bazında farklılıklar olmakla birlikte “*Kurgan Halkları*” süreci olarak nitelendirilen yeni bir dönem başlamıştır. Özellikle doğu ve kuzeydoğu uçta yer alan bölgelerde, dağların zirvelerine yakın alanlarda korunaklı yerleşimler inşa eden Kurgan halkları; bölgede aşiret/beylik tarzı bir örgütlenme yapısının oluşmasını sağlamışlardır (Sevin, 2004; 104-105).

Doğu Anadolu'da Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş sürecinde pastoral sistem ve korunaklı alanlarda yaşam devam etmiştir. Ancak bu süreçte, Orta Tunç Çağı göçebe/pastoral oluşumundan farklı yeni bir sosyal ve politik örgütlenmeye doğru adımlar atılmıştır. Van Gölü Havzası ve çevresindeki coğrafyalar Erken Demir Çağ'dan Orta Demir Çağ'a/Urartu Devleti'nin kuruluşuna kadar yoğun bir yerleşim görmüştür. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik yapı uzun bir süreden beri bölgede oluşan aşiret, beylik ve yerel krallıkların Urartu

Krallığı'na evrilme süreci olarak da kabul edilmektedir. Kuzeybatı İran ve Aras Vadisi de dahil olmak üzere Doğu Anadolu'nun tamamına yakını MÖ 13. yüzyıla kadar giden süreçte Asurca yazılı kaynaklarda Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun öncülüğündeki politik yapılar ile yerel krallıklardan oluştuğu belirtilmiştir. Uruatri/Nairi adı verilen politik yapılar ile bölgede bulunan yerel krallıklar, küçük coğrafi birimler üzerinde konfederasyon şeklinde bir örgütlenme yapısına sahip olmuşlardır (Özfırat, 2018: 169).

Orta Asur Dönemi yıllıklarında ifade edilen aşiret/beylik, kent ve yerel krallıklar; yaklaşık olarak 4 asır boyunca bölgenin iktisadi, politik ve kültürel yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Erken Demir Çağ'da, Doğu Anadolu'da, merkezi bir yapıdan ziyade bağımsız politik birimlerden oluşan ve zaman zaman Asur askeri saldırılarına karşı konfederasyon şeklinde örgütlenen yapılardan oluşan sosyopolitik bir düzen hâkim olmuştur. Bölgedeki politik birimler, genellikle Uruatri/Nairi Konfederasyonu öncülüğünde siyasi birlikler kurmuşlardır. Bölgede kurulan siyasi birlikler (Uruatri/Nairi Konfederasyonu, Habhi-Himme-Luhi Konfederasyonu) ile bu birlikleri oluşturan ünitelerin tarihsel gelişim süreçleri Asurca yazılı kaynaklar ile arkeolojik veriler birlikte ekle alınarak analiz edilecektir (Salvini, 2015: 30).

MÖ 13. yüzyıldan itibaren Orta Asur Dönemi yıllıkları Doğu Anadolu ve çevresinde yer alan aşiret/beylik ve yerel krallıklardan uzunca bir şekilde bahsetmişlerdir. Oldukça uzun bir sürece yayılmış olan Asur yıllıklarının ilki I. Salmanassar (MÖ 1273-1244) dönemine aittir. I. Salmanassar, Torosların kuzeyinde karşılaştığı aşiret/beylik ve yerel krallıkları Uruatri olarak adlandırmıştır. (Köroğlu, 2019: 6). I. Salmanassar sefer yazıtında, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yenilgiye uğrattığını ve 51 kenti yakıp yıktığını belirtmiştir (Salvini, 2015: 29). Metinde geçen “8 ülke, 51 kent” ifadesi, Doğu Anadolu'da Uruatri olarak ifade edilen topluluklar arasında siyasi birliğin olmadığına işaret etmektedir. Oldukça dağlık olduğu düşünülen coğrafyanın Van Gölü Havzası ve çevresindeki topraklar olduğu daha sonraki Asurca yazılı kaynaklardan da tahmin edilmektedir (Salvini, 2015: 30).

I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) dönemi yıllıklarında yer alan “aşılmaz kayalık dağlar, Nairi ülkesinin 40 kralı” gibi ifadeler daha önce Uruatri olarak adlandırılan toplulukların/sosyopolitik birimlerin I. Tukulti-Ninurta döneminde “Nairi” olarak ifade edildikleri görülmüştür (Salvini, 2015: 31; Smith, 2003: 148). I. Tukulti-Ninurta yazıtlarının büyük bir kısmında, Nairi ülkesine karşı yapılan askeri seferlerden bahsetmiştir. Bu dönem yıllıklarında yer alan “Nairi'nin Yukarı Denizi” ifadesi, bahsedilen bölgenin Van Gölü olduğu düşünülmektedir. Asur yıllıkları Doğu Anadolu'da yer alan aşiret/beylik ve yerel krallıklar için hem Uruatri hem de Nairi terimini kullanmıştır. Bu iki terim arasında kesin bir sınır belirlemek oldukça güçtür. Ancak

iki terim de Doğu Anadolu’da yaşayan Hurri ve erken Urartu toplulukları için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Nairi terimi, XI. yüzyılda Asur Devleti için oldukça büyük bir coğrafi alanı ifade ederken Uruatri terimi daha sınırlı bir bölgeyi ifade ettiği tahmin edilmektedir. Coğrafi yakınlıklarına rağmen Asur yıllıkları, Uruatri ve Nairi terimini siyasi açıdan iki farklı bölge olarak ifade etmiştir (Salvini, 2015: 33).

I. Tukulti-Ninurta döneminden yaklaşık yüzyıl sonra Asur Devleti’nin başına geçen I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) dönemi yıllıkları, Asur’un Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda yürüttüğü askeri faaliyetlerden oldukça uzun bir şekilde bahsetmiştir. I. Tiglat-Pileser yazıtlarında, *Alzi/Aizu* ve daha sonra *Kadmuhi* ülkesini elinde tutan ve hiçbir kralın mağlup edemediği Muşki’ler ile giriştiği savaşı anlatmıştır. I. Tiglat-Pileser, Kaşiyari (Tur Abdin) dağlarını aşp Kadmuhi’da Muşkileri nasıl yenilgiye uğrattığını da belirtmiştir (Grayson II, 2002: 14; ARAB, I, 1926: 74; Sevin, 1998: 51-64; Sevin, 2005: 66). I. Tiglat-Pileser başka bir sefer kaydında “*Tumme’den Daiaeni/Diauehi ve Yukarı Deniz*”e kadar olan *Nairi* topraklarının nasıl fethettiğini anlatmıştır. Sefer yazıtında engebelli dağların ve Fırat Nehri’nin aşıldığı, Nairi kralları ve onların yardımına gelenlerin yenilgiye uğratılıp *Yukarı Deniz*’e kadar sürüldüğü de anlatılmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 19; Pınarcık, 2012: 63; Grayson, 2002: 62; ARAB, I, 1926: 92).

Asur yıllıklarında *Yukarı Deniz* diye ifade edilen bölgenin Van Gölü olduğu kabul edilmektedir (Salvini, 2015: 31). I. Tiglat-Pileser dönemine ait Muş-Yoncalı’da bulunan zafer siteline geçen “*güçlü kral, evrenin kralı, Asur’un kralı ve Tumme’den Diauehi’ye Nairi topraklarının fatihi*” ifadeler, bahsedilen bölgenin Van Gölü olduğunu desteklemektedir (Grayson, II, 2002: 62; ARAB, I, 1926: 92; Çilingiroğlu, 1997: 19). Diyarbakır-Birkleyn Mağaralarında bulunmuş olan kabartma ile Nairi ülkesi üzerine düzenlenen sefer yazıtındaki ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla Asur Devleti, Van Gölü Havzası’na ulaşmak için Doğu Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasında bulunan ve Toros Dağları üzerinde geçit sağlayan Dicle Tüneli’ni kullandıkları düşünülmektedir (Schacner, 2005: 368-369). Asur yıllıklarından hareketle Uruatri/Nairi Konfederasyonu’nun sınırları; güneyde Kaşiyari (Tur Abdin) dağlarından başlayarak, Torosların kuzeyinde, Yukarı Deniz olarak adlandırılan Van Gölü’nü de kapsayarak Diauehi (Erzurum) bölgesine kadar genişleyen dağlık bölge olarak belirtilmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 19-20).

Asur krallarından Asur-bel-kala (1073-1056), II. Adad-Nirari (MÖ 911-891), II. Tukulti-Ninurta (MÖ 883-859) ve Asur-nasir-pal dönemi yıllıklarından da Asur Devleti’nin Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda uzunca bir süre devam ettirdiği yıkım/talan faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Asurca yazılı kaynaklardan çıkardığımız sonuç; Doğu Anadolu Bölgesi’nin oldukça dağlık/sarp bir coğrafya olduğu ve bölgenin aşiret/beylik, kent ve yerel krallık şeklinde bir

örgütlenme yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. I. Salmanassar dönemi (MÖ 1274-1244) ile başlayan Asur-Uruatri/Nairi mücadelesi III. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) Urartulu Aramu'ya karşı kazandığı askeri seferlere kadar yaklaşık olarak 4 asır devam etmiştir (Salvini, 2019: 54; Smith, 2003: 148).

Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı hakkında bilgi veren Asurca yazılı metinler, bölgenin etnik/politik oluşumlarının yanında tarihi coğrafyası hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu dönemde Doğu Anadolu'da birden çok etnik/politik yapı/ünitenin olması bölgede bulunan aşiret/beylik, kent ve yerel krallıkların coğrafi konumlarının belirlenmesini güçleştirmektedir (Salvini, 2015: 30). Ancak, bütün bu olumsuzluklara rağmen kronikler, fethedilen aşiret/beylik, kent ve yerel krallıkların kronolojik bir düzende takip etmek yerine yönere göre topografik sıralama yapmışlardır. Kroniklerdeki bu yaklaşım ele geçirilen beylik sınırlarının somut bir çerçevesinin çizilmesini kolaylaştırmıştır (Tarhan, 1978: 105). I. Tiglat-Pileser kroniğinde geçen; “...*Lullumu ülkesinin tümünü, Salua, Ukumeni, Kadmuğu ve Alzu ülkelerinin tamamını fethettim*” ifadeler; bahsi geçen politik birimlerin sınırları, birbiriyle olan ilişkilerinin genel çerçevesinin çizilmesini kolaylaştırmıştır (Grayson, II, 2002: 42).

Asurca yazılı kaynaklarda ismi anılan etnik/politik birimlere ait arkeolojik veriler de Van Gölü Havzası ve çevresindeki coğrafyalarda yoğun bir şekilde tespit edilmiştir. Asur yıllıkları tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Van Gölü Havzası'nda da yönetim merkezi olabilecek çok sayıda kale ve kompleks yapının bulunduğunu belirtmiştir. Doğu Anadolu'da bulunan kale, aşağı şehir, mezarlık ve höyüklerle birlikte uzun dönemleri kapsayan merkezi kaleler veya karmaşık yerleşimler, bölgenin Urartu Krallığı öncesi dönemde de merkezi bir şehir tarafından yönetilen çok sayıda küçük birime bölündüğünü göstermektedir. Bölgeye ilişkin arkeolojik veri ve yazılı kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde oluşan sosyopolitik yapının Uruatri/Nairi Konfederasyonu topraklarına ait olduğu ileri sürülebilir (Özfırat, 2018: 169).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik çalışma ve yüzey araştırmalarında Orta ve Geç Tunç Çağ'dan itibaren bölgenin materyal kültüründe ciddi bir değişim olduğu açık bir şekilde görülmüştür. Materyal kültürün izleri; Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ı da içine alan geniş bir coğrafik alanda eş zamanlı olarak görülmüştür. Dönemin materyal kültürünü yansıtan yivli çanak-çömlekler çeşitli bölgesel nüans farklılıklarına sahip olmakla birlikte Erken Demir Çağ kimliği hakkında bilgi veren en önemli buluntu topluluğunu oluşturmaktadır (Konyar, 2005: 8). Erken Demir Çağ'da sadece çanak-çömlek yapımında değil mimari yapılarda da Geç Tunç Çağı'ndan oldukça farklı ve dönemi için ayırt edici özelliklere sahip bir yapı geleneği oluşmuştur. Yukarı Fırat Havzası'nda Geç Tunç Çağı'nın iç içe kümelenmiş evleri yerini birbirinden bağımsız ve

belli bir standartta olmayan köy evlerine bırakmıştır (Hauptman, 1976: 50). MÖ II. binyıldan itibaren Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde etkili olan Hitit materyal kültürü Erken Demir Çağ'da yerini daha kırsal ve geleneksel bir karakter taşıyan kültüre bıraktığı görülmüştür.

Şekil 34. Erken Demir Çağ: Karaz, Pulur, Güzelova Çanak-Çömlek

(Mehmet Işık Kişisel Arşivinden)

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'nun “*Yüksek Yayla*” olarak ifade edilen bölgelerdeki yerleşim sistemi, mimari açıdan kiklopik tarzda inşa edilmiş kaleler ve eteklerindeki nekropollerden oluşmaktadır (Özfırat-Marı, 2004; 18-19; Belli-Konyar, 6-89). Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'nun şato görünümlü kale-kent sistemi, bölgenin sosyopolitik yapısına uygun bir mimari yapının da geliştiğini göstermektedir. Asurca yazılı kaynakları da Erken Demir Çağ'da bölgede bulunan güçlü dağ kalelerinden bahsetmektedir (ARAB, I:1926 39). Van Gölü Havzası'nda bulunan Kaletepe, Keçikıran, Norgüh, Yürek, Meydan Tepe, Aliler ve Panz gibi kaleler savunma açısından zayıf olan kısımlara savunma duvarının inşa edilmesi Erken Demir Çağ kale mimarisinin tipik özelliğini göstermektedir. Hatta savunma duvarları inşa edilirken Kaletepe ve Aliler kalesinde olduğu gibi doğal çıkıntılardan da yararlanılmıştır (Belli-Konyar, 2003: 91).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da savunma mimarisi dışında bölgedeki değişim/dönüşüm izleri kale ve mezarlık alanlarında bolca bulunan metal eserlerin varlığıyla da desteklenmiştir. Mezarlık/nekropol alanlarında bulunan tunç ve demirden yapılmış silahlar bölgede askeri örgütlenmeye dair ciddi bir oluşumun varlığını da kanıtlamaktadır. Demir ve tunçtan yapılmış silahlar ile savunma amaçlı mimari yapıların oldukça fazla olması Erken Demir Çağ'da bölgede bulunan sosyopolitik yapıların savaş/çatışma ortamı içerisinde olduklarını da göstermektedir (Ümit Erdem, 2011: 62). Erken Demir Çağ maden endüstrisine yönelik yapılan çalışmalarda, Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyasındaki buluntuların benzerliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. “*Mezar hediyesi*” olarak kabul edilen ve dönemin silah repertuarında yer alan kabzalı hançerler, kısa kılıçlar, iğneli ok uçları, mızrak uçları ve baltalar Erken Demir Çağ'da savaş endüstrisine yönelik bir üretimin olduğu da görülmektedir (Altunkaynak, 2016: 225-226).

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da sosyopolitik açıdan merkezi bir devlet kurulamamasının birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlar; bölgenin topografik yapısına bağlı olarak Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların birbirinden yalıtılmış alanlarda yaşamış olması, bölgenin morfolojik yapısına bağlı olarak tarım alanlarının azlığı ve sert karasal iklimin olumsuz etkileridir (Sağlamtimur, 2017: 3; Çiftçi, 2018: 21). Sıralanan sebeplerin dışında Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların yaşam/geçim ekonomilerinin hayvancılığa dayalı olması buradaki toplulukların hareket halinde olmasına neden olmuştur. Yayılacılık faaliyetleri açısından da oldukça zengin olan bölge, burada yaşayan topluluklara farklı alternatifler sunmuştur. Vergi vermek istemeyen ve merkezi bir otoriteyi kabullenemeyen bölgedeki

topluluklar, hayvan besiciliğine dayalı yaşam/geçim ekonomisi oluşturmuşlardır (Sağlamtimur, 2017: 2; Çiftçi, 2018: 23). Doğu Anadolu'nun hem coğrafi hem de kültürel açıdan bağlantılı olduğu Mezopotamya, Orta Anadolu ve Kafkasya'daki topluluklar merkezi bir devlet yapısı oluştururken Doğu Anadolu'daki yaşam/geçim ekonomisine bağlı olarak burada yaşayan topluluklar, sosyopolitik açıdan Orta Demir Çağ'a kadar merkezi bir devlet kuramamışlardır.

Sonuç olarak Asurca yazılı belgeler ile arkeolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da aşiret/beylik, kent ve yerel krallık olarak şekillenmiş bir sosyopolitik yapının olduğu tespit edilmiştir. Erken Demir Çağ'da arkeolojik verilerle desteklenen çok sayıda kale ve nekropollerin bulunmuş olması da bölgedeki politik birimlerin varlığını kanıtlamaktadır (Belli-Konyar, 2003: 89). Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda yer alan etnik/politik birimler, yaklaşık olarak 4 asır boyunca Asur Devleti'nin bölgeye yönelik yıkım/talan faaliyetlerine karşı mücadele etmişlerdir. Bu sosyopolitik birimler, tahkimatlı kalelerde topoğrafyanın kendilerine sunduğu doğal avantajları kullanıp geleneksel savunma stratejisini uygulayarak ayakta kalmış oldukları tahmin edilmektedir. Konfederasyon şeklinde örgütlenen sosyopolitik yapıların Asur Devleti'ne karşı yürüttükleri uzun soluklu mücadelenin kroniklerde detaylı bir şekilde ele alınmış olması; bölgenin aşiret/beylik, kent ve yerel krallık olarak şekillenmiş tarihinin de yazılmasını sağlamıştır. Bu tarih; Doğu Anadolu'da bulunan savunma amaçlı mimari yapılar, maden endüstrisi alanındaki gelişmeler ile bölgenin materyal kültür unsuru olan çanak-çömleklerle desteklenmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Tez kapsamında, Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağ sonuna kadar Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci; arkeolojik çalışmalar, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklar esas alınarak incelendi. Yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı bölgenin sosyopolitik gelişim sürecini yapılandırmada birtakım zorluklarla karşılaşıldı. Ancak uzun bir zamandan beridir Doğu Anadolu'da yapılan arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları, bölgenin sosyopolitik gelişim sürecini kurgulamamızda önemli perspektifler sundu. Materyal kültür verileri üzerinden kurguladığımız sosyopolitik gelişim süreci, bölgede yaşayan toplulukların değişim/dönüşüm aşamaları başka topluluklar/coğrafyalarla etkileşimleri de göz önünde bulundurularak değerlendirildi.

Çalışmamızın kuramsal alt yapısını oluşturan sosyopolitik kavramı, interdisipliner bir yaklaşımla analiz edilerek bölgenin Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonu arasındaki süreci bütünlüklü bir şekilde incelendi. Bu süreçte Doğu Anadolu'daki toplulukların çevre kültürlerle çok yönlü bir etkileşim/temas içerisinde olduğu sonucuna varıldı. Çevre kültürler ile yerel dinamiklerin birlikte etkili olduğu gelişim sürecinin basit örgütlü yapılar/ilk köyler, tabakalaşma/merkezi köyler, kent, aşiret/beylik ve yerel krallıklar gibi ara duraklardan oluştuğu tespit edildi. Sosyopolitik kavramı incelenirken Doğu Anadolu'daki toplulukların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları değişim/dönüşümler de bu ara duraklar üzerinden irdelendi. Aynı zamanda bugünden yola çıkılarak geçmiş toplumların örgütlenme, tabakalaşma ve politik yapılarının hangi süreç/ihtiyaçlar sonucunda karmaşıklaştığını açıklamaya/analiz etmeye yönelik tespitler ortaya konuldu.

Doğu Anadolu'daki sosyopolitik yapının oluşmasında birden çok faktörün etkili olduğu ancak bunlar içerisinde bölgenin topografik yapısının belirleyici bir rol oynadığı sonucuna varıldı. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da hâkim olan sosyoekonomik, sosyopolitik ve kültürel yapı; bölgenin topoğrafyası, iklimi ve bitki örtüsüyle yakından ilişkilidir. Bölgenin yüksek rakımı, dağlık topoğrafyası ve sert karasal iklimi burada yaşayan toplulukların örgütlenme yapıları üzerinde ciddi bir şekilde etkili olup Doğu Anadolu'nun Erken Tunç-Erken Demir Çağ sonu arasındaki zaman diliminde; aşiret, aşiret/beylik, kent ve yerel krallık şeklinde bir yapılanmayı ortaya çıkartmıştır. Urartu öncesinde bölgede hâkim olan sosyopolitik yapının oluşmasında coğrafyanın belirleyici bir etkiye sahip olduğu da gözlemlenmiştir.

Jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir konumda olan Doğu Anadolu; tarih boyunca Mezopotamya, Suriye'nin kuzeyi, İran Azerbaycan'ı, Kafkaslar ve Orta Anadolu arasında bir köprü işlevi görmüştür. Stratejik açıdan oldukça kritik, doğal kaynaklar açısından ise çok zengin bir bölge konumunda olan Doğu Anadolu, tarihin hemen hemen bütün dönemlerinde önemini korumuştur. Yukarıda bahsi geçen bölgeler arasında bir kavşak noktası oluşturan Doğu Anadolu, daha çok kültürel etkileşimlerin bir sentezi konumunda olmuştur. Coğrafi ve kültürel açıdan benzerlik gösteren ve bağlantılar taşıyan bu bölgeler, tarihsel süreç içerisinde önemli sosyopolitik, ekonomik ve kültürel oluşumlara da ev sahipliği yapmıştır.

Çalışmada, Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonuna kadar olan zaman dilimindeki sosyopolitik, ekonomik ve kültürel değişiminde/dönüşümünde “*kültürel süreçlerin*” belirleyici bir etkiye sahip olduğu tespit edildi. Oldukça uzun bir sürece yayılmış olan bu değişim/dönüşümü daha çok bölgedeki materyal kültür unsurları üzerinden ele alarak kültürel süreçleri; “*Ubeyd, Uruk ve Arslantepe Kültürü*” şeklinde tasnif ettik. Uzun bir zaman dilimine yayılmış olan söz konusu kültürel ve politik dönüşümlerde, kültürel olanlar daha net gözlenebilirken politik olanlar yazılı belgelerin de olmayışından dolayı daha zor izlenebilmektedir.

Çalışmamızın önemli bir alt başlığını oluşturan Ubeyd kültürü; karmaşık toplumun gelişimi, yayılımı ve bilinen sınırların dışına taşınması olarak değerlendirilebilir. Ubeyd kültürünün gelişimini sağlayan ekonomik ve politik faktörler incelendiğinde bu kültürün Mezopotamya'nın güneyinden kuzeyine doğru kültürel bir yayılma seyri izlediği anlaşılmıştır. Bu nedenle kendisinden sonra gelen Uruk kültürel yayılımının alt yapısını oluşturan “*Ubeyd Yayılımı*” tabakalı topluma özgü maddi kültürel unsurları Güney Mezopotamya'dan kuzeye taşımıştır. Ubeyd döneminde hiyerarşik toplum düzenine doğru önemli adımlar atılmış olsa da bu kültür, gelişkin bir siyasi yapı olan devlet olgusunu ortaya çıkaramamıştır. Ubeyd dönemi siyasi örgütlenme modeli devlet düzeninden ziyade “*şeflik düzeni*” olarak kabul edilmektedir. Oluşan bu siyasi örgütlenme, ürettiği maddi kültür unsurlarını çeperindeki topluluklara aktarmıştır. Ubeyd kültürünün takas, öykünme, kültürleşme ve teknoloji transferi sonucu farklı coğrafyalara yayıldığı kabul görmüştür.

Ubeyd dönemi aynı zamanda devlet öncesi karmaşık toplumun doğuşunu işaret eder. Bu dönemde topluma öncülük yapan kişiler, toplumun geri kalanından ayrılmaya başlamış ve eşitler arası dayanışma, yerini hiyerarşi temelli seçkinlerin oluşturduğu bir gruba bırakmıştır. Bu durum toplumların eşitlikçi toplumsal düzenden karmaşık bir toplumsal düzene

evrilmesinde sosyopolitik gelişim sürecinin ilk evresi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da Elâzığ-Malatya bölgesindeki Arslantepe, Değirmentepe ve Tülintepe'de; Van Gölü havzasındaki Tilkitepe'de Ubeyd kültürünün izleri bulunmuştur. Bahsi geçen bölgelerde dönemin modası olan çanak-çömlekler yoğun bir şekilde bulunmuş ve bu bölgelerden Mezopotamya'ya mal aktarımı yapılmıştır. Devlet öncesi tabakalı toplumun oluşumunu sağlayan Ubeyd kültürel süreci sosyopolitik açıdan toplumsal gelişimin seyrini hızlandırarak uzak bölgeler arasında yayılmış; komşu coğrafyalardaki toplumların ortak bir maddi kültürde, ekonomide ve ideolojide buluşmasını sağlamıştır.

İnsanlık tarihi ve günümüz uygar yaşamı açısından 4. binyıl çok önemli bir evredir. Bu evrede çeşitli kültürel süreçler doruğa ulaşarak örgütlenmiş karmaşık bir toplumun kanıtı olan çok sayıda çığır açıcı yeniliğin temelleri atılmıştır. Bu gelişmeler Mezopotamya'nın güneyinde gerçekleşmekle birlikte tüm Yakındoğu'da etkili olmuştur. Ubeyd döneminde temelleri atılan ancak 4. binyıl başlarında ivme kazanan ve tüm Yakındoğu'da seri üretim ürünü olan yeni bir çanak-çömlek üslubu doğmuştur. Önceki kültürlerin özenle biçimlendirilip bezenmiş kapların yerini tümüyle kullanım amaçlı görünen kaba ve bezemesiz, çarkta yapılmış tabaklar, kâseler ve çanak-çömlekler almıştır. Bu gelişmeler yeni halkların bölgeye gelmesinden ziyade üretime yönelik tutumunun değişmesi ve artan nüfusun ihtiyacının karşılanmasıyla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

Ubeyd dönemindeki ekonomik, politik ve kültürel gelişmeler Uruk kültürünün oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Uruk kültürü kentli yaşam biçiminin ortaya çıkışını temsil etmektedir. Bu dönemde kentler çekim merkezi haline gelirken nüfusları da hızlı bir şekilde artmıştır. Keza Mezopotamya toplumlarının sulu tarıma geçmesiyle birlikte tarımda daha fazla ürün elde edilmiş ve depolama olanakları artmıştır. Saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı için de kayıklar günlük kullanıma girmiştir. Artı ürünün elde edilmesiyle birlikte kentler büyümüş ve toplumsal refah artmıştır. Büyüyen kentler toplumsal hiyerarşiyi beraberinde getirerek elit bir yönetici sınıfın doğuşunu sağlamıştır. Bu elit sınıf; gereksinim duyduğu maden, değerli taş ve egzotik ürünleri uzak bölgelerden tüccarlar vasıtasıyla temin etmiştir.

Uruk döneminde yaşanan sosyoekonomik gelişmeler politik anlamda insanlık tarihinin en ileri gelişmelerinden biri olarak kabul edilen kent ve devlet düzeninin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ubeyd döneminde başlayan tabakalı toplum yapısı, Uruk döneminde gelişerek ileri

örgütlü yapılar olan kent ve devleti meydana getirmiştir. Bu dönemde yaşanan çok yönlü gelişmeler toplumlar arasında maddi ve manevi unsurların ortaklaşmasını da sağlamıştır. Materyal kültürdeki bu dönüşüm; kent-devlet yapısı, yazı sistemi, ideolojik yapılar, inanç sistemleri ve günlük olarak kullanılan eşyaların ortaklaşmasını da sağlamıştır. Uruk döneminde yaşanan bütün bu gelişmelerin izlerini Doğu Anadolu’da bulmak mümkündür. Bu dönemle ilgili Doğu Anadolu’da yapılan arkeolojik çalışmalarda, anahtar yerleşim olarak kabul edilen alanlarda çok boyutlu etkileşimlerin kanıtları fazlaca bulunmuştur. Kaynaklar açısından oldukça zengin olan Doğu Anadolu, Mezopotamyalı tüccarların mal tedarik merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde uzak mesafeli ticaret aktivasyonunun ileri karakolu ve kolonisi konumunda olan yerleşimler vasıtasıyla ticari faaliyetler güvenli bir şekilde yürütülmüştür.

Toplumsal gelişim ve dönüşümleri açıklamada kullanılan merkez-çevre ilişkisi Uruk yayılım sistemini açıklamada oldukça önem arz etmektedir. İnsanlık tarihi açısından önemli dönüşümlerin yaşandığı coğrafyalardan biri olarak kabul edilen Mezopotamya, Uruk döneminde merkez; Doğu Anadolu ise çeper/çevre olarak kabul edilmiştir. Ancak Malatya-Arslantepe yerleşimdeki sosyoekonomik ve sosyopolitik gelişmeler, Doğu Anadolu’nun önemli bir toplumsal dönüşüm merkezi de olabileceğini kanıtlamıştır. Arslantepe’de oluşan politik ve ekonomik sistem bürokrasiyi zorunlu hale getirmiştir. Malatya-Arslantepe yerleşim alanında yapılan arkeolojik çalışmalarda; üretim, inanç, politik yapılanma ve toplumsal gelişim açısından oldukça önemli veriler tespit edilmiştir. Uruk dönemindeki bu gelişmeler; Malatya-Arslantepe ile sınırlı olmayıp Norşuntepe, Değirmentepe, Tülintepe gibi yerleşim alanlarında da toplumların etkileşimlerine dair önemli kanıtlar bulunmuştur.

Uygar yaşamın gelişmesinde önemli bir etkiye sahip Mezopotamya kökenli Ubeyd ve Uruk kültürlerinin yanında, *Erken Devlet’in* doğuşunda önemli bir rol oynayan Doğu Anadolu kökenli Malatya-Arslantepe kültürünü de inceledik. MÖ 4. binyıl gibi erken bir dönemde “Erken Devlet” formuna sahip olan Malatya-Arslantepe, Doğu Anadolu’da oluşturduğu ekonomik temelli merkezileştirme politikaları ile bölgede önemli gelişmelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, bölgedeki kaynaklar üzerinde denetim sağlayan Malatya-Arslantepe, Mezopotamya dünyası ile uzun mesafeli bir ticaret faaliyeti içerisinde olmuştur. Sahip olduğu bu potansiyel sonucunda güçlenen Malatya-Arslantepe, saray temelli bir merkezi yapı oluşturarak çevresindeki topluluklar üzerinde kontrol sağlamıştır. Malatya-Arslantepe; oluşturduğu bürokratik yapı, bünyesinde barındırdığı mimari yapılar, sahip olduğu materyal

kültür ve toplumdaki sınıf farklılıklarıyla erken sayılacak bir zamanda, Geç Kalkolitik Çağ'da, devlet formuna sahip olduğunu göstermiştir.

Geç Kalkolitik Çağ gibi erken bir dönemde Malatya-Arslantepe öncülüğünde gerçekleşen değişim/dönüşüm; bölgede yaşayan toplulukların sosyopolitik, sosyoekonomik ve kültürel yapılarında büyük dönüşümlerin yaşanmasını sağlamıştır. Kaynaklar açısından oldukça zengin bir konumda olan Malatya-Arslantepe, çevresindeki topluluklar üzerinde denetim kurarak erken bir dönemde devlet formunun temellerini atmıştır. Devlet oluşumunun ideolojik aygıtlarını oluşturan yönetici sınıfı, inanç sistemi, gelişkin bir bürokratik sistemi, malların üretimi ve yeniden dağıtımı, mimari yapılar, maden kullanımı, iş bölümü ve organizasyonu, uzak mesafeli ticaret, mühür ve hesaplama sistemi gibi yönetim araçları Malatya-Arslantepe'nin belirgin özellikleri arasında yer almaktadır. Jeopolitik ve jeostratejik açıdan uygun bir konumda bulunan Malatya-Arslantepe arz-talep dengesi içerisinde farklı kültür dünyalarıyla ticari faaliyetler içerisinde olmuştur. Arslantepe, yukarıda bahsi geçen avantajları iyi bir şekilde kullanarak Ubeyd, Uruk, Karaz gibi kültürel süreçlerin birikimleri ile yerel karakterli siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri bir potada eriterek erken sayılabilecek bir zaman diliminde, kazıcısının da belirttiği üzere Doğu Anadolu gibi bir coğrafyada *“güçlü bir törensel, siyasi, ekonomik ve idari merkez”* kurma başarısını göstermiştir (Frangipane, 2018: 93).

MÖ 3 bin yıllarında Doğu Anadolu; sosyopolitik, ekonomik ve kültürel açıdan yeni bir görünüm kazanmıştır. Keza Doğu Anadolu'ya kuzeydoğudan; muhtemelen Karaz Irmağı vadisi yönünden geldiği düşünülen insan hareketleri, Doğu Anadolu ve çeperindeki coğrafyalarda yeni bir kültürel kimliğin oluşmasını sağlamıştır. Bu insan hareketleri sonucunda doğuda Trans Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölü'ne; batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya'ya; güneyde de Kahramanmaraş ve Amik Ovası'na değin uzanan geniş coğrafyada güçlü bir homojen kültür bölgesi oluşmuştur. Bölge ulaşım açısından oldukça dağlık olmasına rağmen bu geniş coğrafik alanda türdeş bir kültür ortaya çıkmıştır. Farklı coğrafyalarda farklı isimlerle anılmakla birlikte bu kültür; genel olarak Karaz, Erken Transkafkasya, Khirbet Kerak, Karaz ve Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı kültürleri şeklinde adlandırılmıştır.

Uzun bir zaman boyunca Doğu Anadolu'da etkili olan Karaz kültürü çok bileşenli bir yapıya sahiptir. Bu kültür; Mehmet Işıklı tarafından *“Organize olmayan, siyasi ve askeri niteliği de bulunmayan kültürel boyutu daha ön plana çıkmış görünen bir sosyal hareket”*

olarak tanımlanmıştır (Işıklı, 2011: 275). Doğu Anadolu gibi dağlık bir coğrafyada uzun bir süre etkili olan Karaz kültürü kendine has ekonomik ve kültürel yapı oluştururken yayılım gösterdiği bölgenin imkanları doğrultusunda bir yaşantı biçimi de oluşturmuştur. Karaz kültürü mensupları yerleşik bir yaşama sahip olmalarına rağmen göçebe ve yarı göçebe özellikler de göstermektedir. Buna bağlı olarak Karaz topluluklarının yaşam/geçim ekonomileri farklılık göstermektedir. Bu kültüre mensup toplulukların hayvancılık, tarımsal faaliyet ve maden ticareti gibi alanlarda bir ekonomik yapı oluşturdukları görülmüştür. Doğu Anadolu gibi maden açısından zengin olan bir coğrafyada varlık gösteren bu kültür, havzasındaki ticaret faaliyetlerini aktif bir şekilde yürütmüştür. Kendine has seramiği ile tanınan kültürün kökenine dair farklı görüşler de bulunmaktadır. Kültürün çıkış yerinin Kura-Aras Nehri vadileri olduğuna dair iddialar ileri sürülmüş olsa da son yıllarda yapılan çalışmalarla Karaz'ın anavatanının Doğu Anadolu (Erzurum-Karaz) olduğuna dair güçlü argümanlar ileri sürülmüştür.

Karaz kültürü mensuplarının yaşam/geçim koşulları, onların sosyopolitik yapıları üzerinde etkili olmuştur. Bu kültüre mensup topluluklar genellikle eşitlikçi bir toplumsal düzende köy tipi yerleşmelere sahiptirler. Ancak Malatya-Arslantepe'de yüksek rütbeli veya soylu birisine ait olduğu düşünülen kralî mezar ve mezar buluntuları, bu toplulukların toplumsal tabakalaşma açısından hiyerarşik bir yapıya sahip olduklarını da göstermektedir. Karaz topluluklarına ait olduğu düşünülen Malatya-Arslantepe verileri ile bölgedeki diğer buluntular, bu toplulukların zamanla basit köy yaşantısından merkezi köyler ve aşiret tarzı bir örgütlenme yapısına evrildikleri gözlemlenmiştir.

Tarım ve hayvancılık ağırlıklı bir sosyoekonomik yapıya sahip olan Karaz kültürü/Erken Tunç Çağı; yaklaşık olarak 1000 yıl devam ettikten sonra Orta Tunç Çağı şafağında baş gösteren kimi gelişmelerden etkilenecek son bulmuştur. Orta Tunç Çağı'nda bölge; sosyoekonomik, sosyopolitik ve kültürel açıdan yepyeni bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Özellikle kendini materyal kültürde hissettiren bu değişim/dönüşüm hakkında net veriler ortaya konulmamış olsa da kültürün çökmesinin sebepleri arasında iklimsel değişiklikler, besin ve beslenme alışkanlıklarında yaşanan değişimler, bitki açısından daha yüksek alanların tercih edilmiş olması, iç çatışmalar ve yeni kaynak alanlarının tercih edilmesi gibi durumlar Erken Tunç Çağı'nın son bulmasına neden olmuştur.

Orta Tunç Çağı topluluklarının sosyopolitik ve sosyoekonomik alanda yaşadıkları köklü değişiklikler, bu dönem toplulukların yaşantılarında önemli değişimler meydana getirmiştir.

Gözü geleneğindeki kurganlar ile kremasyon, elit mezarların varlığı, bu mezarlarda zengin gözü geleneğinin olması ve büyük nekropollerin yoğunlukta olması inanç anlayışındaki değişimin göstergesi olarak kabul edilebilir. Mimari açıdan dikdörtgen planlı yapıların yoğunlukta olması, hayvancılık yoğunluklu bir geçim ekonomisinin olması, insanların ova yerleşimlerini terk edip dağ ve dağ yamacında toplanması, boyalı çanak-çömlek anlayışının gelişmesi, yeni tip süs eşyalarının yaygınlaşması, siyasi ve dini hakimiyetin göstergeleri olan genel kaidelerin oluşması ve son olarak da kalaylı tunç eserlerin geniş çapta kullanılması Orta Tunç Çağı topluluklarının başlıca özellikleri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda bu dönemde yeni elit/yönetici sınıfın ortaya çıktığı mezar/nekropol buluntularından da anlaşılmaktadır. Yüksek yaylanın ilk elitleri olarak kabul edilen bu yeni sınıf, sosyoekonomik açıdan olduğu kadar sosyopolitik açıdan da sonraki bin yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin politik anlamda şekillenmesinde etkili olmuştur.

Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda oluşmaya başlayan yeni örgütlenme modeli bölgede aşiret/beylik tarzı bir yapılanmanın oluşmasını sağlamıştır. Yüksek dağların zirvesine yakın alanlarda yaşamlarını sürdüren bu topluluklar hayvancılık ağırlıklı bir ekonomik yapıya sahip olmuşlardır. Kurgan tipi mezarlarda izleri sürülen bu topluluklara ait kalıntılar, özellikle Van Gölü çevresi ve Kuzeydoğu Anadolu'nun belli kesimlerinde yoğunluk kazanmıştır. Bu kültürel yapının izleri Elâzığ-Malatya yöresinde daha cılız kalmıştır. Oluşan yeni sosyopolitik yapı bölgenin aşiret/beylik eksenli bir yapılanmaya sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Bu yapı zamanla gelişerek Erken Demir Çağı'nda bölgede kale-kent tipi yerleşimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Orta Tunç Çağı'nda hâkim olan pastoral yaşam biçimi MÖ 2000 ile 1400 yılları arasında devam etmiştir. MÖ 1400'lerde pastoral yaşam yerini daha farklı bir toplumsal örgütlenmeye bırakmıştır. Geç Tunç-Erken Demir Çağı arasında pastoralizm hala etkili olmasına rağmen bu dönemde göçebe aşiret örgütlenmesi yerini daha ileri bir siyasi ve sosyal örgütlenme modeline bırakmıştır. Bu dönemin yerleşim yerleri etrafı surlarla çevrili şato görünümüne kalelerden oluşmaktadır. Asur Devleti'nin MÖ 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Anadolu üzerine yaptığı sefer sırasında ismi geçen siyasi yapılar, bu sosyopolitik örgütlenmeyi oluşturan beylikler olmalıdır.

Geç Tunç Çağı'nda, Doğu Anadolu Bölgesi sosyopolitik açıdan yeni bir görünüm kazanmıştır. Doğu Anadolu hakkında bilgi veren bu dönem yıllıkları (Hitit-Asur); Azzi-

Hayaşa, İššuva, Alzi, Suppa, Suhme gibi krallıkların isimlerini ifade etmiştir. Yazılı belgelerde ismi anılan bu krallıklara ait materyal kültür kalıntıları, bölgede yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında da bulunmuştur. Bahsi geçen krallıkların büyük bir kısmı Elâzığ-Malatya Bölgesi'ne lokalize edilirken Azzi-Hayaşa topluluklarının Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer aldıkları tahmin edilmektedir. Bu krallıkların lokalizasyonları hakkında tartışmalar olmakla birlikte genel görüş, bu toplulukların Doğu Anadolu'da lokalize olduklarıdır. Dönemin güçlü devletlerinin arşiv belgelerinde ismi geçen bu toplulukların materyal kültürlerine yönelik veriler, daha çok Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşim alanlarında bulunan kalıntılara dayanmaktadır.

Yerel krallıkların Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki ekonomik, sosyopolitik ve kültürel miras üzerinde bir siyasi yapı oluşturdıkları anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'da, özellikle de Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yaşanan değişim/dönüşüm burada yaşayan toplulukların örgütlenme yapılarında da köklü değişimler oluşturmuştur. Ne var ki Doğu Anadolu'da "*Erken Devlet*" yapısının ortaya çıkmasını sağlayan gelişmeler kısa bir zaman sonra kesintiye uğramıştır. Bölgede oluşan sosyopolitik yapı farklı dönemlerde kesintiye uğramış olsa da Orta Tunç Çağ'dan itibaren Elâzığ-Malatya Bölgesi'ndeki yerleşimlerde, savunma amaçlı mimari yapılar, yönetim göstergesi olan mühürler (Korucutepe), yönetim merkezi konumundaki saray yapısı (Norşuntepe), mallar ve işgücü üzerindeki denetim, maden endüstrisi alanındaki gelişmeler bölgenin yeni bir sosyopolitik yapılanmaya evrildiğini göstermektedir. Ancak bölgede oluşan sosyopolitik yapılar, bünyesinde yerel karakterli unsurlar barındırmakla birlikte bu dönemde Orta Anadolu/Hitit tandanslı etkiler hem materyal kültürde hem de politik yapıda yoğun bir şekilde görülmüştür.

Geç Tunç Çağ'da, Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinde önemli bir rol oynayan bu siyasi yapılar; beylik ile krallık arasında bir örgütlenme yapısına sahiptir. Bu yapılar; dönemin güçlü krallıkları olan Asur, Hitit gibi büyük devletlerden etkilenmiş olmakla birlikte yerel bir krallık olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dönemin güçlü devletleri arasında tampon bölge konumunda olan bu topluluklar, jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir konumda yer almışlardır. Farklı kültür ve siyasi yapıların kavşak noktasında yer alan krallıklar, sahip oldukları olanakları iyi bir şekilde değerlendirerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim sürecinde önemli bir işleve sahip olan bu yapılar bölgede "*yerel krallık*" tarzı bir siyasi yapılanmanın oluşmasını sağlamıştır. Merkezi bir yapının oluşmasını sağlayan yerel krallıklar, bölgenin politik geleneğinde de köklü bir değişime neden

olmuştur. Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyasının şekillenmesinde de önemli bir etkiye sahip olan yerel krallıklar, bölgede Hitit ve Hurri eksenli politik ve kültürel etkilerin görülmesini sağlamıştır.

Doğu Anadolu'da Geç Tunç Çağ'da ortaya çıkan Azzi-Hayaşa, Iššuva, Alzi, Suppa ve Suhme gibi sosyopolitik yapılar, bölgede uzun bir süreden beridir yaşanan değişim/dönüşümün yansıması olarak görülmüştür. Bu değişim/dönüşüm, bölgenin kendi gelişim çizgisi ile bu kent devletlerinin çeperlerindeki coğrafyalarla kurdukları etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hitit, Asur, Mısır gibi dönemin güçlü devletlerinin oluşturdukları siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yapılar Yakındoğu'da yaşayan topluluklar üzerinde büyük etkiler oluşturmuştur. Oluşan bu dinamizm, yeni devletlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Doğu Anadolu'da MÖ II. binlerden sonra kurulan kent devletleri bölgenin siyasi tarihi açısından yeni bir devlet sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Daha sonra kurulacak olan Urartu Devleti; oluşan bu siyasi geleneğin bir devamı niteliğindedir. Doğu Anadolu Bölgesi, özellikle de Van Gölü Havzası gibi oldukça yüksek ve dağlık bir coğrafyada büyük bir uygarlığın yaratıldığı görülmüştür. Tarihsel devamlılığın bir ürünü olan bu gelişmelerin temelleri daha önce bahsedildiği gibi Orta Tunç Çağ'da atılmıştır.

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim sürecini yoğunluklu olarak yazılı belgeler üzerinden ele almamıza rağmen arkeolojik veriler de bölgedeki değişimi anlamlandırmamızda önemli katkılar sundu. Bölgesel farklar olmakla birlikte Erken Demir Çağ'da, Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların oluşturdukları ekonomik ve politik düzen; bölgenin aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme modeline sahip olduğunu göstermektedir. Doğu Anadolu'da, Geç Tunç-Erken Demir Çağ geçiş sürecinde pastoral sistem ve korunaklı alanlarda yaşam devam etmiştir. Ancak bu süreçte, Orta Tunç Çağı göçebe/pastoral oluşumundan farklı yeni bir sosyal ve politik örgütlenmeye doğru adımlar atılmıştır. Van Gölü Havzası ve çeperindeki coğrafyalar, Erken Demir Çağ'dan Orta Demir Çağ'a/Urartu Devleti'nin kuruluşuna kadar yoğun bir yerleşim görmüştür. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik yapının sonucu olarak bölgede ortaya çıkan aşiret, beylik ve yerel krallıklar; merkezi bir yapı olan Urartu Krallığı'na evrilmiştir. Asurca yazılı kaynaklara göre; Kuzeybatı İran ve Aras Vadisi de dahil olmak üzere Doğu Anadolu'nun tamamına yakını MÖ 13. yüzyıla kadar giden süreçte Uruatri/Nairi Konfederasyonu'nun öncülüğündeki politik yapılar ile yerel krallıklardan oluşmuştur. Uruatri/Nairi adı verilen politik yapılar ile bölgede

bulunan yerel krallıklar, küçük coğrafi birimler üzerinde konfederasyon şeklinde bir örgütlenme yapısı oluşturmuşlardır.

Orta Asur Dönemi yıllıklarında ifade edilen aşiret/beylik, kent ve yerel krallıklar; yaklaşık olarak 4 asır boyunca bölgenin iktisadi, politik ve kültürel yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Erken Demir Çağ'da, Doğu Anadolu'da, merkezi bir yapıdan ziyade bağımsız politik birimlerden meydana gelen ve zaman zaman Asur askeri saldırılarına karşı konfederasyon şeklinde örgütlenen yapılardan oluşan sosyopolitik bir düzen hâkim olmuştur. Bölgedeki sosyopolitik birimler, genellikle Uruatri/Nairi Konfederasyonu öncülüğünde siyasi birlikler kurmuşlardır. Asurca yazılı kaynaklar ile arkeolojik veriler birlikte incelendiğinde bölgede kurulan siyasi birliklerin (Uruatri/Nairi Konfederasyonu, Habhi-Himme-Luhi Konfederasyonu) ile bu birlikleri oluşturan ünitelerden oluştuğu görülmüştür.

MÖ 13. yüzyıldan itibaren Orta Asur Dönemi yıllıkları Doğu Anadolu ve çevresinde yer alan aşiret/beylik ve yerel krallıklardan uzunca bir şekilde bahsetmiştir. Oldukça uzun bir sürece yayılmış olan Asur yıllıklarının ilki I. Salmanassar (MÖ 1273-1244) dönemine aittir. I. Salmanassar, Torosların kuzeyinde karşılaştığı aşiret/beylik ve yerel krallıkları Uruatri olarak adlandırmıştır. I. Salmanassar sefer yazıtında, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yenilgiye uğrattığını ve 51 kenti yakıp yıktığını belirtmiştir. Metinde geçen “8 ülke, 51 kent” ifadesi, Doğu Anadolu'da Uruatri olarak ifade edilen topluluklar arasında siyasi birliğin olmadığına işaret etmektedir.

I. Salmanassar dönemi yıllıkları, Van Gölü Havzasında yer alan toplulukları/sosyopolitik birimleri Uruatri olarak ifade ederken I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) dönemi yıllıkları ise bu toplulukları Nairi olarak adlandırmıştır. I. Tukulti-Ninurta yazıtlarının büyük bir kısmı, Nairi ülkesine karşı yapılan askeri seferlerden bahsetmiştir. Bu dönem yıllıklarında yer alan “*Nairi'nin Yukarı Denizi*” ifadesinde bahsedilen bölgenin Van Gölü olduğu daha sonraki kaynaklarla da benzerlik göstermektedir. Asur yıllıkları Doğu Anadolu'da yer alan aşiret/beylik ve yerel krallıklar için hem Uruatri hem de Nairi terimini kullanmıştır. Bu iki terim arasında kesin bir sınır belirlemek oldukça güçtür. Ancak iki terim de Doğu Anadolu'da yaşayan Hurri ve erken Urartu toplulukları için kullanılmıştır.

I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) dönemi yıllıkları, Asur'un Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda yürüttüğü askeri faaliyetlerden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. I. Tiglat-Pileser; yazıtlarında, *Alzi/Aizu* ve daha sonra *Kadmu* ülkesini elinde tutan ve hiçbir kralın mağlup edemediği Muşkiler ile giriştiği savaşı anlatmıştır. Dolayısıyla bu dönemde Asur'un Uruatri/Nairi dışında bir de Muşki sorununun bulunduğu anlaşılmaktadır. I. Tiglat-

Pileser, Kaşiyari (Tur Abdin) dağlarını aşip Kadmuhu'da Muşkileri nasıl yenilgiye uğrattığını da belirtmiştir. I. Tiglat-Pileser başka bir sefer kaydında; “*Tumme'den Daiaeni/Diauehi ve Yukarı Deniz*”e kadar olan *Nairi* topraklarını nasıl fethettiğini anlatmıştır. Sefer yazıtında, engebeli dağların ve Fırat Nehri'nin aşıldığı, Nairi kralları ve onların yardımına gelenlerin yenilgiye uğratılıp *Yukarı Deniz*’e kadar sürüldüğü de anlatılmıştır.

Asur yıllıklarında *Yukarı Deniz* diye ifade edilen bölgenin Van Gölü olduğu kabul edilmektedir. I. Tiglat-Pileser dönemine ait Muş-Yoncalı’da bulunan zafer siteline geçen ifadeler de Asur yıllıklarının Yukarı Deniz olarak ifade ettikleri coğrafyanın Van Gölü olduğu tezini desteklemektedir. Diyarbakır-Birkleyn Mağaralarında bulunmuş olan kabartma ile Nairi ülkesi üzerine düzenlenen sefer yazıtındaki ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla Asur Devleti, Van Gölü Havzası’na ulaşmak için Doğu Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasında bulunan ve Toros Dağları üzerinde geçit sağlayan Dicle Tüneli’ni kullanmışlardır. Asur yıllıklarından hareketle Uruatri/Nairi Konfederasyonu sınırları; güneyde Kaşiyari (Tur Abdin) dağlarından başlayarak Torosların kuzeyinde, Yukarı Deniz olarak adlandırılan Van Gölü’nü de kapsayarak Diauehi (Erzurum) bölgesine kadar genişleyen dağlık bölgeyi kapsamaktadır.

Asur krallarından Asur-bel-kala (1073-1056), II. Adad-Nirari (MÖ 911-891), II. Tukulti-Ninurta (MÖ 883-859) ve Asur-nasir-pal dönemi yıllıkları, Asur Devleti’nin Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda uzunca bir süre devam ettirdiği yıkım/talan faaliyetlerinden bahsetmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi’nin oldukça dağlık/sarp bir coğrafya olduğu ve bölgenin aşiret/beylik, kent ve yerel krallık şeklinde bir örgütlenme yapısına sahip olduğu Asurca yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Asurca yazılı kaynaklarda belirtildiği kadarıyla I. Salmanassar dönemi (MÖ 1274-1244) ile başlayan Asur-Uruatri/Nairi mücadelesi III. Salmanassar’ın (MÖ 858-824) Urartulu Aramu’ya karşı kazandığı askeri sefere kadar yaklaşık olarak 4 asır devam etmiştir.

Doğu Anadolu’nun Erken Demir Çağı hakkında bilgi veren Asurca yazılı metinler, bölgenin etnik/politik oluşumlarının yanında tarihi coğrafyası hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ancak bu dönemde Doğu Anadolu’da birden çok etnik/politik yapı/ünitenin olması bölgede bulunan aşiret/beylik, kent ve yerel krallıkların coğrafi konumlarının belirlenmesini güçleştirmiştir. Fakat bu olumsuzluklara rağmen kronikler; fethedilen aşiret/beylik, kent ve yerel krallıkları, kronolojik bir düzende takip etmek yerine yönere göre topografik sıralamaya tabi tutmuştur. Kroniklerdeki bu yaklaşım ele geçirilen sosyopolitik birimlerin sınırlarının somut çerçevesini tespit etmeyi kolaylaştırmıştır.

Asurca yazılı kaynaklarda ismi anılan etnik/politik birimlere ait arkeolojik veriler de Van Gölü Havzası ve çevresindeki coğrafyalarda yoğun bir şekilde bulunmuştur. Asur yıllıkları, tüm Doğu Anadolu’da olduğu gibi Van Gölü Havzası’nda da yönetim merkezi olabilecek çok sayıda kale ve kompleks yapının bulunduğunu belirtmiştir. Doğu Anadolu’da bulunan kale, aşağı şehir, mezarlık ve höyüklerle birlikte uzun dönemleri kapsayan merkezi kaleler veya karmaşık yerleşimler, bölgenin Urartu Krallığı öncesi dönemde de merkezi bir şehir tarafından yönetilen çok sayıda küçük birime bölündüğünü göstermektedir. Bölgeye ilişkin arkeolojik veri ve yazılı kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde oluşan sosyopolitik yapının Uruatri/Nairi Konfederasyonu topraklarına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde yapılan arkeolojik çalışma ve yüzey araştırmaları, Orta ve Geç Tunç Çağ’dan itibaren bölgenin materyal kültüründe ciddi bir değişim olduğunu açık bir şekilde yansıtmaktadır. Materyal kültürün izleri; Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran’ı da içine alan geniş bir coğrafik alanda eş zamanlı olarak görülmüştür. Dönemin materyal kültürünü yansıtan yivli çanak-çömlekler çeşitli bölgesel farklılıklara sahip olmakla birlikte Erken Demir Çağ kimliği hakkında bilgi veren en önemli buluntu topluluğunu oluşturmuştur. Erken Demir Çağ’da, sadece çanak-çömlek yapımında değil mimari yapılarda da Geç Tunç Çağı’ndan oldukça farklı ve dönemi için ayırt edici özelliklere sahip bir yapı geleneği oluşmuştur. Yukarı Fırat Havzası’nda Geç Tunç Çağı’nın iç içe kümelenmiş evleri, yerini birbirinden bağımsız ve belli bir standartta olmayan köy evlerine bırakmıştır. MÖ II. binyıldan itibaren Elâzığ-Malatya Bölgesi’nde etkili olan Hitit materyal kültürü Erken Demir Çağ’da yerini daha kırsal ve geleneksel bir karakter taşıyan kültüre bırakmıştır.

Erken Demir Çağ’da, Doğu Anadolu’nun “*Yüksek Yayla*” olarak ifade edilen bölgelerdeki yerleşim sistemi, mimari açıdan kiklopik tarzda inşa edilmiş kaleler ve eteklerindeki nekropollerden oluşmaktadır. Bu dönemde Doğu Anadolu’da ortaya çıkan şato görünümlü kale-kent sistemi, bölgenin sosyopolitik yapısına uygun bir mimari yapının da geliştiğini göstermektedir. Asurca yazılı kaynaklar da Erken Demir Çağ’da bölgede bulunan güçlü dağ kalelerinden bahsetmektedir. Van Gölü Havzası’nda bulunan Kaletepe, Keçikıran, Norgüh, Yürek, Meydan Tepe, Aliler ve Panz gibi kaleler Erken Demir Çağ kale mimarisinin tipik özelliklerini göstermektedir.

Erken Demir Çağ’da, Doğu Anadolu’da savunma mimarisi dışında bölgedeki değişim/dönüşüm izleri kale ve mezarlık alanlarında yoğun bir şekilde bulunan metal eserlerin varlığıyla da desteklenmiştir. Mezarlık/nekropol alanlarında bulunan tunç ve demirden yapılmış silahlar bölgede askeri örgütlenme ve elit/yönetici sınıfın ortaya çıktığına dair ciddi

bir kanıt oluşturmaktadır. Demir ve tunçtan yapılmış silahlar ile savunma amaçlı mimari yapıların oldukça fazla olması, Erken Demir Çağ'da bölgede bulunan sosyopolitik yapıların savaş/çatışma ortamı içerisinde olduklarını da göstermektedir. Erken Demir Çağ maden endüstrisine yönelik yapılan çalışmalarda, Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyasındaki buluntuların benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. “*Mezar hediyesi*” olarak kabul edilen ve dönemin silah repertuarında yer alan savaş araç-gereçleri de Erken Demir Çağ'da savaş endüstrisine yönelik bir üretimin olduğunu göstermektedir.

Asurca yazılı belgeler ile arkeolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da aşiret/beylik, kent ve yerel krallık olarak şekillenmiş bir sosyopolitik yapının olduğu tespit edilmiştir. Erken Demir Çağ'da arkeolojik verilerle desteklenen çok sayıda kale ve nekropollerin bulunmuş olması da bölgedeki politik birimlerin varlığını kanıtlamaktadır. Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda yer alan etnik/politik birimler, yaklaşık olarak 4 asır boyunca Asur Devleti'nin bölgeye yönelik yıkım/talan faaliyetlerine karşı mücadele etmiştir. Bu sosyopolitik birimler, tahkimatlı kalelerde topoğrafyanın kendilerine sunduğu doğal avantajları kullanıp geleneksel savunma stratejisini uygulayarak ayakta kalmışlardır. Konfederasyon şeklinde örgütlenen sosyopolitik yapıların Asur Devleti'ne karşı yürüttükleri uzun soluklu mücadelenin kroniklerde detaylı bir şekilde ele alınmış olması; bölgenin aşiret/beylik, kent ve yerel krallık olarak şekillenmiş tarihinin de yazılmasını sağlamıştır.

SONUÇ

Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonu arasında, Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci interdisipliner bir yaklaşımla ele alınarak bölgenin politik, ekonomik ve kültürel yapısı bütünlüklü bir şekilde incelenmiştir. Bu süreçte Doğu Anadolu'daki toplulukların Mezopotamya, Güney Kafkasya, Suriye'nin kuzeyi ve Orta Anadolu'daki kültürlerle çok yönlü bir etkileşim/temas içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Çevre kültürler ile yerel dinamiklerin birlikte etkili olduğu sosyopolitik gelişim süreci; basit örgütlü yapılar/ilk köyler, tabakalaşma/merkezi köyler, aşiret, beylik ve yerel krallıklar gibi ara duraklardan oluşmuştur. Sosyopolitik kavramı incelenirken Doğu Anadolu'daki toplulukların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları değişim/dönüşümler de bu ara duraklar üzerinden incelendi. Aynı zamanda günümüzde bölgede yaşanan feodal sistem ve aşiret yapısı da incelenerek geçmiş toplumların örgütlenme, tabakalaşma ve politik yapılarının hangi süreç/ihtiyaçlar sonucunda karmaşıklaştığını açıklamaya/analiz etmeye yönelik tespitler ortaya konuldu.

Geç Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalardaki sosyopolitik değişim/dönüşümde “*kültürel süreçlerin*” belirleyici bir etkiye sahip olduğu tespit edildi. Oldukça uzun bir sürece yayılmış olan bu değişim/dönüşümü bölgedeki materyal kültür unsurları üzerinden ele alarak kültürel süreçleri; “*Ubeyd, Uruk ve Arslantepe Kültürü*” şeklinde tasnif ettik. Bu kültürel süreçlerin ilki olan Ubeyd; oluşturduğu ekonomik, sosyopolitik ve materyal kültür unsurlarını bilinen sınırların dışına taşıyarak hiyerarşik toplumların gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Ubeyd; gelişkin bir ekonomik, idari ve kültürel yapıya sahip olmasına rağmen sosyopolitik açıdan devlet yapılanmasından ziyade “*şeflik düzeni*” olarak kabul görmüştür. Ubeyd kültürel sürecinin Mezopotamya'da oluşturduğu çok yönlü değişim/dönüşümün izleri, çevresindeki coğrafyalarda (Doğu Anadolu) daha sönük kalmıştır. Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki yerleşimlerde izleri tespit edilen Ubeyd kültürü, bölgede ticaret merkezi konumunda bulunan Değirmentepe'nin kurulmasında etkili olmuştur. Günümüz uygar yaşamın oluşmasında belirleyici bir etkiye sahip olan Uruk kültürü; kentsel gelişim, devlet düzeni ve yazı sistemi gibi önemli yeniliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kültür mensupları, Mezopotamya'nın çevresindeki coğrafyalarda kurdukları koloni, istasyon ve ileri karakollar vasıtasıyla uzak mesafeli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Maden ve diğer kaynaklar açısından oldukça zengin olan Elâzığ-Malatya Bölgesi, ekonomik, politik ve kültürel açıdan Uruk kültürünün etkisi altında kalmıştır. Keza Malatya-Arslantepe'deki gelişmelerde Uruk kültürünün görünür bir etkisi olmuştur. Malatya-Arslantepe kültürel süreci ise, hiyerarşik

bir gücün bölgedeki kaynaklar üzerinde denetim kurarak burada yaşayan toplulukların sosyopolitik açıdan kent ve erken devlet oluşumunu sağlamıştır. Malatya-Arslantepe'deki mimari yapılar, yönetim göstergesi olan mühürler, kralî mezar ve buluntuları, iş gücü ve organizasyonunu yansıtan buluntular, Arslantepe'nin erken devletin doğuş yeri olarak da kabul edilmesinde etkili olmuştur.

Erken Tunç Çağ'da, yoğun bir şekilde görülen insan hareketliliği geniş bir coğrafyada homojen bir kültürün oluşmasını sağlamıştır. Bu kültür, farklı isimlerle anılmakla birlikte çalışmamızda Karaz kültürü olarak tanımlanmıştır. Kültüre mensup topluluklar; yaşam/geçim koşullarına bağlı olarak yerleşik, yarı göçebe/yaylacı ve göçebe tarzı bir yapılanmaya sahip olmuşlardır. Bu topluluklar; uzunca bir süre Doğu Anadolu'nun ekonomik, kültürel ve sosyopolitik yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Karaz kültürüne mensup toplulukların yaşam/geçim koşullarına bağlı olarak oluşturdukları sosyopolitik düzen, Doğu Anadolu'da aşiret tarzı bir yapılanmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Uzun bir süre devam eden Karaz kültürü, Orta Tunç Çağ'da yaşanan kimi gelişmelerden etkilenerek son bulmuştur.

Orta Tunç Çağ'da bölgesel farklar olmakla birlikte "*yüksek yayla*" olarak kabul edilen yörelerde yaşayan topluluklar, Kurgan halkları olarak kabul edilmektedir. Bu dönem toplulukları, hayvan besiciliğine dayalı bir ekonomik yapı oluşturarak dağların zirvelerine yakın alanlarda korunaklı yerleşimler oluşturmuşlardır. Kurgan tipi mezar/ nekropollerde izleri tespit edilen Orta Tunç Çağı toplulukları, sosyopolitik açıdan aşiret-beylik arasında bir siyasi yapılanmaya sahip olmuşlardır. Bu dönem topluluklarına ait olduğu düşünülen mezar/nekropol buluntuları, bölgede elit/yönetici sınıfın oluştuğunu göstermektedir. Orta Tunç Çağ'da yüksek yaylada hayvan besiciliğine dayalı pastoral bir yaşam oluşurken Elâzığ-Malatya yöresinde eski geleneksel düzen varlığını devam ettirmiştir.

Doğu Anadolu'da, Geç Tunç Çağ'da, Elâzığ-Malatya Bölgesi'nde Azzi-Hayaşa, İşşuva, Alzi, Suppa ve Suhme gibi sosyopolitik yapılar ortaya çıkmıştır. Yerel krallık olarak değerlendirilen bu sosyopolitik yapılar, bölgede uzun bir süreden beridir yaşanan değişim/dönüşümün yansıması olarak görülmüştür. Bu değişim/dönüşüm, bölgenin kendi gelişim çizgisi ile bu kent devletlerinin çeperlerindeki coğrafyalarla kurdukları etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hitit, Asur, Mısır gibi dönemin güçlü devletlerinin oluşturdukları siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yapılar Yakındoğu'da yaşayan topluluklar üzerinde büyük etkiler oluşturmuştur. Oluşan bu dinamizm, bölgede yerel krallıkların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Doğu Anadolu'da MÖ II. binlerden sonra kurulan kent devletleri bölgenin siyasi tarihi açısından yeni bir devlet sisteminin oluşmasını sağlamıştır.

Daha sonra kurulacak olan Urartu Devleti, oluşan bu siyasi geleneğin bir devamı niteliğindedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle de Van Gölü Havzası gibi oldukça yüksek ve dağlık bir coğrafyada, büyük bir uygarlığın yaratıldığı görülmüştür. Tarihsel devamlılığın bir ürünü olan bu gelişmelerin temelleri Orta Tunç Çağ'da atılmıştır.

Erken Demir Çağ'da, Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci Orta Asur Dönemi kralî yazıtları ile arkeoloji veriler birlikte ele alınarak değerlendirildi. Bu sürecin yapılandırılmasında önemli bir etkiye sahip olan Asurca yazılı kaynaklar, aynı zamanda bölge hakkında doğrudan bilgi veren ilk metinlerdir. Metinlerin ilki I. Salmanassar dönemine aittir. I. Salmanassar, bölgenin farklı sosyopolitik birimler arasında bölündüğünü ve buradaki ünitelerin Uruatri olduklarını belirtmiştir. Daha sonra bölge üzerine sefer yapan I. Tikulti-Ninurta, bölgedeki sosyopolitik birimleri Nairi olarak adlandırmıştır. Asurca yazılı kaynaklar hem Uruatri hem de Nairi kavramını, Doğu Anadolu'yu, Van Gölü ve çevresinde yaşayan sosyopolitik birimleri ifade etmek için kullanmışlardır. I. Tiglat-Pileser, Asur-bel-kala, Adad-Nirari, II. Tukulti-Ninurta ve Asur-nasir-pal, Van Gölü ve çevresinde yaşayan sosyopolitik birimler üzerine sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin detayları Asurca yazılı kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Asurca yazılı kaynaklar ile arkeolojik veriler üzerinden varlıklarından haberdar olduğumuz Doğu Anadolu'daki sosyopolitik birimler, bölgenin Uruatri/Nairi toplulukları/beylikleri öncülüğünde konfederasyon şeklinde bir yapı oluşturduklarını göstermektedir. Asurca yazılı kaynaklarda geçen isimler/terimler, bölgedeki toponomiden ziyade burada yaşayan toplulukları/etnik yapıları ifade eden kavramlar olmalıdır. Yaklaşık olarak 4 asır devam eden Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı; Urartu'nun Proto Tarihi, Aşiretler Dönemi, Beylikler Dönemi ya da Uruatri/Nairi Konfederasyonu gibi farklı kavramlarla anılmıştır.

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyopolitik yapıların materyal kültür unsurları olan çanak-çömlek yapım geleneği (yivli çanak-çömlek), savunma amaçlı mimari yapılar (kale-kent), madenî nesneler ve savaş endüstrisine yönelik üretimin ağırlıkta olması, dönemin belirgin özellikleri arasında yer almaktadır. Asurca yazılı kaynaklarla da desteklenen arkeolojik veriler Erken Demir Çağ'da Anadolu'da yaşayan toplulukların büyük bir değişim/dönüşüm içerisinde olduklarını göstermektedir.

Sonuç olarak, Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonu arasında Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim süreci, bölgenin kendi yerel dinamikleri ile çevre kültürlerin etkisiyle şekillendiği tespit edildi. Geç Kalkolitik Çağ'da sosyopolitik gelişim sürecinin belirleyici unsurları Ubeyd, Uruk, Arslantepe gibi kültürel süreçler oluşturmaktadır. Erken Tunç Çağ'da sosyopolitik gelişim sürecini Karaz/ilk aşiretler, Orta Tunç Çağ'da Kurgan halkları/gelişkin aşiret yapılanması ve Geç Tunç Çağ'da; beylik ve yerel krallıklar oluşturmaktadır. Erken Demir Çağ'da ise, bölgenin sosyopolitik gelişim süreci Beylikler Dönemi/Konfederasyonlar oluşturmaktadır. Doğu Anadolu'nun sosyopolitik gelişim süreci çeşitli zamanlarda kesintiye uğramış olsa da zaman içerisinde daha ileriye doğru bir gelişim seyri izlemiştir. Geç Kalkolitik-Erken Demir Çağ sonu arasında Doğu Anadolu'daki sosyopolitik gelişim seyri; basit örgütlü yapılar/ilk köyler, karmaşık örgütlü yapılar/merkezi köyler, aşiret, beylik ve yerel krallık şeklinde gerçekleşmiştir. Bölgedeki sosyopolitik örgütlenmelerin çeşitli dönemlerde kesintiye uğramış olsa da genelde ileriye doğru bir seyir takip ettiği arkeolojik veri ve yazılı kaynaklarla desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akarca, A. (1998). *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri: Şehir ve Savunması*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akdeniz, E. (2004). “Halaf ve Obeyd Kùltürleri Üzerine Bazı Gözlemler ve Pırot Höyüğün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak-Çömleği”. *Anadolu Araştırmaları İçinde*, XVII (2), 1-48.
- Aktüre, S. (2003). *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktüre, S. (2004). *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Phoenix.
- Albright, W. (1926). “The Jordan Valley in the Bronze Age”. *Annual of the American Schools of Oriental Research-VI*, 13-74.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System*. The University of Chicago Press.
- Algaze, G. (2008). *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Arı, Y. (2017). “Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya’da ve Türkiye’de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki yaklaşımlar”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (37), 1-34.
- Arınç, K. (2016). *Doğal, Beşerî, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Arslantaş, Y. (2008). “Paleolitik Çağ’da Elâzığ Yöresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2), 367-377.
- Arslantaş, Y. (2008). “Tarih Öncesi Dönemlerde Elâzığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri” [Elektronik Sürüm]. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (24), 383-393.
- Arslantaş, Y. (2013). “Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık”. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu 23-25 Mayıs 2013 Bildiri Kitabı*, 367-392.
- Arslantaş, Y. (2013). *Tarih Öncesi Dönemde Elâzığ*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Atalay, İ., Mortan, K. (2011). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aydın, S., Çiftçi, E. (2021). *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı, Fihristü’l Aşâir, Yorumlar ve Çeviriyazım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bahar, H. (1988). “Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987”. 6. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 501-527.

- Balossi, F., Siracusano, G. (2011). “Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Hayvancılık”. Karul, N. (Ed.), *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, (ss. 144-145). İstanbul: Yaysat.
- Barnett, R. (1982). “Urartu”. *The Cambridge Ancient History-III* (2), 314-371.
- Belli O.- Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belli, O. (1982). “Urartular”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. 139-208.
- Belli, O. (1982). Urartular. *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Belli, O. (2002). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması. *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 335–344.
- Belli, O. (2011). “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açısından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”. *Anadolu Araştırmaları*, 6, 45–95.
- Belli, O.-Bahşaliyev, V. (2001). *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1991). *Doğuda Değişim Yapısal Sorunlar, Göçebe Alikan Aşireti*. İstanbul: İBV.
- Biber, H. (2011). “Urartu Silahları”. Köroğlu, K., Konyar, E. (Eds.), *Urartu: Doğuda Değişim* (ss. 234–247). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarih Öncesi İnsanları*. (Çev.: B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Braudel, F. (2013). *Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*. (Çev.: N. Erkurt, A. Derman). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bruinessen, M. (2008). *Ağa, Şeyh, Devlet*, (Çev.: B. Yalkut). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bryce, T., Baker, H. D., ve Al, E. (2009). *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia: From the Early Bronze Age to The Fall of The Persian Empire*. New York: Routledge.
- Burney, C. (1977). *From Village To Empire*. Manchester: Phaidon.
- Burney, C. A. (1958) “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”. *Anatolian Studies VIII*, 157-209.
- Burney, C. A. Lang. D. M. (2001). *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*. London: Phoenix Press.

- Burney, C., (2012). "The economy of Urartu: probabilities and problems". Kroll, S., Gruber, C vd. ACTA IRANICA Biainili-Urartu. (ss.53-60), Munich Symposiums.
- Carr, E. H. (2012). *Tarih Nedir?* (Çev.: Gürtürk, M. G.). İstanbul: İletişim Yayınları. (1987).
- Ceylan, A. (2010). "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri". *XV. Türk Tarih Kongresi*, 355-373.
- Chataigner, C. Akın, A. Aras, O. (2014). "Kuzey Doğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları". Kasapoğlu, H., Yılmaz, M. A. (Eds.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Chataigner, C., Işıklı, M., Gratuze, B. Çıl, V. (2013). "Obsidian Sources in the Regions of Erzurum and Kars (North-East Turkey: New Data". *Archaeometry*, 1-24.
- Chernykh, E. N., (1992). *Ancient Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Childe, G. (1950). The Urban Revolution. *Town Planning Review*, 21(1), 3-17.
- Childe, V. G. (2007). *Tarihte Neler Oldu*. (Çev.: A. Şenel, M. Tunçay). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe, V. G. (2010). *Doğu'nun Prehistoryası*. (Çev.: Ş. A. Kansu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Claessen, H. J. M., Skalnik, P. (1993). *Erken Devlet: Kuramlar, Veriler, Yorumlar*. (Çev.: A. Şenel) Ankara. İmge Kitabevi.
- Cohen, J. S. (2011). "Group Decision and Negotiation". Shakun, M. F. (Eds). *The Middle East Conflict in the Context of Tribal Disputes*. 4/20 (pp. 373-380). doi: [10.1007/s10726-011-9240-z](https://doi.org/10.1007/s10726-011-9240-z).
- Collingwood, R. G. (2010). *Tarih Tasarımı*. (Çev.: Dinçer, K.). Ankara: Doğu Batı Yayınları. (1946).
- Cribb, R. (2004). *Nomads in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çevik, Ö. (2009). "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis". Sağlamtimur, H. vd. (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (ss.195-202) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çevik, Ö. (2015). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal Bir Değerlendirme*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çıvgın, İ. (2014). "MÖ 6-5. Binyıllarda Mezopotamya ve Çevresinde Kültürel Temas ve Etkileşim". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 359-404.

- Çıvgın, İ. (2014). Avrupa ve Doğu Akdeniz’de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (23), 126-148.
- Çifçi, A. (2007). *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. Brill. Boston.
- Çifçi, A. (2014). *Interpretations of The Socio-Economic Structure of The Urartian Kingdom* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Liverpool: University Of Liverpool School of Histories.
- Çiğdem, S. (1991). *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutu* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiğdem, S. (2000). “Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 197-210.
- Çiğdem, S. (2000). “Kalkolitik Çağda Bazı Anadolu Yerleşmelerinde Madencilik ve Metalürjinin Boyutu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 185-195.
- Çiğdem, S. (2007). “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 95–111.
- Çiğdem, S. (2014). *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çiğdem, S., B. Can, (2005). “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”. *Anadolu /Anatolia* (29), 13-27.
- Çiğdem, S., Topaloğlu, Y. (2018). “Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat”. Gökçek, L. G., Yıldırım, Y., Pekşen, O. (Eds.), *Eski Çağ’da Anadolu’nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme* (ss. 459-491). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Çilingiroğlu, A. (1996). “Van Ayanis Kalesi Kazıları” 1993-1994” *XVII. KST I*. 363-378.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (2011). “Urartu Dini’ Yapısı”. Köroğlu, K., Konyar, E. (Eds.). *Urartu: Doğuda Değişim* (ss. 188-205), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çoksolmaz, E. (2011). *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu’daki Dağılımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Demir, T. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Geç Tunç-Erken Demir Çağı Geçiş Sürecinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Değişim*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirel, S. (2013). *Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Di NOCERA, G. M., PALMIERI, A. M. (2011). “Son Kalkolitik Çağ: Doğu Anadolu Madenciliği”. Karul, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (ss.150-153). İstanbul: Yaysat
- Diamond, J. (2002). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. (Çev.: Ü. İnce). Ankara: TÜBİTAK.
- Doğan İ. B. (2012). *Tarih öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Doğanay, H. (1983). *Erzurum'un Şehirselsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğanay, H. (2010). “Anlamı, Tanımı, Konusu ve Felsefesi Bakımından Coğrafya İlmi Hakkında Bazı Düşünceler”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, (25), 1-44.
- Drews, R. (1993). *The End of The Bronze Age: Changes in Warfare and The Catastrophe ca. 1200 BC*. New Jersey: Princeton University Press.
- Drews, R. (2014). *Tunç Çağı'nın Sonu*. (Çev.: T. Ersoy, G. Ergin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Düring, B. S. (2016). *Küçük Asya'nın Tarih Öncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Erarslan, A. (2004). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Kentleşme Sürecinin Başlangıç Evreleri (MÖ 5000-1900)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erarslan, A. Aktuğ Kolay İ. (2005). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kentleşme sürecinin öncü kent döneminin Ubaid ve uruk evreleri (MÖ 5000-3100)”. *İTÜ Dergisi*. 2 (1), 80-86.
- Erdem, A. Ü., (2011). “Doğu Anadolu'nun Demir Çağ Aşiretleri”, *Tüba-Ar*, (14), 59-68.
- Erdem, A. Ü., (2012). “M.Ö., 2. Binyılda Van Gölü Havzası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kurumsallaşma Sürecine Etkisi”. Zunal, O., Polat, Y. vd. (Eds.). *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

- Eren, S., Özdemir, B. (2020). “Alan Çalışmaları ve Eğitimlerinde Etkileşimli Yaklaşım: Sosyoloji ve Coğrafya İlişkisi”. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6 (1), 93-110.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Erkmen, M., Altunkaynak, G. (2017). “2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları”. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu (19-20 Nisan 2017) Bildiri Kitabı*, 237- 262.
- Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Esin, U., (2011). “Değirmen-tepe”, Karul, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (ss. 110). İstanbul: Yaysat.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1986). “1985 Yılı Değirmen-tepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”. 8. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (1), 95-137.
- Esin, U., Harmankaya, S. (1987). “Değirmen-tepe Malatya Kurtarma Kazısı 1986”. 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 79-125.
- Esin, U. (1986). *Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak-Çömlek ve Değirmen-tepe (Malatya) Kazıları* (IX. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrıbasım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Esin, U. (1986). *Değirmen-tepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür ve Mühür Baskıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Flannery, K. V. (1972). “The Cultural Evolution of Civilizations”. *Annual Review of Ecology and Systematics*, (3) 399-426.
- Frangipane, M., Di Nocera, G. M., Hauptmann, A., vd. (2001). “New Symbols of a New Power in a “Royal” Tomb from 3000 B.C. at Arslantepe (Malatya) Turkey”. *Paleorient*, 27 (2), 105-139.
- Frangipane, M. (1996). *Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri: Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme. Habitat II.* (Çev.: L. Çapan). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Frangipane, M. (2001). “Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk “Expansion” as the Climax of Systematic Interactions Among Area of the Greater Mesopotamian Region”. Rothmann, M. S. (Ed.). *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation* (ss.307- 348). School of American Research Advanced Seminar Series, Research Press, Santa Fe.
- Frangipane, M. (2001b). “The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millenium”. *Tüba-Ar*, (4), 1- 24.

- Frangipane, M. (2002). *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Frangipane, M. (2003). "Çanak Çömleğin Seri Üretimi: Son Kalkolitik Çağ". *Arkeo Atlas*, (3) 40-41.
- Frangipane, M. (2003). "Doğu Anadolu: İlk Tunç Çağı I Dönemi". *Arkeo Atlas*, (3), 42-57.
- Frangipane, M. (2003). "Doğu Anadolu: İlk Tunç Çağı II-III Dönemi". *Arkeo Atlas*, (3) 58-69.
- Frangipane, M. (2003). "Doğu Anadolu: Son Kalkolitik Çağ". *Arkeo Atlas*, (2), 10-29.
- Frangipane, M. (2011). "İlk Tunç Çağı II-III Dönemi Doğu Anadolu". Karul, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (ss.174-185). İstanbul: Yaysat.
- Frangipane, M. (2015). "IV. Binyılda Malatya Arslantepe'de Tapınakların Toplum Üzerindeki Sosyal ve Ekonomik Rolü". *Arkeoloji ve Sanat*, (148), 11-27.
- Frangipane, M. (2017). "Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri". *Arkeoloji ve Sanat*, (154), 27-45.
- Frangipane, M. (2019). Arslantepe: I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu bildirileri = Arslantepe: proceedings of the 1. International Archaeology Symposium. Mercella Frangipane & N. Durak (Eds.), *Arslantepe* (ss. 71–140). Malatya: İnönü University Press.
- Frangipane, M.- Ferioli, P.- Fiandra, E.- Laurito, R.- Pittman, H., (2007). "Arslantepe Cretulae", An Early Centralised Administrative System before Writing, *Missione Archeologica Italiana nell'Anatolia Orientale: Arslantepe Vol. V*, Università Sapienza di Roma, Roma.
- Frangipane, M., (2009). "Rise and Collapse of the Late Uruk Centers in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia". *Scienze Dell'Antichita*, (15), 25-41.
- Frangipane, M., (2016). "The Origins of Administrative Practices and Their Developments in Greater Mesopotamia. The Evidence from Arslantepe". *Archeo-Nil*, (26), 9- 32.
- Frangipane, M., (2017). "Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri Arslantepe, Malatya: *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (154), 27-44.
- Frangipane, M., Strand, E. A., Laurito, R., Möller-Wiering, S., Nosch, M. L., Rast-Eicher, A., Lassen, A. W., (2009). "Arslantepe, Malatya (Turkey): Textiles, Tools and Imprints of Fabrics From The 4th to the 2nd Millennium BCE", *Paleorient*, (35), 5-30.
- Gates, C. (2015). *Antik Kentler, antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Gavaz, Ö. S. (2008). "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 21-39.
- Gimbutas, M. (1997). *The Kurgan Culture and The Indo-Europeanization of Europe*. Washington: Copyright.
- Gökalp, Z. (2011). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyoloji Tetkikler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gökçek L.G. (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti". *Arcihivum Anatolicum* 7 (1), 59-78.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (TO 1115 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Guarducci, G. (2019). *Nairi Lands*. Oxford: Oxbow Books.
- Gümüşçü, O. (2010). *Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Güneri, S. (2007). "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler". Işıklı, M., Can, B. (Eds.), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (ss. 267-324), İstanbul: Atatürk Üniversitesi.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar: Deniz Kavimleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1997). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Harmankaya, S. (1997). "Türkiye Neolitik Dönem Üzerine Bir Değerlendirme". *TAY II*, 13-21.
- Harmankaya, S. (1997). "Türkiye Paleolitik Dönem Üzerine Bir Değerlendirme". *TAY I*, 7-21.
- Harmankaya, S. (1998). "Türkiye Kalkolitik Dönem Üzerine Bir Değerlendirme". *TAY III*, 7-16.
- Harmankaya, S. (2002). "Türkiye İlk Tunç Çağı Üzerine Bir Değerlendirme". *TAY IV*, 7-41.
- Harmankaya, S.-Tanındı, O. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul.
- Harmanşah, Ö. (2013). *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harmanşah, Ö. (2015). *Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Herodotos. (2017). Herodotos Tarihi. (Çev.: M. Ökmen). İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları
- Holton, R. J. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*. (Çev.: Keleş, R.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Huber, P. J. (2001). The Solar Omen of Mursili II, American Oriental Society
- Huot, J. L., Thalmann, J. P., Valbelle, D. (2000). Kentlerin Doğuşu. (Çev.: A. B. Girgin). Ankara: İmge Kitabevi. (1990).
- Işıklı, M. – Akın Aras, A. (2018). Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen. Ed. Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar Doğu Anadolu'nun Sosyopolitik ve Ekonomik Durumu. (ss. 459-491. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Işıklı, M. (1998). *Yeni Asur Dönemi'nde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Bu Yayılımın Siyasi Ve Ekonomik Nedenleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Kura-Aras Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Işıklı, M. (2006). MÖ I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Diauehi Krallığı. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, 49–72.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Işıklı, M. (2015). “Kura-Aras Kültürü'nün Erzurum Bölgesi'ndeki Gelişim Süreci”. *TÜBA-AR*, (18), 51-69.
- Işıklı, M. (2018). “Yaylanın Erken Avcı-Toplayıcı ve Tarımcı-Hayvancı Toplulukları”. *Aktüel Arkeoloji*, 71-76.
- Işıklı, M. (2021). “In The Pre-Urartian Period, Were The Societies of The Eastern Anatolian Highlands Egalitarian? A General Review”. Lebeau, M., vd. (Eds.), *ICE I, International Congress “The East”*, (ss.183-194). Belgium: Brepols.
- Işıklı, M., Beşikçi, B. (2017). Doğu Anadolu Yaylasında Görkemli Bir Yapı: Ayanis Kalesi Podyumlu Salonu. *Aktüel Arkeoloji*, (60), 64–66.
- Işıklı, M., Ergürer, H. (2017). “Erken Tunç Çağında Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler”. Coşkun, G. (Ed.), *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân*, (ss. 43-65) Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

- Işıklı, M., Erkmen, M., Altunkaynak, G., (2014). “2002 Yılı Pulur Sondajı”. Yılmaz, M. A., Kasapoğlu, H. (Eds.). (ss. 63-76). *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Işıklı, M., Özdemir, M. A. (2021). “Erzurum Ovası, Bizdingaz Kalesi; Bölgenin GTÇ/EDÇ Geçiş Sürecinin Bir Analizi”. Yılmaz, M. A., Can, B., Işıklı, M. (Eds.), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür* (ss. 359-393). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- İbn-i Haldun. (2004). Mukaddime I. (Çev.: Halil Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbn-i Haldun. (2004). Mukaddime II. (Çev.: Halil Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskibatı Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- J. Nissen, H. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakındoğu Arkeolojisi'nin İlk Dönmeleri* (İ. Ö. 9000-2000). (Çev.: Z. Z. İlkelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kalkan, E. (2015). *Uruk Yayılım Kuramları, Tarihteki En Eski Koloniciler Barışçılar mı Savaşçılar mı? Kuramsal Bir Değerlendirme*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Karağuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karul, N. (2011). *Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*. İstanbul: Arkeoatlas Dergisi.
- Kaya, M. A. (2017). *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kaymakçı, S. (2013). *Eski Çağda Kelkit Vadisi (Lykos)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ketin, İ. (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Kınal, F. (1953). *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konyar, E. (2005). “Grooved Pottery of The Van Basin: A stratigraphical and Chronological Assessment”. *Colloquium Anatolicum, Anadolu Sohbetleri IV*, 105-129.

- Kosyan, A. (2015). "Between The Euprates and Lake Van (On The Location of Hayaşa and Azzi)". M. Işıklı, B. Can (Eds.), *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildirileri I.* (ss. 271-277). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Koşay, H. Z. -Turfan, K. (1959). "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten*, 23 (91).
- Koşay, H. Z. -Vary, H. (1964). Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960.
- Koşay, H. Z. (1943). "Karaz Sondajı". *III. Türk Tarih Kongresi*. 165-169.
- Koşay, H. Z. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten*, (91), 349-413.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Koşay, H. Z., (1972). "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1970", ODTÜ Keban Projesi 1970 Çalışmaları. 127-138.
- Kökten, İ. K. (1943). "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair Bir Not", *DTCFD*, 1(2), 19-121.
- Kökten, İ. K. (1944). "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten*, 8 (32), 659-689.
- Kökten, İ. K. (1947). "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler". *DTCFD*. 5 (2), 223-235.
- Kökten, İ. K. (1953). "1952 yılında yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında". *DTCFD* 11 (2-4), 177-209.
- Kökten, İ. K. (1971). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969". Keban Projesi Çalışmaları. (ss. 13-21). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kökten, İ. K. (1974). "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları 1971". Keban Projesi 1971 Çalışmaları (ss. 1-11). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kökten, İ. K. (1976). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972", Keban Projesi 1972 Çalışmaları. (ss. 1-8). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kökten, İ. K., (1973). "Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları", Atatürk Konferansları IV (1970), (ss. 125-131). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köroğlu, K. (1993). *Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur dönemi Tarihi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elâziğ (Alzi) Çevresi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Köroğlu, K. (2011). “Urartu Krallık ve Aşiretler”. Köroğlu, K., Konyar, E. (Eds.). *Urartu: Doğuda Değişim* (ss. 12-54). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K. (2016). *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köroğlu, K., Konyar, E. (2005). “Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (119), 25-38.
- Kroll, S., (2011). “İran’daki Urartu Şehirleri”. Köroğlu, K., Konyar, E. (Eds.). *Urartu: Doğuda Değişim*. (ss.150- 170). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ksenophon. (2018). *Anabasis: (Onbinlerin Dönüşü)*. (Çev.: A. Çokona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuhrt, A. (2017). *Eski Çağ’da Yakındoğu: yaklaşık M. Ö. 3000-330*. (Çev.: D. Şendil) C.1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuhrt, A. (2017). *Eski Çağ’da Yakındoğu: yaklaşık M. Ö. 3000-330*. (Çev.: D. Şendil) C.2. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Larsen, M. T. (2015). *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*. New York: Cambridge University Press.
- Lindner, R. P. (2020). *Göçebeler ve Osmanlılar*. (Çev.: Günay, M.). Ankara: İmge Kitabevi. (1983).
- Liverani, M. (2006). *Uruk: The First City*. London: Equinox Publishing.
- Liverani, M. (2014). *The ancient Near East: history, society and economy*. London; New York: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume I*. Chicago: Chicago University Press.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II*. Chicago: Chicago University Press.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu*. (Çev.: Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Kitabevi. (1993).
- Matiossian, V. (2009). Azzi-Hayasa On The Black Sea? Anohter Puzzle of Armenian Origins, Armenian Pontus: The Trebizond: Black Sea Communities. ed. Richard G. Hovannisian, Erivan, s. 67-77.
- Memiş, E. (1989). *Eski Çağ Türkiye Tarihi*. Konya: Ekin Basım Yayın.
- Miyake, Y. (1996). *Doğu Anadolu’daki Koyu Yüzlü Açıklı Çanak Çömlek* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Morgan, L. H. (1994). *Eski Toplum I.* (Çev.: Oksay, Ü.) İstanbul: Panel Yayınları. (1877).
- Morgan, L. H. (1998). *Eski Toplum II.* (Çev.: Oksay, Ü.) İstanbul: Panel Yayınları. (1877).
- Mumford, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent: Kökleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği* (Çev.: G. Koca, T. Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Oppenheimer, F. (2019). *Devlet.* (Çev.: Güneş, A. M.). İstanbul: Legal Yayıncılık. (1929).
- Ökse, T. (2012). *Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özbal, R. (2010). “A Comparative Look at Halaf and Ubaid Social Complexity and the Tell Kurdu Case”. *Tüba-Ar*, (13), 39-59.
- Özdoğan, M. (2011). “Kalkolitik Çağ Köyden Kente”. Karol, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası.* (ss. 102- 119.) İstanbul: Yaysat.
- Özer, A. (2000). *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni.* İstanbul: Boyut Yayınları.
- Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfırat, A. (2003). “Doğu Anadolu Yüksek yaylasından MÖ 2. Binyıl Kurganları”. *Belleten*. LXVI (246), 343-356.
- Özfırat, A. (2009). “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları”. *Belleten*, 73 (268), 635-644.
- Özfırat, A. (2011). “Ağrı Dağı'nda Yeni Arkeolojik Keşifler”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (19), 44-51.
- Özfırat, A. (2018). “Nairi Ware: A Late Bronze To Early Iron Age Pottery Tradition in The Lake Van Basin”. Batmaz, A., Bedianashvili, G., Michalewicz, A., Robinson, A. (Eds.), *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 268 (ss.161-175). Paris: Peeters.
- Palmieri, A. M. (1988). “Metalwork at Arslantepe in Late Chalcolithic and Early Bronze I: The Evidence from Metal Analyses”, Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya) An Interim Report on 1975–1983 Campaigns, Ed.: Marcella Frangipane-Alba P., *Origini*, XII, (2) 637- 654.
- Palumbi, G. (2016). “The Earley Bronze Age of the Southern Caucaus”, Oxford Handbooks Online, 1-34.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu.* İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan, M. (1991). *Hayaşa (MÖ XV-XIII Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pekşen, O. (2018). “Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar”. Gökce, B., Pınarcık, P. (Eds). *Asur Kral Yıllıklarına Göre Asur Krallarının Anadolu'ya Düzenledikleri Askeri Seferler, Sefer Güzergahları ve Kentler* (ss. 333-355). Ankara: Akademisyen Kitabevi.

- Pınarcık, P. (2012). *Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pınarcık, P. (2014). Urartuların başkentleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (56), 35-54. DOI: 10.1501/Tarar_00000000579.
- Piotrovskii, B.B. (1967). *Urartu, The Kingdom of and its Art*. New York.
- Piotrovskii, B.B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. Geneva.
- Polat, F. (2013). *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Mimarisi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet* (Çev: Esen, B.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya, Varolmamış Cennet*. (Çev.: B. Esen). İstanbul: Sümer Yayıncılık. (1999)
- Radner, K. (2018). “Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış”. K. Köroğlu, S. F. Adalı (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. (ss. 2-26) içinde. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Roth, L. M. (2015). *Mimarlığın Öyküsü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Sagona, A. (1999). “The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”. *Anatolian Studies* (49), 153-157
- Sagona, A. (2000). “Sos Höyük and Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Eastern Anatolia”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, Ed.: Catherine Marro- Harald Hauptmann, Paris, ss. 329-373.
- Sagona, A. (2000). “Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology For Northeastern Anatolia Area” *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L'Euphrate aux I III e Millénaires*. eds. Marro- H. Hauptmann. ss. 329-373
- Sagona, A., Sagona, C. (2000). “Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report”. *Ancient Near Eastern Studies*, (37), 55-127.
- Sagona, A., Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sağlamtimur, A. H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağlamtimur, H., 2017. “Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açından Önemi”. *Anadolu Araştırmaları*. XX. İstanbul.1-16.

- Sahlins, M. (2016). Taş Devri Ekonomisi. (Çev.: T. Doğan, Ş. Özgün). İstanbul: bgst Yayınları. (1972).
- Salvini, M. (2006). Urartu Tarihi ve Kültürü. (Çev.: Belgin Aksoy). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. 1994 “The historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı” Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquim held at Van, 6-12 August 1990/ III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990, Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara. 205-210.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Schachner, A. (2006). Birkleyn Mağaraları (Dicle Tüneli) Yüzey Araştırmaları 2004. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. (ss. 367-385). Ankara: Kültür Bakanlığı Basımevi.
- Schachner, A. (2018). “Orta Assur Krallarının Anadolu’daki Çıkarları”. K. Köroğlu, S. F. Adalı (Eds.), *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*. (ss. 108-128) içinde. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Service, E. R. (1971). *Primitive Social Organization an Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V. (2003). Doğu Anadolu’nun Kralları: Urartular-Vanlılar, *Toplumsal Tarih*, (113), 78-81.
- Sevin, V. (2004). “Doğu Anadolu: Orta ve Son Tunç Çağı”. *Arkeo Atlas*, (3), 102-129.
- Sevin, V. (2004). “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu”. *Belleten*, LXVIII (252), 355-386.
- Sevin, V. (2005). “Urartu Devleti”. *Arkeo Atlas*, (4), 62-123.
- Sevin, V. (2007). “Doruktaki Uygarlık Urartu”. *National Geographic Türkiye*, (69), 56-78.
- Sevin, V. (2007). Aşiretten Krallığa Urartular. *National Geographic Türkiye*, (69), 56-77.
- Sevin, V. (2011). “Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu”. Karul, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası* (ss. 342-367). İstanbul: Yaysat.
- Sevin, V.- Kavaklı, E. (1996) “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”. *Belleten*, 60 (227), 1-20.

- Sevin, V.- Özfirat, A.- Kavaklı, E. (2000) “Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yıllı Kazı Çalışmaları), *Belleten*, 63 (238), 847-867.
- Sinclair, T. A. 1989. Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-2. London.
- Stein, G. J. (1999). *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Arizona: The University of Arizona Press.
- Stein, G. J. (2010). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon. In R. A. Carter & G. Philip (eds.), *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (pp. 23-44). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Strabon. (2015). Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika XII-XIII-XIV. (Çev.: A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenel, A. (2004). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tarhan, T. (1978). *MÖ XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları. 1978 İstanbul, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarih Kürsüsü.
- Tarhan, T. (1980). “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”. 69-114.
- Tarhan, T. (2005). Tuşpa-Van Kalesi: Demir Çağ’ın Gizemli Başkenti. *Arkeo Atlas*, (4), 123-131.
- Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu Madenciliği. Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları.
- Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları.
- Topaloğlu Y. (2014). “Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Teknikler”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1(31), 195-222.
- Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veriler*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, Y. (2016). “Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri”. *Turkish Studies* 11 (2), 1193-1230
- Türkdoğan, O. (2005). *Doğu ve Güneydoğu: Kabile-Aşiret Yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Türkdoğan, O. (2010). *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*. İstanbul: Timaş.
- Umurtak, G. (1996). *Korucutepe II: 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzdurum, M., Yelözer, S. (2016). “Sosyal Karmaşıklık Kavramına Dair”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (4) 1-16.
- Ümit Erdem, A. (2009). “Van Gölü Havzası’nda Bulunan Demir Çağ Yivli Çanak Çömleğinin Urartu Kalelerindeki Varlığı”. Abay, E., Derin, Z., vd. (Eds.). *Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat* (ss. 299-307). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Ümit Erdem, A. (2009). *Doğu Anadolu’da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ümit Erdem, A. (2011). “Doğu Anadolu’nun Demir Çağı Aşiretleri”. *TÜBA-AR*, (14), 59-68.
- Ümit Erdem, A. (2018). “A Consideration of Status and Wealth in The Lake Van Basin According to The Early Iron Age Burials”. *TÜBA-AR*, (Özel Sayı), 29-37.
- Ümit Erdem, A. (2020). “Doğu Anadolu Yaylasının Kırsal Elitleri, Arkeolojide Çöküş ve Dönüşüm Süreçleri”. E. Abay, F. Dedeoğlu (Eds.), *Tematik Arkeoloji Serisi 4* (ss.159-166). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünsal, V. (2006). *Eski Çağ’da Çoruh Havzası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünsal, V. (2012). “Doğu Anadolu’da (Malatya-Elâzığ) Karaz Kültürü Yerleşmeler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 320-331.
- Ünsal, V. (2017). “Hayaşa Krallığı’nın Kuzeydoğu Anadolu’daki Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkileri”. *Social Sciences Studies*, 5 (IV), 790-809.
- Van de Mierop, M. (2006). *Antik Yakındoğu’nun Tarihi* (Çev.: S. Gül). Ankara: Dost Kitabevi.
- Van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art*. İstanbul: Netherlands History Archaeology Inst.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi Tunç Ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul Homer Kitabevi.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. (Çev.: S. Hırçın Riegel). İstanbul: Homer Kitabevi.

- Yakar, J. (2011). “Etno Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı” Koroğlu, K., Konyar, E. (Eds.). *Urartu: Doğuda Değişim*. (ss. 126-148). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*. (Çev.: G. Abdal). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yakar, J., (2002). “East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennium BC: Some Remarks”, *Anatolian Metals II*, Ed.: Ünsal Yalçın, 15-25.
- Yalçın, Ü.- Hauptmann, H.- Hauptmann, A.- Pernicka, E., 1993. “Norşuntepe’de Geç Kalkolitik Çağı Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometallurjik Araştırmalar”. VIII Arkeometri Araştırmaları Sonuçları Toplantısı 25-29 Mayıs 1993, 381- 390.
- Yalçın, Ü.- Yalçın, G., 2009. “Evidence For Early Use of Tin at Tülintepe in Eastern Anatolia”, *Tüba-Ar*, (12), 123-142.
- Yalçın, Ü. (2016). “Anadolu Madenciliğine Toplu Bir Bakış”. *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 5 (9), 2-13.
- Yalçınkaya, I., 1985. “Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış”, *Antropoloji*, (12) 395-435.
- Yıldırım, E. (2017). “MÖ II. Binyılda Harşit Vadisi (Azzi-Hayaşa)”. M. Fatsa, M. Özmenli (Eds.), *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*. (ss. 24-30). İstanbul: Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı.
- Yıldırım, E. (2017). *Eski Çağ Mezopotamya’sında Liderler-Krallar-Kahramanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yiğitpaşa, D. (2016). *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and empire-The Structure of the Urartian State*. Chicago: Oriental Institute Of The University Of Chicago.

EK: ASUR, HİTİT VE URARTU KAYNAKLARINDA GEÇEN YER İSİMLERİ

Kaşıyari Dağı: Mardin ve Midyat'ın kuzeyindeki, Güneydoğu Torosların bir yükseltisi olup, Antik Çağ'da "Masius" adıyla anılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında "Tur-el- Abdin" ve günümüzde ise "Mazı Dağı" adını almıştır.

Aduri Dağı: Süphan Dağı

Matiatı: Modern Midyat

Zazabuha: Modern Mardin Şehri

Alniuni: Edremit doğusundaki taş ocakları.

Arzaşkun: Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı tarafları

Aşağı Deniz: Urmiye Gölü.

Bar(Mas)gun: Himme'ye komşu ve Uruatri/Nairi konfederasyonunun güney sınırı.

Habhi:

Himme: Van Gölü'nün kuzeyi.

Hubuşkia: Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri

Kirhi: Hakkâri civarları.

Luha/Luhi/Luhiuni: Ağrı Dağı kuzey eteklerinde Taşburun Kalesinin tahkimli kent.

Nairi: Van Gölü'nün güney ve güneybatı tarafından Erzurum'a kadar uzanan geniş topraklar.

Nairi Denizi/Yukarı Denizin Kıyıları: Van Gölü

Nilipahri: Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz ile Muradiye Ovası arasında bir yer.

Qumeni: Uruadri konfederasyonunun güney sınırlarında uzanan geniş topraklar.

Sugi: Büyük Zap Havzası.

Uatgun: Uruatri konfederasyonunun bir kenti. Van Gölü etrafında.

Uruatri: Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yöreleri.

Ziuguni/Zingun: Adilcevaz/Kefkalesi.

Etiuni: Güney Transkafkasya'da geniş bir bölge. Kars- Sarıkamış'tan Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına kadar uzanır.

Alzi: Elazığ yöresi.

Arzania/Arsanias: Murat Nehri.

Aruşi: Malatya'da bir yerleşim.

Bit-Zamani/Amedi: Diyarbakır.

Gurgum: Modern Maraş.

İşuwa: Elâzığ Bölgesi.

Melitene/Melitealhe: Modern Malatya.

Suhme: Altınova-Lice Genç geçidi

Şebeteria: Modern Palu.

Şupani: Sophene, Elâzığ'ın kuzey tarafında.

Til-Enzit/Alzi: Modern Doğankuş höyüğü

Tumeişki/Habibuşağı: Modern Kömürhan/İzoli.

Tuşhan: Üçtepe Höyük.

Andarutu/Andarutta Dağı: Muşasır ve Assur bölgesi arasındaki sınır.

Gilzanu: Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatısına lokalize edilir.

Mana/Mannea Bölgesi: Urmiye Gölü'nün güney kıyıları.

Musaşır/Ardini: Kelişin yazıtının dikildiği bölgede kutsal kent.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdulsabur ŞİĞVA
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Makaleler Şığva, A. (2021). Yazılı Kaynaklar Işığında Asur-Uruatri/Nairi İlişkileri. <i>Journal Of Academic Social Resources</i>,158. Kitaplar Özsoy, N. B., ve Şığva, A., (2018). Roma Çağında Doğu Anadolu'nun Ekonomik Panoraması. <i>Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat</i> (pp. 865-901), İstanbul: Değişim Yayınları.
E-Posta Adresi	asabursigva@gmail.com
Tarih	17/12/2021